

ISBN 975-16-0725-6

Wilhelm BARTHOLD

ULUĞ BEG VE ZAMANI

Çeviren
Prof. Dr. İsmail AKA

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi – Sa. 17

Wilhelm BARTHOLD

ULUĞ BEG VE ZAMANI

Çeviren
Prof. Dr. İsmail AKA

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1997

ISBN 975-16-0725-6

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ .... IX-X

GİRİŞ 1-2

I- MOĞOL İMPARATORLUĞU VE ÇAĞATAY DEVLETİ .. 3-11

Türk-Moğol devlet idâre şekli ve özellikleri
Cengiz Han'ın meydana getirdiği imparatorluk
Moğolların Ön Asya'da kurduğu devlet
Moğol hâkimiyeti sırasında Orta Asya'da hayat
İslâm medeniyetinin göçebelere tesiri
Yeni idârî taksimat ve kabile reislerinin bölgeleri
Çağatay devletinin çöküşü

II- ULUS EMİRLERİ - TİMUR'UN SALTANATI 12-37

Emir Kazagan. Kazagan'ın halefleri ve Timur'un ortaya çıkması
Timur'un soyu
1370 yılına dek Timur'un icraâtı
Timur ve din adamları
Timur'un askerî gücü
Timur'un sarayında hanımların durumu
Timur'un halefleri
Timur ile Cengiz Hân'ın mukayesesi
Timur'un yaratıcı icraatı

III- ULUĞ BEG'İN ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ 39-72

Uluğ Beg'in doğumu ve yetişmesi
Evlenmesi
Timur'un Çin üzerine seferi
Timur'un ölümü
Halil Sultan
Halil Sultan'ın Semerkand'a girişi
Halil Sultan ve Şahruh arasında anlaşma
Onlar arasında cereyan eden daha sonraki mücadeleler
Uluğ Beg'in Şaburgan ve Andhoy hâkimliğine tâyin edilmesi

Uluğ Beg'in Horasan'ın kuzey ve orta bölgelerinin hâkimliğine tâyini
Semerkand'ın Şahruh'un hâkimiyeti altına girmesi
Halil Sultan'ın ölümü
Uluğ Beg'in Semerkand hâkimliğine getirilmesi
Şah Melik'in icraatı
Şah Melik'in atabeglikten alınması ve Uluğ Beg'in tek başına hâkimiyeti

IV- HÂKİM OLARAK ULUĞ BEG - DIŞ OLAYLAR............ 73-97

Uluğ Beg ile Şahruh arasındaki münâsebet
Şah Melik'in Harezm'deki faaliyeti
Uluğ Beg'in Fergana'yı ele geçirmesi
Kaşgar'ın teslim olması
Uluğ Beg, Moğollar ve Özbekler
Moğolistan üzerine sefer
Özbekler'in baskını ve Uluğ Beg'in bozguna uğraması
Şahruh'un Semerkand'a gelmesi
Satuk Hân'ın seferi ve Kaşgar'ın elden çıkması
Moğollar'ın Semerkand'da toplu olarak öldürülmeleri ve Şehzâde Yunus'un tutsaklığı
Özbekler'in 1427'den sonraki faaliyetleri
Çin ile münâsebetler
Tibet'ten elçilik heyetinin gelmesi

V- ULUĞ BEG'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA MÂVERÂÜN-NEHR'-İN DURUMU.. 99-111

Uluğ Beg'in sarayı ile Şahruh'un sarayını mukayese
Uluğ Beg ve dervişler
Uluğ Beg'in imar faaliyetleri
Uluğ Beg'in hâkimiyeti ile ilgili hikâyeler
Halk kitlelerinin durumu meselesi

VI- ULUĞ BEG'İN İLMÎ FAALİYETİ VE HUSUSÎ HAYATI .. 113-124

Uluğ Beg ve hocaları
Rasathanenin inşası
Uluğ Beg'in alâka duyduğu diğer konular
Uluğ Beg'in yazdığı söylenen tarih ile ilgili eser meselesi
Uluğ Beg'in aile hayatı
Uluğ Beg ve Abdüllâtif

VII- ULUĞ BEG'İN SON YILLARI - TÜRKİSTAN TARİHİNDE YENİ BİR DEVRİN BAŞLANGICI 126-151

Şahruh zamanında veliahdlık meselesi
Şahruh'un ölümü
Gevherşad, Abdüllâtif ve Uluğ Beg
Uluğ Beg ile Alâuddevle arasında anlaşma ve savaşların yeniden başlaması
Uluğ Beg'in Herat'ı ele geçirmesi
Yar Ali'nin ayaklanması
Uluğ Beg'in Herat'ı yeniden zaptı
Uluğ Beg'in Herat'tan ayrılması
Uluğ Beg ve Abdüllâtif'in aralarının açılması
Ebu Said'in ayaklanması
Uluğ Beg'in ölümü ile ilgili teferruat
Abdüllâtif'in hâkimiyeti
Abdüllâtif'in öldürülmesi
Mirza Abdullah'ın tahta oturması
Mirza Abdullah'ın Ebu Said'e yenilmesi ve ölümü
Ebu Said ve Hoca Ahrar
Ebu Said'in ölümü
Hoca Ahrar'a karşı hareket
Hoca Ahrar ve Ebu Said'in oğulları
Uluğ Beg devrinin Türkistan'ın kültür hayatındaki tesirleri

ULUĞ BEG'İN HAYATININ UMUMÎ KRONOLOJİSİ.............. 153-156
BİBLİYOGRAFYA 157-164
DİZİN 165-184

ÖNSÖZ

Orta Asya Türk tarihinin çeşitli devirleri ile meşgul olmuş bulunan Barthold (1869-1930) bu eserini "Ulugbek i ego vremya" adı ile Rus İlimler Akademisine 28 Ocak 1915'de takdim etmiş ve eser Akademinin Tarih-Dil şubesi yayınları arasında yayımlanmıştır (Petrograd 1918). Bu neşir esas alınarak eser Tahiroğlu Akdes Nimet tarafından Türkçeye (İstanbul 1930); Walther Hinz tarafından Almancaya (Leipzig 1935); V.-T. Minorsky tarafından İngilizceye (Leiden 1958); Hüseyin Ahmedî Pur tarafından Farsçaya (Tebriz, tarihsiz) tercüme edilmiş olduğu gibi, Almanca ve İngilizce tercümelerin müteâkip baskıları da yapılmıştır. Bu arada 1968 yılında Sovyetler Birliği'nde yazarın bütün eserleri bir külliyat halinde yayımlanırken, bu eseri de yeniden yayımlandı.

Biz Almanca tercümeyi esas aldık. Ayrıca tercümeyi yaparken Almanca, Türkçe ve İngilizce tercümeleri de karşılaştırdık. İngilizce tercümeyi yapan Minorsky'e ait notları (V.M.) şeklinde, tarafımızdan eklenmiş olanları ise (İ.A.) kısaltması ile ifâde ettik. Arap harfleri ile yazılı olan dip notlarını ise, dizgi güçlüklerinden dolayı yeni harflere çevirdik.

Uluğ Beg bir hükümdar ve aynı zamanda Astronomi bilgini olması dolayısı ile ve ona gelinceye kadar bir âlimin tahtta oturduğu görülmediğinden, İslâm tarihçileri tarafından Aristo'nun hükümdar talebesi İskender'e benzetilmiştir. Ana dili olan Türkçeden başka, Arapça ve kardeşi Baysungur ile edebî konularda tartışacak derecede Farsça bilmekle birlikte o, dinler ve dillerin değişikliğe uğradığı halde, müsbet ilimlerin geçerliliğinin her millet için devamlı kalacağı, bunların ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu ifâde ile kendisini Matematik ve Astronomiye adamıştı.

Matematikte epeyce bilgisi olup, inşa ettirmiş bulunduğu Semerkand medresesindeki derslerde birkaç günde bir hazır bulunur ve bu dersleri ilmî tartışmalar tâkip ederdi. Bâzen ise medresedeki herhangi bir öğrenci ile tartışmaya bizzat girişirdi. Zira ilmî meselelerin iyice hazmedilmeden kabul edilmesi ve nezaket gereği olarak anla-

şılmış gibi davranılmasından hoşlanmazdı. Matematikteki bilgisi yanında, Astronomi'de de ispatlar yapıyor ve dersler veriyordu. Medresedeki bu ilmî faaliyetten başka, sarayda seminer mahiyetinde ilmî toplantılar yapılmakta idi. Böyle bir toplantıda bir defasında devrin Astronomi âlimlerinden Kâşânlı Gıyâseddin Cemşid, Uluğ Beg ile güneş tâdil cetvelinin günöte ve günberi noktalarında sıfır olacak şekilde kabul edilip-edilmeme meselesi hakkında bir tartışmada bulunduğunu, kendi babasına yazdığı bir mektubunda anlatır.

Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının en seçkinlerinin toplanmış bulunduğu Semerkand'da ilmî çalışma yapmak için her türlü imkân sağlanmış olup, müderrisler büyük yetkilere sâhip bulunuyorlardı.

Uluğ Beg ve çalışma arkadaşları, çalışmalarının sonucunu 1437 yılında "Zic-i Uluğ Beg" adlı eser ile ortaya koymuşlar ve eser batı dillerine de çevrilmiştir. Bu eser Ortaçağ'da İslâm dünyasında Astronominin son sözü ve ilmin teleskop bulununcaya dek erişmiş olduğu en son derecesidir. Fakat onun rasathanesi 1449 yılında, Uluğ Beg'in öldürülmesi üzerine çalışmalarını durdurmuş, çalışma arkadaşı ve öğrencisi Ali Kuşçu Semerkand'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. İslâm Astronomisi Uluğ Beg'den sonra artık XVI. yüzyılda İstanbul'da Takiyüddin'in teşebbüsü hariç, kayda değer bir gelişme gösterememiş, Astronomi bilginlerinin yerini muvakkitler almışlardır.

Uzay araştırmalarının baş döndürücü bir hızla geliştiği çağımızda, insanın aya ayak basmasından sonra, ayın bir bölgesine Uluğ Beg'in adının verilmesi onun değerini gösterdiği gibi, bu talihsiz hükümdarın ruhunu da muhakkak ki şad eylemiştir.

Sözlerime son vermeden önce, eserin yayınlanmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu yetkilileri ile Dizin'in hazırlanmasında yardımcı olan bölümümüz Araştırma Görevlileri Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Cüneyt Kanat'a teşekkürü bir borç bilirim.

İsmail AKA

GİRİŞ

Uluğ Beg'in rasathanesinin harabelerinin ortaya çıkarılması dolayısı ile yazılan makalelerin birinde, "Uluğ Beg'in şahsiyeti ve onun Semerkand rasathanesindeki çalışmalarda rolü" hakkında bilgimizin gâyet eksik olduğu söylenmekte idi[1]. Uluğ Beg'in şahsiyeti ve saltanatı henüz hiçbir tarihçi şarkiyatçı tarafından kaleme alınmamıştır. Uluğ Beg'den söz eden Astronomi bilginlerine göre, onun –yıldızların yer ve hareketlerini gösteren cetvellerin yazarı olması dolayısı ile– hükümdarlığı ve tarihî şahsiyeti gölgede kalıyordu. Şan ve şerefi seven ve İran tarihçilerinin ifadesi ile, şahsında "Eflâtun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini"[2] toplamış olan Timur'un bu torunu, Astronomi bilginleri olan yazarların kaleminde küçük yaşından itibaren siyasete sırt çeviren, bütün ömrünü Matematik ve Astronomi'ye vakfeden bir idealist bilgin şekline girmiştir[3]. Uluğ Beg'in medresesi, şarkiyatçılardan birinin serbest tercümesine göre "İskenderiye müzesi tarzında bir jimnazyum" olarak kurulmuştu[4]. Uluğ Beg devrini inceleyen araştırıcıların başvurması için bir kaç yazma eserin varlığı pek az kimselerce bilinmektedir. Böylece Uluğ Beg hakkında faraziye ve tahmin yürütmek için, Astronomi bilginlerinin aksine, saha daralmaktadır.

Gerçekten Uluğ Beg hakkındaki bilgilerimiz onun babası ve dedesine göre daha azdır. Ne Uluğ Beg'in sarayında yazılan tarihî bir esere, ne de Uluğ Beg'in kendisini, sarayını ve başşehrini gören bir seyyahın eserine sâhibiz. Uluğ Beg zamanında Mâverâünnehr'de yaşamış olan kimselerin hikâyelerini ancak dolaylı olarak bilmekteyiz. Kaynaklarda[5], Timur'un ve hattâ Cengiz'in[6] şekli hakkında bilgi verildiği halde, Uluğ Beg'e ait bu hususta hiçbir şey yoktur.

[1] V. Milovanov, PTKLA, XVIII, 52.

[2] Mîrhvand, L. s. 1290; C, 319b-320a: dâniş-i Eflâtun ve haşmet-i Feridun cem' daşt.

[3] Sédillot, Prolégomènes, Giriş, CXXV: "entrainé par l'amour de l'étude, il abendonna promptement le terrain de la politique pour se livrer tout entier: à sa passion pour les mathématiques et l'astronomie". Zamanımızın Rus araştırıcılarından biri daha kesin olarak: "Uluğ Beg, hayatını yalnız ilme adayan, dünya işlerinden uzak olan idealist bir bilgindi" demektedir (I.I.Sikora, Uzbeko-Turkestanskoe otdelenie Imp. Russkago Geografiçeşkago Obşçcestva, IX, Taşkent 1913, s. 82).

[4] Alexander von Humbolt, Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung, II, Stuttgart 1847, s. 261. Th.Hyde'ın tercümesindeki "jimnazyum" kelimesi için bk. Sédillot, Giriş, s. CXXVI ve CXXVIII.

[5] Özellikle bk. Clavijo, s. 249; İbn Arabşah, s. 216 v.dv.

[6] Cuzcanî ve çinli Meng-Hung'un kayıtları benim "Turkestan" adlı eserimde (s. 457) zikredilmiştir.

Belki minyatürlü el yazmalarında Uluğ Beg'in tasvirine tesâdüf edilebilir. Fakat şimdiye dek bu gibi eserler ortaya çıkmadığı gibi, bu gibi tasvirlerin gerçeğe uygun olması da oldukça şüphelidir.

İleride görüleceği üzere, yeterli derecede bilgiye sahip olduğumuz Timur'un faaliyetleri, kurduğu imparatorluğun geleceğini tâyin etmişti. Uluğ Beg'in başarı ve başarısızlıklarının izahını Timur devri olaylarında aramak gerekir. İşte bunun içindir ki, Uluğ Beg'in hayatı ve faaliyetini yazmadan önce, dedesinden miras kalan ülkeden söz etmek gerekir.

I.

MOĞOL İMPARATORLUĞU VE ÇAĞATAY DEVLETİ

Timur'un kurduğu devlet, Türk-Moğol devlet esasları ve Türk-Moğol askerî teşkilât unsurları ile İslâm, özellikle İran medeniyeti unsurlarının kendine has bir sentezini gösterir.

Moğol istilâsını, vahşilerin hiçbir kanuna bağlı olmayan, düzensiz ve yalnız sayıca kalabalık oldukları için düşmanlarını yenen, kendilerine yabancı olan medeniyeti yakıp yıkmaktan başka hiçbir şey bilmeyen bir hareket şeklinde kabul eden eski görüşler artık Cengiz Han İmparatorluğuna dâir yazılan eserler[1] sâyesinde tamamen çürütülmüş sayılabilir. Göçebelerin yaşayışı, bütün serbestliğine rağmen, vahşi kavimlerin basit yaşayışından çok farklıdır. Bozkırda da zengin ve fakirler arasında fark vardır. Bunun sonucu olarak onlar arasında düşmanlık bulunmaktadır. Mülkiyeti, özellikle hayvan sürülerini dışarıdan gelecek düşmana karşı savunmak mecburiyeti vardır. Bazan çok geniş sahalar üzerinde otlaklar için silâhlı çatışmalar oluyordu. Bozkırda aynı zamanda birçok buhranlar meydana geliyor ve bu buhranlar halkı, kuvvetlerini toplayıp bir başbuğ veya sülâlenin idaresinde hareket etmeye zorluyordu. Göçebelerin alışılmış hayat şartları[2]-ki bu zamanlarda göçebelerin devlet hayatı değil, yalnız sosyal hayatları sözkonusu olabilir- değişiyor ve kısa zamanda yalnız kuvvetli bir devlet gücü teşkili ile kalmayıp, büyük bir devlet kurmak ve hattâ şartlar uygun olunca dünya hâkimiyeti fikrine düşüyorlardı. Bu düşünceyi gerçekleştirmek için, başbuğun güçlü ve mükemmel bir kuvvete ihtiyacı vardı. Göçebelik yaşayışının genel şartları bu gibi çok gayret sarfını gerektiren şeyler için pek uygun değildi. Göçebe İmparatorluğunun azçok devamlı olabilmesi için, başbuğ ya akın yapmak, yahutta fetihlerde bulunarak medenî ülkelerin zenginliğini kendi teb'asına sağlamak zorunda idi.

Göçebeler tarafından istilâ edilen ülkelerde sülâle ve yanındakiler zaptettikleri memleketin medenî tesiri altında kalıyorlar, fakat kendileri ile birlikte getirmiş oldukları göçebelik ile ilgili özellikler de birdenbire tamamen kaybolup gitmiyor. Fâtihler göçebelik serbestisi

[1] Buna dâir bibliyografya için bk. Barthold, Turkestan, s. 59 v.dv.; Bundan başka bk. Çingiz Khan madd., EI, I, 898.

[2] Bu hayat en iyi biçimde Radloff tarafından tasvir edilmiştir. Kutadgu Bilig, Giriş, s. LI, v.dv.; Uygurlar Meselesine Dâir (Rusça), ZAN, LXXII, nr.2 (ilâve), 1893, s. (65 v.dv.).

ile medenî hayatın sağladığı faydaları kaynaştırmak istiyorlar, bundan dolayı boydaşları ve yeni teb'aları ile hükümdar arasında özel münasebet ortaya çıkıyordu. Göçebelerin eski vatanlarında medenî kavimlerin tesiri olduğu halde, meydana gelen devlet teşkilâtı sistemi yeni fethedilen ülkelerde gelişmek için daha uygun ortam buluyor ve o ülkede bulunan önceki siyasî teşkilâtla başarı ile rekabet ederek, eski vatanlarına kıyasla yabancı ülkelerde daha derin izler bırakıyordu. Moğol hâkimiyeti, meydana getirdiği Moğolistan üzerinde hiçbir tesir yapmadığı halde, Çin, İslâm Asyası ve Rusya'da[3] kuvvetli bir siyasî teşkilât kurmuştur. Aynı şekilde Hz. Muhammed ve ilk halifelerin kurdukları devlet sisteminin tesiri Arabistan yarımadasından çok, Araplar tarafından fethedilmiş olan öteki ülkeler üzerinde görülmüştür.

Göçebe İmparatorluklar arasında Cengiz Hân'ın kurduğu devlet başlıbaşına özel bir görünüm ortaya koyar. Diğer bütün durumlarda göçebelerin istilâsına uğrayan medenî ülkelerin sayısı nisbeten az olurdu. Moğollar ise birçok medenî devletleri ortadan kaldırarak, Hindistan, Suriye ve Arabistan yarımadası dışında bütün Asya ve Doğu-Avrupa'yı fethederek yeryüzünde benzeri görülmemiş en büyük imparatorluğu kurdular. Bu fevkalade netice aynı zamanda sayısı çok az ve herhalde yeni topraklara hiç de ihtiyacı olmayan bir kavim tarafından elde edilmişti. Eski İran İmparatorluğunda olduğu gibi, ahalinin büyük çoğunluğu eski ülkelerinde kalmışlardı. Çince "Yüan Ch'ao Pi-shi" (Yüan Hanedanının Gizli Tarihi[4]) adı ile tanınan ve 1240 yıllarında meydana getirilen Moğolca destanî eserden, biz Moğolların, Cengiz Hân'ın Moğolistan dışındaki faaliyetlerine çok az sayıda katıldıklarını açık bir şekilde anlıyoruz. Destanda Cengiz Hân ve silâh arkadaşlarına atfedilen vecizelerde[5] yalnız savaş ve avda elde edilen ganimetin üleştirilmesinden söz edilmektedir. Bütün bir kavmin, hânın idaresi altında toplanmasından maksat, hânın ve yanındakilerin halka karşı bütün hak ve görevleri, savaş ve av yolu ile çok ganimet ele geçirmek ve bunları usulüne göre üleştirmekten ibaretti. Bir eşkiya çetesinin başbuğluğundan[6], dünyanın en büyük imparatorluğunun başkanlığına kadar yükselmeyi başaran Cengiz Hân'ın adı, çok az hânedan kurucusunun kazanmış olduğu şöhreti kazanmıştı. Onun arzusu gerek sağlığında ve gerekse ölümünden sonra değiştirilmesi mümkün olmayan bir kanundu. Onun haleflerinden hiç birisi kendisini Cengiz Hân ile yan yana

[3] Bk. Mir Islama, I, 72.
[4] Türkçe tercüme Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihi, TTK, Ankara 1948 (İ.A.).
[5] Ben onları ZVO (X, 110 v.dv.)'da zikrettim.
[6] Ona atfedilen vecizelerden anlaşıldığı üzere Cengiz Hân hayatının sonuna dek bir eşkiya çetesi başbuğu zihniyetini taşıyordu. Buna EI'daki makalemizde de işaret etmiştik.

koymaya ve aynı saygıyı talep etmeye cesaret edemezdi. Hânedanın kurucusu tıpkı eski Türk hükümdarları gibi, asıl adını tamamen unutturan bir ünvan almıştı. Sonraki bütün Moğol hânları tahta oturduktan sonra da önceki adlarını taşımışlardır. Çin'de ise Moğol İmparatorluğu devrinde daha önceleri de olduğu gibi, değişik hânedanlar ile hükümdarların saltanat yılları ve ölümlerinden sonraki yıllar için özel adlar vardı. Fakat Çin'in dışında bu hükümdarlar resmî vesikalarda bile kendi Moğolca adları ile adlandırılıyorlardı[7]. Moğol İmparatorluğu bütün diğer göçebe imparatorluklar arasında yalnız genişlik bakımından değil, devamlılığı ile de üstün bir yer işgal etmektedir. W. Radloff'a göre[8] bunun sebebi, Moğol imparatorluğunun bünyesine "medeni milletlerin çeşitli unsurlardan meydana gelen hükümetlerinin girmiş olması ve bundan dolayı imparatorluğun göçebe kabileler halinde ayrı ayrı değil, Cengiz Hân'ın haleflerinin hâkimiyeti altında meydana gelen devletler halinde (Çin, Orta-Asya, İran, vs.) parçalanmasıdır." Fakat Çin'den başka yalnız İran'daki Moğol hâkimiyetini eski Moğol devlet hayatının devamı ve gelişmesi olarak kabul etmek mümkündür.

Moğollar'ın Ön-Asya'da kurdukları devlet ve onun hem iktisadî, hem kültürel hayatı hakkında başka makalelerimizde söz etmiştik[9]. O devirde yaşayanların, Moğol istilâsı dolayısı ile ülkenin tahrip edilmesinden ve kültürün tam bir çöküntüye uğramasından yakınmalarına rağmen, birçok olaylar İran'ın gerek kültürel ve gerekse büyük bir ihtimalle iktisadî bakımdan o zamanın dünyasında ilk sırada yer aldığını göstermektedir. Şehir hayatı gelişmekte devam ediyordu. Moğol istilasından sonra da önemini koruyan yeni ticaret şehirleri kurulmuş, Hindistan ve Çin ile geniş ölçüde deniz ticareti devam ile Uzak-Doğu ve Ön-Asya medeniyetleri arasında bu zamana dek benzeri görülmemiş sıkı bir temas meydana gelmişti. Hilâfetin kaldırılması ile ülkenin medenî hayatına öncekine göre daha geniş bir ölçüde Müslümanlar ile birlikte, Müslüman olmayan unsur da katılabiliyordu. Moğol hükümdarları dünyevî bilimleri, özellikle matematik, astronomi ve tıbbı teşvik ediyorlardı. İran'ın kuzey batısında mükemmel âletlerle donatılmış olan rasathaneler inşa edilmişti. Farsça olarak yazılan astronomiye ait eserler Bizans'ta Grekçeye çevrilmekte idi[10]. Değişik milletlerden biraraya getirilen

[7] Meselâ 1305 yılında İran'dan Fransa kralı Güzel Filip'e gönderilen mektuba bk. Metin, transkripsiyon ve tercümesi için bk. Pauthier, Le livre de Marco Polo, II, Ekler, nr. 6, s. 778-781.

[8] Kutadgu Bilig, LVI; Uygurlar Meselesine Dâir, s. 75.

[9] Barthold, Persidskaya nadpis, Aniyskaya seriya nr. 5; MI, s. 73 v.dv.

[10] Bunun hakkında bk. H. Suter, Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke, Leipzig 1900, s. 161 (nr. 397) ve 219 (nr. 80); C.A. Nallino, Al-Battânî, I. Bölüm, s. XXXI, nr. 5; Krumbacher, Byzantinische Literatur, s. 622.

bilginlerin katılması ile çeşitli kavimlerin tarihî an'aneleri Farsça olarak bir bütün halinde toplandı ve hattâ plânının genişliği bakımından bugün bile henüz bir benzeri bulunmayan eserler meydana getirildi. Bu devrin muhteşem yapıları[11] mütehassısların belirttiklerine göre İslâm mimarisinin en önemli eserleri arasındadır. Aynı ölçüde müsbet bilimlerin ve tarih yazıcılığının gelişmesi, kültürel münâsebetlerin Moğollardan önceki devre kıyasla genişlediğini göstermektedir[12].

Orta-Asya'da ise Moğollar'ın idaresinde tamâmen değişik başka bir hayat tarzı ortaya çıktı. Tanınmış İslâm filozofları, tabiat bilimcileri ve astronomları arasında, meselâ el-Farabî, İbni Sinâ ve el-Biruni gibi Orta-Asyalıların da bulunmalarına ve bundan önceki devirde Orta-Asya'da Greko-Baktriyan kültürü tesiri altında san'atların gelişmesine rağmen, İslâm Mâverâünnehri Moğol devrinde bizim bildiğimize göre, gerek dünyevî ve gerekse sanat alanlarında önemli eserler meydana getirmemiştir[13]. Bu sahada Timur ve torunu ileride görüleceği üzere, tamâmen İran tesiri altında kalmışlardır. Bununla birlikte dinî bilimler bakımından Mâverâünnehr'in yeri tamamen başkadır. Müslümanların en büyük dinî kuruluşları olan medreseler, halifeliğin orta ve batı bölgelerinden daha önce, doğu bölgelerinde ortaya çıkmıştır[14]. İslâmiyet üzerine Budizmin tesir etmiş olması pek muhtemeldir. Medreselerin ortaya çıkış yerleri de İslâmiyetin tamamen yerleşmesine dek Budizmin üstünlüğünü koruduğu Amu-Derya ırmağının Belh civarındaki iki kıyısı olsa gerektir. Bu dâireye dahil şehirlerden birisi olan Tirmiz, XV. yüzyıla dek dinî bir merkez olmak üzere tanınmıştı. Milâttan sonra IX. yüzyılda Tirmiz'deki Fıkıh ile ilgili hadisler külliyâtı yazarlarından Muham-

[11] Bunlar için özellikle bk. Sarre, Denkmaler persischer Baukunst, Berlin 1910.

[12] Buna daha önce Gobineau (Trois ans en Asie, s. 195; Les Religions et les philosophies dans l'Asie Centrale, s. 84) dikkat çekmiştir.

[13] XIII. yüzyılın sonlarında İran'a gelen, Türkçe ve Süryanice ile bütün ilimlere vâkıf olan Türkistanlı bilgin Hibetullah'a dâir bilgiler Reşidüddin'de başlıbaşına bir yer tutmaktadır (Bk. MI, I, 82). Onun hocalarının kim olduğu ve kendisinden sonra Türkistan'da talebeleri kalıp-kalmadığı hakkında hiçbir kayıt yoktur.

[14] Benim Z.f. Assyr.'deki "Die persischen Şu'ubija" (XXVI, 261) ve El (Bamiyan, I, 691)'da çıkan yazılarım ile R. Hartmann (Balkh, EI, s. 647)'ın makalesine bk. Çinli Hüan-Tsang'ın ifâdeleri ile eski Arap haberlerinin birbirine uyması, Belh'deki "Nevbahar"ın, tarafgir İran müelliflerinin ifâdelerinin aksine olarak Zerdüşt tapınağı değil, Budist tapınağı olduğunu açıkça göstermektedir. A.E. Krimsky, (Istoria Persii, yeni basım, 1914, I, 159) İran müelliflerinin ifâdelerini tercih ediyor. O, "bahar" kelimesinin açıkça "manastır" anlamına gelmekte olup, bunun böyle olduğunu "sözlüklerden arayıp bulmanın güç olmadığını" söylüyor. Ne yazık ki tarihî meseleler sözlüklerle çözümlenemiyor. Arap, İran ve Çin kaynaklarında verilen bilgileri bir araya getirmek sureti ile bâzı faraziyeler ileri sürülmüştür (H. Kern, Histoire du Boudhisme, Paris 1912, II, 434; L. Bouvat, Les Barmecides, Paris 1912, s. 31). Buna göre Müslümanlarca tahrip edilen Budist tapınağı yerine, İranlılar ateş tapınağı inşa etmişlerdi. Ancak "Hüsrevlerin binası" ve "ateş tapınağı"na ait haberler, bunların Müslümanlar tarafından tahrip edilmiş olduklarını ima etmektedir.

med b. İsa Tirmizî ve Hakimi[15] tarikatının kurucusu Muhammed b. Ali Tirmizî yaşamışlardı.

XIII. yüzyılın başlangıcında Harezmşah Muhammed, Abbasî halifelerine karşı baş kaldırdığı zaman Tirmiz seyyidlerinden Ala'ül-Mülk Tirmizî'[16]yi halife ilân etmişti. İbn Battuta'nın rivayetine göre, XIV. yüzyılda Mâverâünnehr'in bütün idâresi bir süre için Tirmiz'in sahibi[17] Seyyid Ala'ül Mülk Hüdâvendzâde'nin eline geçmişti. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında Timur'un yakınları arasında iki kardeş seyyidin adı geçmektedir. Hanzâde (herhalde Hüdâvendzâde'den kısaltılmış ve Hândzâdenin yanlış yazılmış bir şekli olsa gerek) lâkabını taşıyan bu seyyidlerin adları Ebu'l-Mealî ve Ali Ekber idi[18]. Dinî otoriteye dayanan irsî sülâleler bâzı diğer şehirlerde de, meselâ Buhara'da vardı[19]. Orta-Asya'da birçok ünlü dinî eserlerin yazarları yaşamışlar ve ölmüşlerdi. Bunların halefleri çeşitli yerlerde irsî olan "Sadr" veya "Şeyhülislâm"lık makamına geçiyorlardı[20]. Semerkand'da bu makamı "Hidâye" adlı eserin yazarının soyundan gelenler ellerinde bulunduruyorlardı[21]. Moğol devrinde bile Orta-Asyalı din bilginleri arasında Sünnî İslâm bilginleri ile yanyana serbest düşünen Mu'tezileler de vardı[22]. Kelâm ehli ile yanyana ve hattâ onlardan daha başarılı olarak çeşitli tarikatlara mensup dervişler faaliyet göstermekte idi. Bu dervişlerin zâviyeleri "hankah" (yerli söyleyişe göre hanekah) diye adlandırılıyordu. Dervişler özellikle bozkırlara yakın olan şehirlerde başarılı oluyorlardı. Bu şehirlere Buhara, Harezm ve Sir-Derya boyu ile kısmen de Belh havalisi -Tirmiz ve Çaganiyan (Surhan vadisi)- dahildi. Bu sayılan yerlerde derviş şeyhleri göçebeler arasında kendi inançlarını başarılı bir şekilde yayabiliyorlar ve bilinen sebeplerden dolayı göçebeler arasında bugün de olduğu gibi Kelâm ehline göre daha çok başarı elde ediyorlardı.

[15] Bu tarikat hakkında bk. Kashf al-Mahjub, terc. R.A. Nicholson, GMS, 1911, s. 141 ve 210. Tarikatın kurucusunun mezarı ve kitâbesi hakkında ise bk. R. Yu. Rozevits, Poezdka, IGO, XLIV, s. 647 ve 652. Kitâbede geçen "Buhari" ve "müşterek şeyhler" sözü ile Sam'ani'ye göre (106a yukarıda: ve yuşariku ma'ahu fi şuyuhihi) Sahihü'l-Buharî müellifi kastedilmektedir. Müellifin, hayatının güç zamanlarında kendini oyalaması ile ilgili olarak bk. Camî, Nefahât, s. 77.

[16] Türkistan, s. 375.

[17] İbn Battuta, III, 48 v. dv.

[18] ZN, I, 210. İskender Anonimi (Asya Müz. yazm. nr. 566bc, 269b) hakikaten burada "Hânzâde" yerine "Hüdâvendzâde" olarak yazıyor. Ayrıca bk. Teksty, vyp. I, 131, str. 18 ve 1299 str. 4. Babur (yay. A. Beveridge, 20b)da, Şerefüddin gibi "Hânzâde" olarak kaydetmiştir.

[19] Turkestan, s. 326; ZVO, XVII, 02; EI, I, 831 (Bukhara madd.).

[20] Misaller Cemal Karşi'de bulunmaktadır: Turkestan, metinler, s. 142 v.dv. (meselâ s. 146 aşağıda ve 151).

[21] Onlar hakkında daha ileriye bk.

[22] İbn Arabşah, s. 111 ve 229.

İslâm medeniyetinin İran'da olduğu gibi Orta-Asya'da da gitgide göçebeleri ve herşeyden önce Hânları tesiri altına alması gerekecekti. Ancak bu hareket burada daha yavaş ilerledi ve birçok engeller ile karşılaştı. Daha XIII. yüzyılda Mâverâünnehr'de yerleşen ve İslâmiyeti kabul eden Hânlar'a (Mübarek Şah ve Burak) rastlıyoruz. Fakat 1271'den sonra her ne kadar yerleşik ahalinin menfaatlerini de üzerlerine almakla birlikte, yarım yüzyıl süre ile Hânlar yeniden bozkırda yaşayarak, putperest olarak kalmışlardı. İşte bu zamanlardadır ki Kaydu ve Tuva[23] devrinde Hânlar'ın buyruğu ile Fergana'da Endican şehri kurulmuştu. Endican daha XIV. yüzyılda, Karahanlılar devrinde Fergana'nın başşehri olan Özkend'i geride bırakmış ve bölgenin en önemli şehri haline gelmişti. İslâm medeniyetini kabulde daha gayretli davranan, Tuva'nın oğlu Kebek'tir (1318-1326). O, Mâverâünnehr'de yerleşerek kendine bir saray yaptırttı. Cengiz Hân'ın önem verdiği ve ondan sonra da Mâverâünnehr'deki Moğol birliklerinin beglerinin yaşadıkları[24] Kaşka Derya vâdisi, Çagatay Hânlarının da ikâmet yeri olmuştu. Nahşeb yahut Nesef şehrinden iki fersah kadar bir uzaklıkta (12-16 km.), Kebek kendisi için bir köşk inşa ettirdi ve şehir bundan dolayı bugünkü adı olan Karşı[25] (Karşı Moğolca saray demektir)[26] adını aldı. Orta-Asya Moğol Hânları içinde kendi adına, idaresindeki bütün devlet için sikke kestiren ilk hân Kebek'tir. Bunun için İran'da yürürlükte bulunan sikke sistemi kabul edilmişti[27]. Bu İran sikke sistemine göre gümüş dirhem (yaklaşık 1,5 gr) ve dinar (6 dirhem) kesilmekte idi. Hatta Timur ve halefleri zamanında bile bu sikkeler "Kebekî" adı ile tanınıyordu. Bununla birlikte Kebek putperest olarak kalmıştı. Ancak onun kardeşi İbn Battuta'nın 1333 yılında Nahşeb şehri yakınlarında karşılaştığı[28] Tarmaşirin (1326-1334) İslâmiyeti kabul etmişti. Tarmaşirin'in göçebelik gelenekleri ile ilgisini tamamen kesmesi, ona karşı bir isyan çıkmasına sebep oldu. Hân tahttan indirilerek

[23] Le Strange (Caliphate, s. 478), H. Kazvini'nin Nuzhetu'l-Kulûb'unun taşbaskısına dayanarak (Bombay, 1311/1893-94, s. 228) sâdece Kaydu'dan söz etmektedir. Fakat Leningrad Üniversite yazmaları (nr. 60, 246a; nr. 171, 265a)'ndaki metne göre: Dâru'l mülkeş eknûn Endigânest ki Kaydu b. Kaşî b. Oktay Kaan ve Duva b. Barak b.......... (isimler okunamamaktadır) Çağatay Hân âbâdân kerdend.

[24] Meselâ bk. Vassaf, s. 288; Turkestan, s. 427.

[25] ZN, I, 111.

[26] Karşı kelimesi Kudatgu Bilig'te bile bulunmaktadır. Moğollar bu kelimeyi büyük bir ihtimalle Uygurlardan almışlardı (bk. Radloff, Wörterbuch, II, 207). Bu sözün Tümen tâbirinde olduğu gibi (bundan ileride söz edilecektir), Türkler tarafından Doğu Türkistan'ın yerli ahalisinden alınmış olması muhtemeldir.

[27] Barthold, Persidskaya nadpis, s. 18. Oradakilere İbn Arabşah (s. 52)'ın sözleri de eklenebilir. Burada 60.000 Dirhem kıymetinde olan Tümen'den söz edilmektedir.

[28] İbn Battuta, III, 28 v.dv.

öldürüldü. Hânların oturma yeri birkaç yıl yeniden İli ırmağı boyuna nakledildiği gibi, İslâmiyet de bir inanç olarak üstünlüğünü kaybetti.

Mâverâünnehr'in yeni idarî bölgelere ayrılması, bu ülkenin doğrudan doğruya Çağatay hânlarının eline geçtiği bir zamanda, yâni, 1318-1334 yılları olması pek muhtemeldir. Bu yeni bölünme için yeni birtakım tâbirler de kabul edilmişti. Semerkand ve Buhara bölgesindeki küçük mıntıkalara, İran'da olduğu gibi "Tümen", Fergana'da ise, Kaşgar'da olduğu gibi "Orçin"[29] tâbiri kabul edilmişti. Bu sonuncusu (etimolojisi henüz açıklanmamıştır) daha sonraları kullanılmaz olmuştur. Tümen tâbiri (aslında on bin) Mâverâünnehr'de Rus istilâsına ve hattâ daha sonralara, 1880 yıllarına dek yaşadı. Semerkand bölgesi Timur zamanında olduğu gibi[30], XVIII. yüzyılda[31] da yedi tümenden ibâretti. Bu bölme işleminin hangi esaslara göre yapıldığını açıklamak güçtür. Tümen[32] tâbiri askerî kuruluşta 10.000 kişiden meydana gelen bir birliğe, mâli hesaplamada ise 10.000 dinara (Farsça söylenişe göre toman) işaret etmek üzere kullanılıyordu. Her tümenin 10.000 askerden meydana gelen[33] bir birlik çıkarabilmesi veyâ bu sayıda askerin iâşesini sağlaması tamâmen imkân harici idi. Fakat İran'da olduğu gibi, Mâverâünnehr'e Hânlar ile birlikte gelen kabile başkanlarına arpalık olarak ülkenin ayrı ayrı bölgelere ayrılması herhalde bu idari bölünüşün esasını teşkil etmektedir. İbn Arabşah'a göre başlıca dört kabile bulunuyordu: Arlat, Celâyir, Kavçin ve Barlas[34]. Şerefeddin'in sözlerinden Kavçin'in bir kabile değil, Hân'ın 1000 kişiden meydana gelen hassa[35] askerine verilen bir ad olduğu anlaşılıyor. Bu kabilelerden Arlatlar bugünkü Afganistan'ın kuzey kısmında, Celâyirler Hocend civarında ve Barlaslar da Kaşka Derya boyunda yaşamaktaydılar. Bu kabilelerin başkanlarının herbiri kendi bölgelerinde bir nevi derebeği idiler. Sözü edilen kabilelerin hepsi de Türkleşmiş Moğol

[29] Bu telâffuz şekli Radloff'un sözlüğünde bulunmaktadır (I, 1075).

[30] İbn Arabşah, s. 17.

[31] SKSO, V, 240.

[32] Bu kelimenin menşei hakkında bk. N.D. Miranov, ZVO, XIX, s. XXIII.

[33] İbn Arabşah (aynı yer) bu tâbiri böyle açıklıyor. Radloff'un sözlüğüne göre (III, 1518) 1 Tümen Buhara'da 40.000 tenab (çadır urganı), yâni 6667 desyatin: aşağı yukarı 7284 hektarlık arazi parçasına eşitti.

[34] İbn Arabşah, s. 8. Çeşitli göçebe kavimlerinde bozkır aristokrasisinin dört nüfuzlu aileden meydana geldiği hakkında bk. N.I. Veselovsky, ZG: po otdel. etnograf. XXXIV, 535.

[35] ZN, I, 612. (Gerçekten ZN'nin dediğine göre Kavçin "1000 kişilik bir boy" idi. V.M.).

kabileleri idiler[36]. Bunlardan başka ileride görüleceği gibi, daha bâzı göçebe topluluklar da kaydolunmaktadır.

XIV. yüzyılın 40. yıllarında Mâverâünnehr'de yeniden Hânların yerleştiğini görüyoruz. Bunlar tekrar Kaşka Derya vâdisini seçmişlerdi. Kazan Hân, Karşı'dan iki menzil batıda[37] Zencir Saray adında bir köşk yaptırmıştır. Kazan Hân'ın ülkede kuvvetli bir idâre kurmak teşebbüsü kabile başkanlarının Kazan Hân ile çatışmasına yol açtı. Bu başkanlardan Kazagan adlı birisi baş kaldırarak Moğol mirzâlarından birini hân ilân etti. Birkaç yıllık mücadeleden sonra Kazan Hân h. 747 (1346-47) yılında yenilerek öldürüldü. Devlet idaresi Kazagan'ın eline geçti. Ancak onun hâkimiyeti yalnız Mâverâünnehr'de tanınmıştı. Duğlat kabilesinin başkanı da eski Çağatay Hânlığının diğer bölgelerinde hâkimiyeti ele geçirdi. İran kaynaklarında bu gibi kabile başkanları "emîr" adı ile anılıyordu. Orta-Asya'da yerleşmiş olan İranlılar da anlaşılan bunları bu adla adlandırıyorlardı. Göçebeler ise Türkçe bir tâbir olan "beg"[38], yahut bâzen büyük beglere verilen Moğolca "noyan"[39] sözünü kullanıyorlardı. Gerek Mâverâünnehr ve gerek Duğlat begleri, hâkimiyetlerine meşru bir şekil vermek için Cengiz Hân'ın gerçek veya öyle gösterilen haleflerinden birini tahta geçirmek gereğini duydular. Mâverâünnehr Hânları idarî işlere karışmayıp, gölge hânlar olarak kaldıkları halde, Duğlat beglerinin tahta oturttukları hânlar arasında idareyi tamamen ellerine geçirerek halkın gerçek hükümdarları olmağa ve hattâ tahtı haleflerine bırakmak sûreti ile Duğlat Beglerinin sülâlelerine göre, daha güçlü bir sülâle kurmayı da başaran bazı Hânlara rast gelinmekte idi.

Bize kadar ulaşan haberlerden anlaşıldığı üzere, her iki ülkenin askerî kuruluşu azçok birbirine yakın idi. Göçebe ve göçebelik geleneklerini sürdürmekte olan ahaliye verilen "Çağatay" tâbirinin Mâverâünnehr'de artık Çağatay soyundan Hânlar olmadığı bir devirde

[36] Bu kabilelerin ana yurtlarındaki durumları hakkında bilgi Reşidüddin (TVO, V. Bölüm, s. 7, 9 ve 10)'de bulunmaktadır. Eğer Kavçin şeklinde okunuşunu kabul edersek, bu yalnız askerî bir tâbir değil, aynı zamanda bir kabile adıdır. Reşidüddin ve Yüan Ch'ao Pi-shi (TPM, IV, 31)'deki yazılışa göre Arulat ve Barulas şeklinde okunmalıdır. Timur devrinde bunların Arlat ve Barlas şeklinde telâffuz edildiği anlaşılıyor. Biz bunu yazmaların imlâsından ve Barlas kelimesinin geçtiği mısradan anlıyoruz. Lutfi'nin bir mısrası için bk. A.Z. Velidi, Çağatay şairi Lutfi (Rusça), s. 23. Ey yüzünün levhide mahfuz ümmü'l-Kitâb-Togmadı Barlas ulusu din sining dig aftab.

[37] Mesâfe için bk. ZN, I, 259; Köşkün Kazan Hân tarafından yaptırıldığı hakkında ise a.g.e., I, 775.

[38] Orhun âbidelerinde bile bulunan bu eski Türk ünvanının doğru telâffuzu böyledir. Bundan dolayı Uluğ Bek, veyâ daha doğrusu Uluğ Beg denilmiştir. Rus edebiyatında "bek" şekli yaygınlaşmış bulunduğundan, biz bu adı doğru şekli ile kullanmaya cesaret edemedik.

[39] Umumiyetle noyin şeklinde yazılıyor.

Çağataylar Moğollar
Karaunas (Melez) – Çete (Eşkiya)

bile devam etmekte olması dikkat çekicidir. Sonraları bu tâbir Maverâünnehr'den kovulan Timurlular sülâlesi ile Hindistan'a getirilmiştir. O sıralarda eski Çağatay ulusunun doğu bölgelerinde kendilerini Çağatay sülâlesinden sayan Hânların bulunmalarına rağmen, "Çağatay" tâbiri mevcut değildi. Göçebeler kendilerini yalnız "Moğol" (Mongol) diye adlandırıyorlardı. Sonraları bu etnik addan Farsça bir coğrafya tâbiri olan "Moğolistan"[40] (yâni Moğollar ülkesi) ortaya çıkmıştır. Çağatay ve Moğol[41] gibi resmi adlardan başka birbirlerini tanımlamak için alay edici anlamda adlar da vardı[42]. Moğollar Çağataylar'a "Karaunas" yâni melez[43], Çağataylar da Moğollar'a "Cete"[44] yâni, haydut diyorlardı. Galiba bu kelime Moğollar tarafından daha XIV. yüzyılın[45] başlarında kullanılıyor ve XV. yüzyılda Orta-Asya'daki "Kazak" kelimesi gibi, âit oldukları aile, boy veya devletten ayrılıp, onunla savaş haline geçen göçebe topluluklar anlamında kullanılıyordu. Her iki devlette Moğol imparatorluğu gelenekleri giderek İslâm medeniyeti tesiri altında nüfuzlarını kaybetmekte idiler. Fakat bu hareket pek yavaş ilerliyor ve birçok iç savaş ve halkın hükümdârına karşı isyan etmelerine yol açıyordu.

[40] Mogol ve Mogolistan şeklinde yazılıyor. Mogol olarak telâffuz şekli Afgan Mogollarında bugüne dek devam etmiştir. Bk. G.I. Ramstedt, IRK, 1. seri, 2. nr. s. 13.

[41] Çağatay telâffuz şekli bugün ilmî literatürde, özellikle Almancada kısmen kabul edilmiştir. Bu şekli Rusça eserlerde de kabul etmek teşebbüsü Rus Türkiyatçıları tarafından yapılmış, fakat Rus literatüründe "djagatay" şekli yaygınlaşmış bulunuyor (bununla beraber aile adı olarak Chaadeyev, doğrudan doğruya Çağatay'dan gelmektedir. V.M.). Bu gibi tâbirlerin, dil sadeleştirilmesi hususu göz önünde bulundurulmadan değiştirilip-değiştirilemeyeceği bana şüpheli görünmektedir.

[42] Bunlar için bk. TR, s. 148.

[43] Kelimenin anlamı için bk. Marko Polo, Rusçaya çev. Minaev, s. 50.

[44] TR'nin girişinde (s. 75) "Mongol Dictionary"ye dayanarak: "worthless person", "a ne'er do well", "rascal" anlamları kaydedilmektedir. (Balkan tâbiri olarak çete "eşkiya topluluğu" anlamındadır. V.M.).

[45] Cemal Karşi'deki metin için bk. Barthold, Turkestan, metinler, s. 146 (el-Cetaiyye).

II.

ULUS EMİRLERİ, TİMUR'UN SALTANATI

1358[1] yılında kendi güveyisi[2] tarafından öldürülen Emîr Kazagan'ın, 12 yıl süren saltanatı, bütün önceki yıllardan farklı olarak, iç mücadele ve Çağataylar ile Moğollar arasında savaş olmaksızın geçmişti. Kazagan hakikî bir göçebe başkanı hayatını yaşıyor, kışı Amu Derya boyundaki Salı-Saray (bugünkü Saray kışlağı)'da, yazı da Munk[3] şehri (bugünkü Balcuvan) yakınında geçiriyordu. Mâverâünnehr'deki göçebeler için medenî ülkelere akın yapmamak imkânsız olduğundan, bu cins akınlar başarılı bir tarzda Herat ve Harezm taraflarına yapılıyordu[4].

Kazagan'ın ölümünden sonra idâre oğlu Abdullah'a geçti. Abdullah babasının sağlığında Semerkand'da oturduğundan, şimdi de burasını merkez edinmek istiyordu. Buna karşı diğer beğler isyan çıkardılar ve Abdullah bu mücâdelede öldürüldü. Bundan sonraki yıllarda Mâverâünnehr devamlı bir kargaşalık ve Moğol Hânları ile mücadele sahnesi olmuştu. Bu zamanın başlıca önemli olayları şunlardır: 1360 ve 1361 yıllarında Moğol Hân'ı Tuğluk Timur'un Mâverâünnehr üzerine seferi ve Hân'ın yardımı ile Şehrisebz ve Karşı şehirlerinin idâresini ele geçirmeyi başaran Timur'un ilk defa faaliyet sahnesinde görünmesi; sonra Timur'un Kazagan'ın torunu Hüseyin ile birleşmesi ve Moğollar'a karşı baş kaldırmaları; Hüseyin ile Timur'un Moğollar ile mücâdele ederken Çirçik'te yenilmeleri (1365); aynı yıl içinde Semerkand'da Timur'un beğleri tarafından 1366[5]'da bastırılan halk ayaklanması, XV. yüzyılda[6] bile şiirleri şöhretini sürdüren derviş Kâbul Şah'ın hân ilân edilmesi; onun tahttan indirilip Âdil Şah'ın tahta oturtulması; Hüseyin'in Belh'te kendisi için kale yaptırmak arzusu (1368) ve Timur'un ona amcası Abdullah'ı[7] örnek göstererek bunu yapma-

[1] Tarihi için bk. ZN, I, 39 (h. 759; köpek yılı).
[2] Almanca tercümesinde (s. 18): yeğeni (İ.A.).
[3] ZN, I, 38. Munk'un yeri hakkında bk. Turkestan, s. 69.
[4] Herat hâkimi Melik Hüseyin ile savaş hakkında ZN'de geniş bilgi bulunmaktadır. Harezm üzerine olan sefer ise oldukça kısa anlatılmıştır (ZN, I, 38). Burada Kazagan'ın oğlu Abdullah'ın Harezm'i fethettiği bildiriliyor. İskender Anonimi'ne göre (Asya Müz. yazm., 256b) Abdullah, Kazagan'a danışmaksızın Harezm'den kurtuluş akçası olarak yalnızca 200 tümen almış ve bu yüzden onun tarafından azarlanmıştı.
[5] Bu olay hakkında benim ZVO (XVII, 019)'da çıkan makaleme bk.
[6] İskender Anonimi (Asya Müz.yazm., 251a)'nde Hân şu şekilde vasıflandırılmaktadır: merdi-i abdal-nehâd ve kalender mizâc-i melih-i lâtif bûd ve eş'ar-ı û ta emrûz şöhreti temâm dâred.
[7] ZN, I, 176. N. Şamî (40b)'de de aynıdır.

ması için kendisini iknâ etmesi; Hüseyin ile Timur'un arasındaki mücâdele ve Timur'un Hüseyin'in muhâlifleri olan Türk begleri ve özellikle İslâm âlimleri ile birleşmesi; Hüseyin'in tutsak alınması ve ölümü; Belh'deki kalenin yıkılması, başkentin Semerkand'a taşınması ve burada kale ile şehir surlarının inşâsı (1370).

Böylelikle Timur'un ilk defa ortaya çıkması ile bütün Mâverâünnehr'i hâkimiyeti altına alması için on yıl yetmişti. Timur'un ilk zamanlardaki hâyâtına âit şimdilik bilinen olay şudur: Resmî tarihte Timur'un doğumu[8] 25 Şa'ban 736: 9 Nisan, Salı 1336=Sıçan yılı; babasının adı Emîr veya Noyon Taragay, annesinin adı Tekina Hatun olarak gösteriliyor. Fakat Timur'un 1360 yılına dek olan hayatına dâir hiçbir şey söylenmiyor. Timur için kaleme alınan Türkçe manzum kronik[9] yazarı birçok olayların Timur'un kendi arzusu ile kroniğe sokulmadığını söylüyor. Güyâ bu olaylar yazıldığı takdirde okuyucularca birçok olaylar, özellikle Timur'un ilk hareketlerinin gerçek olmadığı zannedilecekmiş. Clavijo[10] ile İbn Arabşah[11]'ın verdikleri bilgilerden, resmî tarihin bu hususlarda susmasından başka sebepler olduğunu kabul etmek mümkündür. Timur da tıpkı Cengiz Hân gibi, herhalde Kazagan'ın[12] ölümünden sonra başgösteren kargaşalık yıllarında olsa gerek, bir eşkıya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atılmıştı. Taragay'ın Mâverâünnehr ve Moğolistan'daki birçok ileri gelen begler ile münâsebeti olmasına rağmen, -bu münâsebetlerden sonraları Timur istifade etmişti- Kazagan'ın idâresine dâir rivâyetlerde ne Timur, ne de Timur'un babasından söz edilmemektedir.

Taragay, Kaşka Derya vâdisine hâkim, yâni Keş (Şehrisebz)[13] ve Nesef (Karşı) şehirlerinin sâhipleri olan Barlas kabilesindendi. Kabilenin başkanı ve Keş'in hâkimi Taragay değil, kabilenin başka bir temsilcisi olan Hacı idi. Birinci Zafernâme'nin yazarı olan Nîzâmeddin-i Şâmî, Hacı'yı Timur'un kardeşi olarak gösteriyor[14]. Fakat bu tâbir yalnız kabiledaşlar arasında kullanılan bir kelimeden ibârettir. Aynı zamanda Barlas kabilesinden birkaç diğer asker başbuğları

[8] ZN, I, 10.

[9] ZN, I, 23'de bu esere atıf vardır.

[10] Clavijo, s. 238.

[11] İbn Arabşah, s. 6.

[12] Bilindiği gibi Timur'un uydurma hal tercümesinde, o bütün bu olaylara karışmış olarak gösterilmektedir. Böylelikle eserin sahte olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Eğer gerçekten Timur Kazagan'ın savaşlarına katılmış olsa idi, resmi tarih kesin olarak bunu suskunlukla geçiştirmezdi.

[13] Gâliba eski adı sâdece Türklerde devam etmişti. Bk. N. Şâmi, 12b: Şehr-i Sebz ki Türkân Keş mihânend.

[14] N. Şâmi, 12b ve 13a. Bu haber F.H. Skrine-E.D. Ross'un (The heart of Asia, London 1899, s. 168, nr. 5) eserinde de tekrarlanmıştır.

daha Timur'un kardeşleri olarak anılmışlardır[15]. Şerefeddin'in Zafernâmesi'ndeki soy kütüğüne göre[16] Timur ve Hacı'nın herikisinin de atası Cengiz Hân ve Çağatay'ın çağdaşı olan Karaçar'dır. Reşidüddin'e göre Karaçar, Çağatay zamanında[17] asker başbuğlarından birisi olduğu halde, Timur'un tarihçileri onu Çağatay ulusunun tam bir hâkimi şeklinde tasvir ediyorlar. Bu tarihçiler Karaçar'ın oğlu ve torunu hakkında da aynı şeyi yazdıkları halde, Timur'dan önceki tarihçiler bunlardan hiç söz etmiyorlar. Timur'un babası ve dedesi nisbeten yakın bir geçmişte yaşadıkları ve onlar hakkında efsanevî hikâyeler uydurmak mümkün olmadığı için resmî tarihte bunlar alelâde kimseler olarak görünmektedirler[18]. Keş'in idâresinin ne zaman ve ne şekilde Hacı'nın atalarına geçtiği bilinmemektedir. Kaşka Derya boyunda oturan Çağatay Hânları Kebek, Tarmaşirin ve Kazan ile Barlaslar ve beglerinin münâsebetine dâir de hiçbir bilgi verilmemektedir.

İbn Arabşah'a göre Timur, Keş havalisinde Hoca Ilgar köyünde dünyaya gelmiştir[19]. Bundan, Taragay'ın şehir içinde oturmadığı anlaşılmaktadır. Taragay'ın hayatı hakkında bilinen tek şey, onun inanmış bir Müslüman, âlim ve dervişlerin dostu olup, özellikle Şeyh Şemseddin Kular, yahut Zafernâme'de adlandırıldığı gibi Kulal[20] veyâ İbn Arabşah'a göre Şemseddin Fahurî[21] ile iyi münasebette bulunmasından ibaretti. Timur'un gençliğinde, birgün şeyh müridleri ile birlikte zikr ile meşgul olduğu bir sırada şeyhin yanına girdiği ve zikrin sonuna dek ayakta durarak sabırla beklediği rivâyet edilmektedir. Şeyh ve dervişler Timur'un bu dindarlığından duygulanarak, onun için duada bulunmuşlardı. Timur sonraları başarılarının ilk sebeplerini bu duaya yorumlamıştır[22]. Taragay'ın Çağatay ve Moğol asilzâdeleri arasında da dostları olması gerekir. Gerçi bu hususta yalnız oğluna ait olan tarihte bâzı işaretlerle karşılaşıyoruz. Meselâ 1364 yılındaki Moğollar ile olan mücadeleye ait hikâyelerde Timur'un babası ile Emir Hamid'in babası arasındaki dostluktan

[15] Meselâ Sıddık için bk. 18a; İdigu için 55a.

[16] Hacı'nın soyu için bk. ZN, I, 40. Timur'un ataları hakkında ZN'nin Mukaddimesinin sonunda geniş bilgi verilmiştir. Bilindiği gibi Timur'un mezar taşında da atalarının adları kaydedilmiştir.

[17] Reşidüddin, yay. Blochet, s. 178, 6.

[18] ZN, II, 730.

[19] İbn Arabşah, s. 6. Öteki kaynakların hiçbirinde Timur'un doğduğu yer gösterilmemektedir. Benim bildiğim kadarı ile Hoca Ilgar köyünün adına kaynaklarda rastgelinmemektedir.

[20] Mukaddime'nin sonunda Timur'un onun mezarını ziyâretinden söz edilmektedir. Bundan başka 1396 (ZN, I, 795) ve 1399 (ZN, II, 209; burada Şemseddin Kulal şeklinde) yıllarında da ziyâret ettiği kaydedilmektedir. Kulal kelimesinin anlamı için bk. ZVO, XXIII, 2, nr. 7.

[21] İbn Arabşah, s. 7. Şeyhin hayatı hakkında bk. ZVO, XXIII, 3.

[22] İbn Arabşah, s. 7 ve 9.

söz edilmektedir[23]. Taragay'ın ailesi ve Timur'un ilk hanımları hakkında daha geniş bilgiye sahip olsaydık, herhalde Taragay ve Timur'un öteki asker başbuğları ile olan münâsebetini daha iyi aydınlatmak mümkün olacaktı. Kaynaklar, gerek Timur'un annesi ve gerekse Taragay'ın 1389 tarihine dek yaşayan öteki hanımı Kadak Hatun hakkında hiçbir bilgi vermiyorlar[24]. 1360 yılına dek Timur'un artık iki oğlu olmuştu: 1376'da 20 yaşında iken[25] ölen Cihangir ve Kürd kalelerinden birinin kuşatılması sırasında 1394 yılı Ocak ayında ölen Ömer Şeyh. Zafernâme'ye göre Ömer Şeyh o zaman 40 yaşında idi[26]. Buna bakarak Ömer Şeyh'in Cihangir'den daha büyük olduğunu tahmin etmek mümkündür. Fakat hemen hemen bütün diğer kaynaklarda Timur'un büyük oğlu olarak Cihangir gösterilmektedir. Ömer Şeyh'in annesi hakkında bilgi yoktur[27]. Cihangir'in annesinin adı Hândmir'de[28] yazıldığı şekilde bilinmektedir. Taragay, 1360 yılında ölerek Keş'de aile türbesinde gömülmüştür. Sonraları 775 (1373/4) yılında Timur, Keş'de caminin yanındaki Şeyh Şemseddin'in türbesi yanında yeni bir türbe inşa ettirerek babasının cesedini oraya naklettirmiştir[29].

Timur'un 1360 ile 1370 yılları arasında şeyhler ve İslâm dininin temsilcileri ile münâsebeti hakkında hiç bir bilgi yoktur. Timur gelecekteki kudretine temel hazırlayan bu on yıl içinde özellikle (10 yaşından beri savaş ve avcılıkla hazırlandığı)[30] savaş işleri ile uğraşıyor, Çağatay ve Moğollar arasındaki çatışmalara katılıyor, bu veya öteki tarafa geçiyor, yararı dokunacağını ümit ettiği kimselerle akrabalık bağları kurarak kendine müttefikler hazırlayıp, etrafına sâdık silâh arkadaşları topluyor ve bunları özellikle (sonradan hayatının sonuna dek kendine bağlı kalan) Barlaslar'dan seçiyordu. Aynı zamanda tek başına kaldığı anlarda bile başarısızlıktan asla üzüntüye kapılmıyordu. Timur için en güç yıllar 1362 yılı olayları olmuştu. Timur ile Kazagan'ın torunu Hüseyin, Murgab'daki Türkmenlere tutsak düşerek Mahan'da[31] 62 gün hapiste kalmışlardı. Sonunda yerli hâkimlerden Ali Beg onları serbest bırakmakla bir-

[23] ZN, I, 98.
[24] ZN, I, 490.
[25] ZN, I, 271 (yukarıda).
[26] ZN, I, 668.
[27] Habibu's-Siyer (nşr. Celâleddin Humayî, Tahran 1333 h.ş. III, 542)'de onun annesinin adı Tomlun Aga olarak geçiyor ki, bu Tolun Aga olacaktır (İ.A.).
[28] Habibü's-Siyer, Tahran baskısı, III, 175 (Sayfa kıyısında): Nerıniş Aga; Hind baskısı, III, 85: Burmiş Aga.
[29] Mukaddime'nin sonunda böyledir. Türbenin daha sonraki devirlerde durumu için bk. ZVO, XXIII, 4 v.dv.
[30] ZN, I, 15.
[31] ZN, I, 67. İskender Anonimi'ne göre (248b): 61 gün. Mahan bugünkü Merv'in yerinde bulunmaktadır (Barthold, Oroşenie, s. 61).

likte, yolculuk için gerekli hiç birşey vermedi. Durum böyle iken Sancarî aşiretinin başkanı, Mahan'ın zengin Türkmenlerinden Mübarek Şah onlara yardım etti.

Bu yardımdan dolayı Mübarek Şah'ın haleflerine Timur'dan sonra bile itibar gösterilmekte idi[32]. Timur'a Amu Derya üzerinde, Buhara civarından onun yanına gelmiş bulunan ablası Kutluğ Türkân (Terken) Aga'nın yardımı görüldü. Sonra Timur Semerkand'da ablasının evinde 48 gün kadar gizlendi[33]. Bundan sonra Timur, Hüseyin ile birlikte 1000 kişilik[34] bir birliğin başında Sistan'da göründü. Onları buraya yerli hâkim kendi düşmanlarına karşı dâvet etmişti. Burada Timur okla birçok yaralar aldı ve sonra hayatının sonuna dek bu yaralardan ızdırap çekti. Sağ elinin bâzı damarları kesilmişti. Clavijo'ya göre[35] Timur ayrıca iki parmağını da kaybetmiş ve bunun sonucunda eli kurumuş[36], sağ ayağı da topal olarak kalmıştı. Bunun için Timur'a "aksak" adı takılmıştır (lenk: Farsça; aksak: Türkçe). Timur ile karıncaya dâir meşhur hikâye[37] de bu olayla ilgilidir. Yıllar sonra Timur, Sistan'da 1383 yılında oku ile yaralandığı beg ile karşılaşmış ve ona da ok atmak sureti ile öldürülmesini buyurmuştu[38].

Birçok başarısızlıklara rağmen sonunda Timur ile Hüseyin iç ve dış düşmanları yenerek Mâverâünnehr'in idâresini ele geçirmeyi başarmışlardı. Kazagan'ın torunu Büyük Emîr; Timur da onun sağ kolu oldu. İkisi arasındaki birlik daha başlangıçta akrabalık bağları kurularak pekiştirildi. Murgab'da Türkmenlerle olan çarpışmalara âit hikâyelerde Timur'un hanımı olarak Hüseyin'in kızkardeşi Olcay Türkân (Terken) Aga'nın adı geçmektedir[39]. Bununla beraber akrabalık bağları heriki begin aralarının açılmasına engel olmadı. 1366'da Semerkand isyanının bastırılmasından sonra Hüseyin, Timur'un dostlarından para cezası istedi. Dostlarına yardım için Timur herşeyini, hattâ hanımının küpelerini bile verdi. Hüseyin küpe-

[32] ZN, I, 69. İskender Anonimi'nde (aynı yer) daha açıktır: ve ez memerr-i in yek hıdmet nesl ber nesl-i û tâ emrûz der in dûdmân-ı devlet mürefīeh û muhterem end.

[33] ZN, I, 71; N. Şamî, 17a. (Terken ünvanı için bk. Osman Turan, Terken Ünvânı, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, s. 67-73, İ.A.).

[34] İngilizce tercümede (s. 17) yanlışlıkla 100 kişilik (İ.A.).

[35] Clavijo, s. 240.

[36] İskender Anonimi (249a)'nin tâbiri: çend asab-i aslî râ begusiht çenançe betasavvur ba'zı maktu'ü'l-tama' şod. İbn Arabşah (s. 6, 217 ve 234) da Timur'un sakatlığından söz etmektedir. (19 Haziran 1941 tarihinde Timur'un mezarı Prof. A.A. Semenov'un başkanlığında açıldığında sağ bacağı soldan daha kısa ve kalçaya kaynamış olarak bulundu. V.M.).

[37] Bu hikâye İskender Anonimi (249a)'nde bulunmaktadır. Bk. Mirza İskender adına kaleme alınan Miradj-Nâmeh (Pavet de Courteille, Paris 1882, s. 70-72; metin, 89-92.)

[38] ZN, I, 372.

[39] ZN, I, 65 (Terken okunmalıdır).

leri tanıdığı halde geri vermedi[40]. Bu olaydan sonra Olcay Türkân Aga ölünce, eski arkadaşlar arasındaki dostluk bağları da çözülmüş oldu[41].

1366-1370 yılları arasında Timur ya Hüseyin ile savaşarak onun düşmanları ile birleşiyor veya Hüseyin ile barışarak onun buyruğu üzerine eski müttefikleri ile savaşıyordu. Özellikle Timur ve Huttelân (Vahş ile Penc arasında) ülkesinin hâkimi Emir Keyhüsrev'in münasebeti çok ilgi çekicidir. Hüseyin daha 1360 yılında Keyhüsrev'in kardeşi Keykubat'ı idam ettirmişti[42]. 1361 yılında Moğollar ile yapılan savaş sırasında Keyhüsrev, Hân'ın tarafına geçmiş[43] ve Hân'ın yeğenlerinden Tuman Kutluğ ile evlenerek güveyi olmuştu. 1366 yılında Keyhüsrev Taşkend'e döndüğü zaman, Timur ile dostluk münasebeti kurarak Keyhüsrev'in Tuman Kutluğ'dan olan kızı Rukiye Hanike'yi oğlu Cihangir'e istedi.[44] 1367 yılında Timur, Hüseyin'in sâdık adamı olarak, Keyhüsrev'in çıkardığı ayaklanmayı bastırıp, Keyhüsrev'i Alay'a kaçmaya mecbur etmişti[45]. 1370 yılında Keyhüsrev, Hüseyin'e karşı baş kaldıran Timur'a katılmış ve Hüseyin'in tutsak alınmasından sonra Kur'an'da buyrulan kan intikâmını (kısas) alma imkânını elde etmişti[46]. 1372'de Harezmliler ile savaş sırasında, Keyhüsrev ihanet ile suçlanarak, sâdece ismen Hân olan Suyurgatmış'ın çıkardığı bir yarlık ile idama mahkûm edilmiş ve hüküm Hüseyin'in nökerleri tarafından kısas olmak üzere yerine getirilmişti[47].

1370 yılında, Hüseyin ile mücadelenin iyice kızıştığı sıralarda Timur, Seyyid Bereke'nin şahsında kendine yeni bir mânevî koruyucu bulmuştu. Onun aslı hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Seyyid, Timur'un ülkesinde kalarak tımar olarak Andhoy şehrini almıştır. Burası daha sonra XV. yüzyılda da Seyyid'in haleflerine ait bulunuyordu[48]. Şerefeddin'in sözlerine göre[49], Seyyid artık devamlı olarak Timur'un yanında bulunuyordu. Ölümlerinden sonra Timur ile Seyyid aynı türbede gömülmüşler ve Timur'un yüzü Seyyid'in

[40] ZN, I, 113; N. Şamî, 26a.

[41] ZN, I, 119. Timur'un hanımını bizzat öldürdüğü haberinin (İbn Arabşah, s. 7) pek aslı olmasa gerektir.

[42] ZN, I, 50.

[43] ZN, I, 59.

[44] ZN, I, 161; N. Şâmî, 37a.

[45] ZN, I, 186.

[46] ZN, I, 197, 204; N. Şâmî, 44a.

[47] ZN, I, 243. Hân'ın yarlığı için bk. A. Semerkandî, 64a; ve fermân-ı padişâh-ı Suyurgatmış Hân nefâz yaft ki ū râ be-Semerkand borde be-yasa resânidend.

[48] İbn Arabşah, s. 15.

[49] ZN, I, 195.

yattığı tarafa çevrilmişti[50]. Timur'un diğer dinî ileri gelenlerle münasebeti hakkında fazla bilgi yoktur. Timur'un 1370 yılında tahta çıkması dolayısı ile verilen bilgilerde Seyyid Bereke ile Tirmizli seyyidlerden yâhut Hüdâvendzâdelerden iki kardeş olan Ebûl-Meâlî ve Ali Ekberler'in[51] adları sayılmaktadır. Bereke gibi bu seyyidler de, hiç olmazsa görünüşte, Timur'un saltanatı devam ettiği sürece, ülkenin en nüfuzlu kimselerinden sayılıyorlardı. Yalnız bir farkla ki, Tirmizli seyyidlerin yeni hükümdarlarına ihanet ettikleri bir an olmuştu. 1371 yılında Timur'a karşı düzenlenen suikasta birkaç emir ile birlikte dinî ileri gelenlerden de katılanlar vardı. Bunlar arasında Semerkand'lı Şeyh Ebû'l-Leys ve Tirmizli Seyyid Ebû'l-Meâlî bulunuyordu. Timur suikastçılara karşı oldukça yumuşak davranmış, şeyhin Mekke'ye gitmesine izin verilmiş ve seyyid ülkeden kovulmuştu[52]. Bununla birlikte seyyidin az bir zaman sonra bağışlandığı anlaşılıyor. Çünkü 1372'deki Harezm seferine[53] o da katılmıştı. Bu olaydan sonra Tirmiz seyyidleri Timur'un sâdık taraftarları olarak kalmışlar ve 1404 yılında Timur, batıya yaptığı son seferinden dönerken Tirmiz'de Hüdavendzâde Ala'ül-Mülk'ün evinde ağırlanmıştı[54].

Tirmiz'den başka Mâverâünnehr'in öteki şehirlerinde şüphesizdir ki, dinî ileri gelenlerden önemli simalar vardı ve özellikle Timur için değeri fazla olan memleketi Keş ve başşehri Semerkand'da da dinî ileri gelenlerden nüfuzlu kimseler bulunmakta idi. Timur'un 1403-4 yılında Karabağ'da bulunduğu sırada yanına gelen dinî ileri gelenlere[55] âit hikâyelerde Seyyid Bereke ve Tirmizli Hüdâvendzâdelerden başka yalnız Semerkand şeyhülislâmları Hoca Abdül-Evvel ve onun amcasıoğlu[56] Hoca İsâmûddin, Keşli hocalardan Efzel ve Keş Şeyhülislâmının oğulları Abdülhâmid ve Abdurrahmanlar'ın adları geçmektedir. Bu münasebetle Buharalı şeyhlerin de hazır bulundukları söyleniyor ise de ayrıca hiçbir ad verilmemektedir. Nakşibendî tarikatının kurucusu ünlü Bahaeddin'in Timur'a çağdaş olmasına rağmen kaynaklarda Timur ile Buharalı şeyhler arasındaki münasebete dâir hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kızkardeşi Kutluğ Türkân Aga'nın 1383 yılında ölümünden sonra[57] büyük bir üzüntü içinde bulunan Timur'u teselli edenler arasında öteki dinî

[50] Seyyid ve onun gömülmesi hakkında daha geniş bilgi benim ZVO, XXIII, 24, v.dv.'ndaki makalemde verilmiştir.
[51] ZN, I, 210. Hânzâde-Hüdâvendzâde kelimeleri için bk. yukarıda s. 7.
[52] ZN, I, 231.
[53] ZN, I, 241.
[54] ZN, II, 593.
[55] ZN, II, 560.
[56] Aralarındaki yakınlık için bk. İbn Arabşah, s. 229.
[57] ZN, I, 356 (Terken).

ileri gelenlerle birlikte Semerkand Şeyhülislâmı Abdülmelik'in de adı geçmektedir.

Timur, 1381 yılında Horasan'ın ileri gelen din adamları tarafından gelişigüzel bir şekilde karşılanmadı. O daha Andhoy'da iken evliyadan sayılan meczub Baba Sengû, Timur'un önüne bir hayvanın göğsünden koparılan et parçası atmış, Timur da bunu hayra yorarak, Tanrının kendisine "yeryüzünün göğsü olan" Horasan'ı vereceğini söylemiştir[58]. Herirûd üzerinde bugünkü Kuhsan'ın güneyinde yer alan Tayâbâd köyünde[59] Zeyneddin Ebû Bekîr Tayâbâdî adında dindar biri yaşamakta idi. Timur buraya geldiğinde onu görmek istediğini bildirmiş, o ise Timur ile görülecek hiçbir işi olmadığını, eğer Timur'un işi varsa bizzat gelmesini söylemişti. Karşılaşma vuku bulmuş ve Timur sonraları tarihçi Hâfız-ı Abrû'ya[60] bu karşılaşma ile ilgili duygularını anlatmıştır. Bütün diğer durumlarda dindar kimselerle görüşürken Timur, karşısındakinin korktuğunu hissetmiş, sâdece Tayâbâdî ile olan karşılaşmada korku hissi duyanın karşısındaki değil, kendisi olduğunu söylemiştir. Bu karşılaşmaya eserinin bütün bir bölümünü ayırmış olan İbn Arabşah[61], şeyhin, önüne diz çökmüş olan Timur'un arkasına elini koyduğunu söylüyor. Daha sonra anlattığına göre Timur, bu karşılaşma sırasında gökyüzünün yere yıkıldığını ve kendisinin yerle gök arasında sıkışıp kalmış olduğunu hissetmişti. Timur şeyhin öğütlerini dinledikten sonra ona şeriatın yasakladığı eğlencelere kendisini kaptırmış olan Herat hükümdârına (yani şeyhin kendi hükümdârına) neden böyle öğütler vermediğinin sebebini sormuş, şeyh de: "biz ona söyledik, fakat dinlemedi. Tanrı üzerine sizi gönderdi. Eğer siz de benim sözlerimi dinlemezseniz, sizin üzerinize başka birini gönderecektir" cevabını verdi[62]. Timur ve onun sözlerini yazan tarihçilerin bu karşılaşmayı ne derece süslediklerini tâyin etmek güçtür. Ne

[58] ZN, I, 310.

[59] Tâybâd yazılıyor, fakat Tâyâbâd okunuş şekli Sem'ani (102b) ve Yakut (I, 816)'da bulunmaktadır. Adı geçen yazarlar burasını Bûşeng'in civarında gösteriyorlar (bunun için bk. Barthold, Istoriko Geografiçeskiy obzor Irana, s. 41). Timur buraya kuzeyden, Herirûd üzerinde bulunan Bûşeng yakınındaki Kusuye'den gelmişti. (Zeyneddin'in türbesi h. 848 yılında Şahruh tarafından Afgan hududu yakınındaki Yusufâbâd köyü yakınlarında yaptırılmıştı. Bk. Âsâr-ı İran, 1938, III/2, 179-199).

[60] Dorn yazmaları, nr., 290, 280b. ZN, I, 311'de çok kısadır.

[61] İbn Arabşah, s. 20 v.dv. Şeyh burada Bûşeng'in biraz batısında bulunan şehre izafetle, Ebû Bekr Hvâfî şeklinde nisbelenmiştir. Şehir şimdiki haritalarda "Hâf" şeklinde yazılmıştır. Reşahat'a göre (Leningrad Üniv.yazm. nr. 293, 34a; Taşkent taşbasması, s. 56) Bahaeddin Nakşibend Mekke'ye giderken Şeyh Zeyneddin'i ziyaret için özellikle Herat'tan geçmiş ve şeyhe üç gün konuk olmuştu. Câmi'ye göre (Nefahât, doğu bask. s. 321-323) 2 Şevval 838 (1 Mayıs 1435) Pazar günü ölen bir başka şeyh de Zeyneddin Ebû Bekr Hvâfî adını taşıyordu.

[62] Bundan, Timur'un şeyhi daha önce tanımadığı anlaşılıyor. Timur'un uydurma hal tercümesinde ise, güyâ Timur 21 yaşında iken şeyhi tanımış ve Farsça "rästi rusti" adalet kuvvettir şiârını Şeyh Zeyneddin'den almıştır.

olursa olsun Timur'un bundan sonraki tutumunda adı geçen şeyhin etkisinin hiçbir belirtisi tesbit edilemiyor. Horasan herzaman olduğu gibi şiddete başvurularak ele geçirilmiş ve civardaki Buşeng hücumla alındıktan sonra şehri savunanlar kılıçtan geçirilmişlerdi[63]. İbn Arabşah'ın sözlerine göre Timur, Şeyh Zeyneddin'i mânevî koruyucularının üçüncüsü olarak kabul eder (diğer ikisi Şemseddin Kular ve Seyyid Bereke idiler) ve bütün başarılarının da bu şeyhlerin mânevî himayelerinden ileri geldiğini sanırdı[64]. Fakat Timur'un tarihinde, şeyh 8 yıl daha yaşamış olmasına rağmen[65], 1381 yılından sonra adı geçmemektedir.

Şeriatın Cengiz Hân'ın yasasına tercih edildiği Şahruh zamanındaki tarihçilerin Timur'un dindarlığını ve İslâm dinine olan sevgisini, olduğundan daha çok gösterme eğiliminde olmaları tâbiîdir. Şüphesizdir ki, Timur bilginlerin koruyucusu idi. Onlarla arkadaşçasına sohbet ederdi[66]. Özellikle Peygamber soyundan gelenlere fazla saygı gösterirdi. Ülkede Timur'un haleflerinden başka[67], belki sadece seyyidlerin hayatî dokunulmazlıkları vardı[68]. Hâfız-ı Abrû, Timur'un şeriat ve dini güçlendirmeye gayret ettiğini söyleyerek "onun zamanında kimse felsefe ve mantıkla meşgul olamazdı"[69] diyor ve Timur'un hiç bir zaman vakfın mali işlerine karışmadığını ekliyor. Timur'un felsefeye ilgi duyduğu iddiası herhalde mübalağalıdır. Biraz sonra Hâfız-ı Abrû, Timur'un filozofların koruyucusu olduğunu söylüyor[70]. Timur dünyevî bilimlerden en iyi tarihi bilirdi. Onun Türk, Arap ve Acem tarihini[71] bildiğine dâir Hâfız-ı Abrû'nun

[63] ZN, I, 314.

[64] İbn Arabşah, s. 9.

[65] Camî'ye göre (Nefahat, s. 326) onun ölüm tarihi 791 yılı Muharrem'in son günü olan Perşembe (28 Ocak 1389)'ye rastlamaktadır. Ayrıca bk. M. İsfizârî, Asya Müz. yazm. 574 agk., 69a.

[66] A. Semerkandî'deki H. Abrû'nun sözleri (17b): tefâvut miyân-ı mâlik ve memlûk zâhir ne-geşti. Ayrıca İbn Şuhbe'nin (Şıhne olacak İ.A.) Haleb'deki konuşmalar ile ilgili olarak İbn Arabşah (s. 97)'daki sözlerine bk.: fetama' kullu min el-fukahâ el-hâzirin ve ce'ale yubâderu ilâ el-cevâb ve yezunnu ennehû fî el-medrese.

[67] Timur'un Miranşah ve özellikle (Dımaşk'ın kuşatılması sırasında) Sultan Hüseyin'e karşı takındığı tavra bk.

[68] Tirmiz seyyidleri hakkında yukarıda verilen bilgi dışında, Mâzenderânlı seyyidlerin başlarına gelenlere bk.

[69] A. Semerkandî (17a): der zamân-ı û der ilm–i hikmet ve mantık kesî-râ şurû' nebûdi. Yazar Timur devrini anlatırken "muellif-i asl" yâni H. Abru'yâ dayanmaktadır (19a). H. Abrû'nun eseri tam olarak Ethe'nin kataloğuna göre (nr. 171) India Office yazmaları arasında bulunmaktadır. Bu hususta bk. IAN 1914, 881.

[70] A. Semerkandî, 17a-b; ve be-ehl-i ilm û hikmet be-gâyet muste'nis bûd. C. Huart'ın sözlerine göre (EI, I, 1986) Timur için İhvânü's-Safa'dan bazı parçalar Farsçaya çevrilmişti. Fakat bu kaynağın (Resâil-i İhvânu's-Safa, Bombay 1884, s. 3) tercümesinin yapılmasını buyuranın Timur değil, onun yakınlarından biri olduğunu kabul etmek gerekiyor: meclis-i sâmi-yi ecell bahau'd-din seyfü'l-mülûk şucâü'l-mülk şemsü'l-havass Emîr Timur Gürgân.

[71] A. Semerkandî, 17b: ahval-i ümem ve mecari-yi umûr-ı Türk û Arab û Acem.

kaydı, İbn Arabşah'ın yazdığı, tarihçi İbn Haldun'un Timur ile sohbet ederken edindiği intiba ile pekiştirilmektedir[72]. Bundan başka Timur'un tıb ve astronomi hakkında da az çok bilgisi vardı[73]. Semerkand'a götürdüğü bilginler arasında bu bilimler üzerine çalışan kimseler de vardı. Meselâ, "zamanının Mesih ve Hipokratı"[74] sayılan Kirmanlı Hüsamüddin İbrahim Şah ve 808 (1405-6) yılında İbn Arabşah'a[75] iki yüzyıl öncesine kadar yıldızlarla ilgili bir cetvel hazırladığını söyleyen tabib ve müneccim Mevlâna Ahmed bunlar arasında idiler. Bunlarla beraber Timur'un Astroloji'ye inanmadığına ve Kur'an'a bakarak fal açmayı tercih ettiğine dâir rivâyet vardır[76]. Timur dine olan bağlılığından dolayı, devlete epeyce gelir sağlamasına rağmen[77], güyâ Bağdat, Tebriz, Sultaniye, Şiraz, Kirman ve Harezm (Köhne Ürgenç)'deki birçok eğlence yerlerini kapattırmıştı (Semerkand ve Timur'a daha yakın olan başka şehirlerdeki eğlence yerlerinden hiç söz edilmiyor). Bununla birlikte din Timur'un elinde daha çok siyasî maksatlarına erişebilmek için kullandığı bir vâsıtadan başka birşey değildi. Suriye'de Ali taraftarlarının koruyucusu sıfatı ile ortaya çıkan, bu yüzden Suriyelilerin gözünde koyu bir Şiî olan Timur[78], Horasan'da Sünnîliği[79] desteklemişti. Mâzenderân'da Peygamberin sahabesinin hâtırasını aşağılayan[80] Şiî dervişlerini cezalandırmıştı. Böyle bir hükümdâr ile konuşurken İslâm ilâhiyatçılarının daimâ bir tuzağa düşmekten korkmaları çok tabiî idi. 1403 yılında Kür ırmağı üzerinde meydana gelen ve Nizâmeddin[81] tarafından hikâye edilen bir sahne çok ilgi çekicidir: Timur kendi yanındaki ulemâya, hükümdârlara öğüt veren eski ûlemâyı örnek göstererek, kendisine öğüt vermemelerinin sebebini sorduğunda, onlar, Timur'un davranışları ile herkese örnek olduğunu ve kendileri gibi insanların öğütlerine ihtiyacı olmadığı cevabını vermişlerdi. Ulemâ ancak bu sözlerin samimî olduğuna kanaat getirdikten sonra, ülkenin şu veyâ bu bölgesinde meydana gelen bâzı yolsuzlukları söylemek cesaretini kendilerinde bulabildiler.

[72] İbn Arabşah, s. 108 ve 219.

[73] A. Semerkândî, 17b: ekser-i mesâil-i meşhûr-i tıbb û nücum-râ mustahzar bûd.

[74] A. Semerkandî, 19a (Burada Hz. İsâ'nın iyileştirici özelliğine atıf vardır).

[75] İbn Arabşah, s. 230.

[76] ZN, II, 93 ve 111. Bu kayıt Gıyâseddin Ali'de de (Teksty, I, 110) bulunmaktadır.

[77] A. Semerkandî, 19a; H. Abrû, Ind. Off. yazm. 13a.

[78] İbn Arabşah, s. 97. Bu yanlış kanaat Avrupalı araştırıcıları da yanıltmıştır (msl. bk. Müller, Der Islâm, II, 316).

[79] Şii Serbedârlılar'ın başı Ali Müeyyed ile din hakkında yapılan bir konuşma A. Semerkandi (75a)'de bulunmaktadır.

[80] ZN, I, 577; Mâzenderânlı tarihçi Zâhireddin (s. 430 v.dv.)'de daha geniş olarak anlatılmaktadır.

[81] N. Şamî, 210b. Biraz daha kısa olarak ZN, II, 547 v. dv.

Timur için ulemânın bağlılığından çok şüphesizdir ki silâh arkadaşlarının bağlılığı daha önemli idi. Tabiîdir ki Timur önce Moğol tarzında bir asker ve başbuğ olup, sonra bir Müslümandı. Timur'a göre bir "Tâcik" askerlik kâbiliyet ve şanından mahrum ve bundan dolayı düşmanları için tehlike teşkil etmeyen bir adamdı[82]. Moğol geleneğinin bir temsilcisi olmak üzere Timur, Cengiz Hân sülâlesi ile[83] akrabalığa çok önem verirdi. 1370 yılında selefi Hüseyin'in haremini ele geçirdiğinde Hüseyin'in hanımlarından dördünü aldı. Bunlar arasında Kazan Hân'ın kızı Saray Mülk Hanım da bulunmakta idi (Saray Mülk Hanım babasının tahttan indirilip öldürüldüğü yıl 5 yaşında olup, o halde Timur'dan çok küçük idi)[84]. Bilindiği gibi Timur'un Saray Mülk Hanım'dan çocuğu olmamıştır[85]. Fakat o, Hân kızı olması dolayısı ile haremde daimâ Timur'un baş hatunu olarak kalmıştır. Bununla berâber Hüseyin'in hareminde baş hâtun, Hüseyin'in ölümünden sonra Celâyir emîri Behram'a verilmiş olan Hân Tarmaşirin'in kızı olan başka bir hanımdı. İşte Saray Mülk Hanımın kocası olması dolayısı ile Timur, hânların taşıdığı "gürgân" (güveyi) ünvanını almıştır. Özellikle sikkelerinde bu ünvânı taşımaktadır. 1397 yılında Timur, Moğol Hân'ı Hızır Hoca'nın kızı Tükel Hanım[86] ile evlendi ve bu hanımı da "Küçük Hanım" (Kiçik Hanım) lâkabı ile haremde ikinci yeri işgal etti[87]. 1370 yılında Mirza Suyurgatmış[88] hân ilân edilmişti. Onun ölümünden sonra 1388 yılında tahta oğlu Sultan Mahmud[89] çıkarıldı. Sonraki zamanlardan farklı olarak Timur, hânları kapalı olarak Semerkand'da tutmuyor, kendisi ile birlikte seferlere götürüyordu. Sultan Mahmud Hân 1402 yılında Ankara savaşına katılarak Osmanlı Sultanı Bâyezid'i tutsak almıştı[90]. Şerefüddin'e göre, Hân 1402'de[91] ölmüştür. Bununla beraber bu olaydan az sonra eserini yazan Nizâmeddin, Hân'ın bun-

[82] ZN, II, 574 (Celâyirli Ahmed hakkındaki sözler).

[83] ZN, I, 207.

[84] A. Semerkandî, 34a.

[85] Bretschneider (II, 257) onu Şahruh'un annesi olarak gösteriyor. Hvândmir'e göre (Tahran bask., III, 175; Hind bask., III, 85) Şahruh'un annesi Timur'un cariyelerinden Tugay Türkân (Terken) Aga idi. Hvândmîr bu hususta Şahruh zamanında düzenlenen "Nesebnâme"ye dayanmıştır.

[86] ZN, II, 9.

[87] Clavijo, s. 296. İbn Arabşah (s. 228)'da: "el meliketü'l-kübrâ" ve "el meliketü's-sugrâ" tâbirleri vardır. Kiçik Hanım tâbiri Muizzu'l-Ensâb (Bibl. Nat. Anc. f. persan, nr. 67, 33)'da da bulunmaktadır.

[88] ZN, I, 99.

[89] ZN, I, 459. İskender Anonimi (251a)'ne göre Hân 786 (1384) yılında ölmüş, ancak Timur ona olan saygısından dolayı 3 yıl daha adına sikke kestirmiştir. 789 yılına dek Suyurgatmış'ın sikkeleri görülüyor. Sultan Mahmud adına ise 790 yılından sonra sikke kesilmeğe başlanmıştır.

[90] ZN, II, 438.

[91] ZN, II, 464.

dan sonra da yaşadığını bildiriyor[92]. İskender Anonimi'ne göre[93] Timur, Hân'a karşı olan saygısından dolayı Sultan Mahmud'un ölümünden bir yıl sonra da adına sikke kestirmekte devâm etmiştir.

Herne olursa olsun sikkelerden anlaşıldığı gibi Timur, herhalde, Sultan Mahmud'un ölümünden sonra tahta başka bir hânı çıkarmamış ve hayatının sonuna dek bu hânın adına sikke kestirmişti. Cuma günleri hutbelerde hânın adı anılıyordu. Bununla birlikte Timur'un ordunun önünde bir merasim esnasında bu hânlara özel bir hürmet göstermemiş olup, buna dâir hiçbir bilgi de yoktur. Moğol geleneği gereği hükümdârlara gösterilen saygı daima Timur'un kendisi tarafından kabul edilirdi[94].

1370 yılında bütün beglerin Timur'a boyun eğmelerine rağmen, Timur birkaç rakibi ile ancak şiddetli bir mücâdeleden sonra teb'asının gerçek hükümdarı olabilmiştir. Timur'un hâkimiyetini tanımak istemiyenler arasında bâzı şahıslardan başka, bütün bir kabileler topluluğu da vardı. Özellikle Mâverâünnehr'in kuzeyindeki Hocend civarındaki Celâyir kabilesi baş eğmek istemiyordu. Bundan dolayı sözü geçen kabile çok ağır bir âkıbete uğradı. Kabilenin varlığına son verilmiş ve Celâyir ulusunun kalıntıları öteki beglerin birliklerine dağıtılmıştı (1376)[95].

Timur hâkimiyetinin daha ilk yıllarında kaleler inşa ettiriyor, şehirlerin etrafını surlarla çeviriyor ve böylece Cengiz Han'ın kanunlarına aykırı harekette bulunuyordu (evvelce bu gibi faaliyetlerinden dolayı Emîr Kazagan'ın oğlu ve torununu azarlamıştı). Timur 1365-1366 yılı kışında Karşı şehrini surlar içine aldırmış[96], 1370'de Semerkand'da da kale ve hisar yaptırmış[97], 1380'de Şehrisebz'de surlar[98] ve Ak-Saray köşkü inşa edilmişti[99]. Buna rağmen, Timur emrindeki Çağataylar'ı kendine sâdık teb'a yapmayı başarmış ve bun-

[92] N. Şamî, 11b: halledallâhu mülkehu ve sultânehu. A. Semerkandi (142a) burada Hân'ın ölümünden hiç söz etmemekte ise de, az ileride (143b) 1403 yılında Mısır'da Sultan Mahmud ve Timur adına sikke kesildiği ve adlarının hutbelerde okunduğunu bildirmek üzere bir elçi heyetinin geldiğinden söz edilmektedir.

[93] 251b. Şerefüddin'de olduğu gibi, burada da Hân'ın ölümü 805 yılı olarak gösterilmiştir.

[94] Misal olarak bk.: ZN, I, 211, 506-515, 613 vd.

[95] ZN, I, 264.

[96] ZN (I, 111)'de hisar-ı Karşı; A. Semerkandî (50a; bk. ZVO, XVII, 018)'de bârû-yi Karşı tâbirleri bulunmaktadır.

[97] ZN, I, 217: Kal'a ve hisar. N. Şamî (45a) ve A. Semerkandî (61b)'de de aynı.

[98] ZN, I, 1301: hisar. N. Şamî (59b)'de begler arasında arazinin üleştirilmesi hakkında verilen bilgi ile birlikte; A. Semerkandî (73b)'de: bârû.

[99] A. Semerkandî'ye göre köşk Harezmli ustalar tarafından inşa olunmuştu. N. Şâmî'ye göre bina kendi tarzında tek olarak kabul ediliyordu: ve tâk û revâk-ı ân be-ayyük resânîdend çunançe kes der-cehan misl-i ân ne-dide ve mânend-i ân neşenide.

lardan kıyâfet bakımından İslâm askerlerinden çok, Cengiz Hân'ın askerlerine benzeyen, başbuğları için kendilerini fedâ edecek derecede sâdık olan, gayet düzenli bir ordu meydana getirebilmişti.

Clavijo eserinde Çağataylar ve onların Timur devleti içinde sâhip bulundukları özel durumlarından birçok kere söz etmektedir. Onun sözlerine göre Çağataylar: Yaz-kış sürüleri ile istedikleri yere gidebilirler, istedikleri yerde konarlar ve yaşarlar, tamâmen serbest olup, hükümdara vergi vermezler, çünkü çağrıldıklarında orduda savaşa giderlerdi. Onlar seferlere hanımlarını, çocuklarını ve sürülerini birlikte getirirlerdi[100]. Timur'un tarihinde birçok askerî tâbirler bulunmaktadır. Ancak bunlar tamamen açıklanıp, yorumları yapılmamıştır. Büyük kabile topluluklarını adlandırmak için aynı zamanda hem "il" ve hem de "ulus"[101] tâbiri kullanılmakta idi. Aynı anlamı ifade eden "tümen" yâni "onbin"[102] kelimesine de tesadüf ediyoruz. "Binlik" yerine Türkler ve Moğollar'a çok eskiden geçmiş olan[103] Farsça "hezare" tâbiri kullanılmakta idi. Daha küçük askerî birlikler Moğolca olan "koşun"[104] sözü ile ifade ediliyordu. Moğolistan'da 1000 kişiden meydana gelen askerî birliğe "koşun" denildiğine dâir bir rivâyet vardır[105]. Timur tarihinin bâzı yerlerinden anlaşıldığına göre Mâverâünnehr'de "koşun" adı ile 50'den 100 kişiye kadar askerden ibâret olan birlikler ifâde edilmekte idi[106]. Kurultay (Timur zamanında gâliba sadece bir askerî geçit resmi merâsimi şeklinde idi)'ın toplanması için verilen buyruklar "tuvaci"ler aracılığı ile bildirilirdi. Bunların mevkii sâdece hükümdârlardan aşağı olup, devlet görevleri arasında en önemlisi sayılırdı[107]. Timur zamanında, herhalde Cengiz Hân zamanında varlığı şüpheli olan, askerî birliklerin komutanlarından hükümdârın buyruğunu aldıklarına dâir imza etmeleri geleneği vardı ve bu gibi imzayı belirtmek için ayrı bir ıstılah kullanılıyordu[108].

Askerî teşkilât aşağı yukarı bütün Türk ve Moğol ordularında olduğu gibi idi. Ancak Timur, savaş geleneklerinde, sâdece eski ge-

[100] Clavijo, s. 220.

[101] Msl. il-i Celâyir (ZN, I, 227); ulus-u Celâyir (ZN, I, 264).

[102] ZN, I, 109: tuman ve il-i hod-râ.

[103] Bilindiği gibi bu tâbir Afganistan'daki menşe bakımından Moğol olan Hazâreler'in adı ile devam etmektedir.

[104] k-v-ş-v-n veya k-ş-v-n şeklinde yazılıyor.

[105] TR, s. 55.

[106] ZN, I, 87: 200 kişiden 4 koşun; 139: 100 atlının 2 koşuna bölündüğü; 154: Timur'un 600 kişiyi 7 koşuna ayırdığı yazılıyor. A. Semerkandî'ye göre (165a) Timur'un ölümünden sonra Mirza Ömer'in faaliyetleri dolayısı ile bir koşunda 500 kişinin bulunduğundan söz ediliyor.

[107] ZN, I, 216.

[108] Müçülge. Msl. bk. ZN, I, 383, Muizzu'l-Ensab (81)'da bu âdetin Karaçar tarafından konulduğu söyleniyor: müverrihân-ı etrâk ü mogol çunin güyend ki vâzı-ı müçülge töre-i Çingiz Hân Karaçar Noyan bûde est.

leneklerin koruyucusu değil, aynı zamanda yenilikler getiren bir kimse idi. 1391 yılında Toktamış ile meydana gelen savaşta Timur, askerlerini o zamana dek kimsenin işitmediği, yedi büyük birlik halinde savaşa sevk etmişti[109]. Timur'un askerleri bazen hiç umulmadık yerlerde ortaya çıkıveriyorlardı. İbn Arabşah'ın sözlerine göre Timur, askerlerine birbirlerini tanıyabilmeleri için aynı şekilde başlıklar icâd etmiş olup, onlara toplanma noktası olarak çeşitli yerler de gösterirdi. Kendisi Semerkand'dan hareket ile Hocend'e bozkırlara doğru gider gibi görünmüş ve ansızın İran'ın batısındaki Lûristan'da ortaya çıkmıştı[110]. Timur'un resmî tarihinde bu hileden söz edilmiyor. Lâkin bu esere göre de Timur, 1386 yılında "Üç yıllık" denilen seferin başlangıcında hiç beklenmedik bir zamanda Lûristan'da görünmüştür. Aynı eserde Timur'un 1385 yılında[111] Semerkand'a dönmesi, Karşı yakınlarında kışı geçirmesi, İran üzerine sefere karar vermesi, Semerkand'da asker toplaması, Amu Derya'yı geçişi, Firuzkûh'a varması ve oradan askerinin beşte birini alarak (Tuvaciler'e her onluktan iki kişinin ayrılması buyrulmuştu) süratle Lûristan'a hareket etmesinden söz edilmektedir.

Timur'un seferlerinin oldukça acımasız bir şekilde cereyan etmelerine rağmen, bâzı bahadırların yiğitlikleri, onların hükümdârlarına karşı aldıkları tavır ve hattâ düşmanlarına olan davranışlarına ait hikâyelerde destanî unsurlar bulunmakta olup, Avrupa şövalyelerini andıran bâzı noktalar vardır. 1378 yılında Toktamış'ın Timur'un yardımı ile rakibi Timur Melik'i yendiği zaman, Timur Melik'in bahadırlarından birisi de tutsak alınmıştı. Toktamış bu bahadırı kendi hizmetine almak istemişti. Bahadır, Hân'ın önünde diz çökerek: "Timur Melik'in sağlığında ben bir beg ve hâkim olarak iyi bir hayat geçiriyordum. Onun oturduğu tahtta seni gören gözlerimi çıkarmak isterdim. Eğer bana iyilik etmek istersen, başımın kesilmesini ve Timur Melik'in başının benim başımın üzerine, vücudunun benim vücudumun üzerine konmasını buyur ki, böylelikle onun asil ve yüce varlığı aşağılık toprağına dokunmasın" dedi. Sâdık Bahadır'ın bu arzusu yerine getirildi[112]. 1393 yılında Suriye çöllerinde Timur'un iki bahadırı Cuci mirzalarından İbac Oğlan ve Çağatay beglerinden Hamid oğlu Celal[113] arasında geçen olay çok ilgi çekicidir. Her ikisi de çöl ortasında susuzluktan ölüyorlardı ve ancak iki yudum su kalmıştı. İbac kendi yudumunu içti, fakat bu-

[109] ZN, I, 532. Ayrıca bk. N. Şamî, 91b.
[110] İbn Arabşah, s. 45.
[111] ZN, I, 392 v. dv.
[112] A. Semerkandî, 71b. Aynı hikâye İskender Anonimi (Asya Müz. yazm. 243a; Londra yazm. 256a)'nde de vardır. Büyük bir ihtimalle A. Semerkandî'nin kaynağı olan H. Abrû, bu hikâyeyi buradan almıştır.
[113] ZN, I, 637; A. Semerkandî, 99a.

nunla susuzluğunu gideremedi ve Celâl'den kendi hissesini vermesini rica etti. Celâl bu münasebetle Timur'dan işittiği, çölde hararetten kıvranan bir Arab ve İranlı hakkındaki hikâyeyi hatırladı. Güya Arab'ın yanında biraz su kalmış, İranlı yalnız Arab'ın suyunun hayatını kurtaracağını ve Arab suyu verecek olursa meşhur Arab cömertliğinin en güzel bir şekilde ispat edilmiş olacağını söyledi. Arab cevap olarak: "Ben bu suyu sana verdiğim takdirde muhakkak öleceğimi biliyorum. Fakat Arabların şanı benim kendi hayatımdan daha kıymetlidir" diyerek suyu İranlıya verdi ve İranlı da hayatını kurtardı. Celâl de devam ederek: "Ben bu Arab'ı örnek alıyor ve Cuci'nin oğulları ile ulusunun Çağatay ulusuna borçlu kalması ve Çağatay ulusunun iyi şöhretini göz önüne getirerek suyu sana veriyorum, fakat senden rica edeceğim hükümdârımızın yanına vardığın zaman bütün bu olanları anlat ki, böylece bu olay vekâyinâme'ye alınsın" dedi. İbac Oğlan bunu yapacağına dâir söz vererek suyu aldı ve hayatını kurtardı. Celâl de nasılsa ölümden kurtulmayı başarmış ve arkadaşına katılarak birlikte İmam Hüseyin'in mezarının bulunduğu Kerbelâ'ya, oradan da Timur'un yanına gelerek olayı anlatmışlardı. Timur, Celâl'in Çağatay ulusunun şerefini koruma konusunda gösterdiği gayretinden dolayı onu övmüş ve bununla ilgili olarak babası Hâmid'in de yapmış olduğu hizmetleri anlatmıştı.

Bu hikâyelerin gerçeğe uygunluğu ne derecede olursa olsun, Timur'un askerleri arasında belli bir ölçüde şövalyelik geleneklerinin varlığını gösterir. Tabiîdir ki Timur'un kendisi ve oğulları hakkında bu gibi hikâyeler uyduruluyordu. Timur'un bedence sakat olmasına rağmen çok büyük cesaret örnekleri verdiği söyleniyordu. 1379 yılında Ürgenc'in kuşatılması sırasında Harezm hâkimi Yusuf Sûfî, Timur'u teke-tek dövüşmeye dâvet etti. Timur dâveti kabul ile kale surlarına dek gelmiş ise de, şehrin hâkimi sözünde durmayarak gelmemişti. Bu olaydan az sonra Timur'a Tirmiz'den yeni yetişen karpuzlar getirilmişti. Timur bunları kendi rakibi ile paylaşmak istedi ve altın tabaklar içinde Yusuf'a karpuzlar gönderdi. Yusuf karpuzların suya atılması, tabağın ise kapıcıya verilmesini buyurdu[114]. 1383 yılında Sistan'da Timur savaşa katılmak istemiş, ancak beglerin ricası üzerine bundan vazgeçmişti[115]. Timur'un oğullarından Ömer Şeyh daha 16 yaşında iken 1370 yılında Hüseyin ile savaş sırasında yararlık göstermişti[116]. O sonraları Fergana'da Moğollar ile birçok savaşlarda bulunmuştu. Hâfız-ı Abrû ve Şerefüddin'in, eserlerinde, Şahruh için yaptıkları gibi, Ömer Şeyh ve oğul-

[114] ZN, I, 294-297. Teke-tek dövüşmeye dâvetten N. Şamî (58b) de söz etmektedir.

[115] ZN, I, 367 v.dv.

[116] ZN, I, 200.

larına taraftar olan İskender Anonimi'nde Ömer Şeyh'in şahsî kahramanlıklarından birçok yerde söz edilmektedir. Şahruh hakkında sonradan kendisi tarafından yalanlanan[117] hayalî hikâyeler uydurulmuştur. Güya Şahruh 16 yaşında iken, 1393 yılında Fars hâkimi Mansur ile olan savaşa katılmış ve Mansur'un başını keserek babasına getirmişti[118].

Timur'un askerleri arasında putlarını yanlarında taşıyan putperestlerin[119] ve savaşlara katılan kadınların da[120] bulunduklarından İbn Arabşah söz ediyor. Nasıl olursa olsun koyu Müslümanlarca Çağatay ordusu kâfir sayılıyordu. Aynı şekilde Moğolistan'da Tuğluk Timur zamanında İslâmiyetin hâkim bir din olmasına rağmen, Moğollar Çağataylarca Müslüman sayılmıyorlardı. Yalnız XV. yüzyılın ikinci yarısında Yunus Hân zamanında, bütün İslâm devletlerinde mevcut olan savaş tutsaklarının köle olarak satılmamaları[121] kâidesi, Moğollarca da benimsenmişti. Aynı şekilde XIV. yüzyılda Çağatay devleti bir İslâm hükümeti olarak tanınmıyordu. Meselâ 1372 yılında Harezm hâkimi Hüseyin Sûfi, Timur'un elçisine: "sizin ülkeniz darü'l-harbdir ve Müslümanlar için sizlerle savaşmak farzdır" demişti[122].

Timur'un askerleri tıpkı putperest Moğollar gibi saç örgüleri taşırlardı. Dımaşk'ın kuşatılması sırasında (1400-1401) Timur'un torunu Sultan Hüseyin, dedesine ihânet ile kuşatılanların tarafına geçtiğinde, önce onun saç örgüsünü kesmişler ve giysilerini değiştirmişlerdi[123]. İbn Arabşah, Timur'un kızlarından olup, 1366'da ölen Emir Hüseyin'in kızkardeşinden doğan[124], Sultan Baht Begüm'den sözederken onun "erkek tabiatlı olduğu ve erkekleri sevmemesi ile tanındığını" yazıyor[125].

[117] ZVO, XV, 221.

[118] ZN, I, 612. Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzide (yay. E. G. Browne, GMS, XIV/I, 753)'sinin bir müstensah nüshasında, 823 (1420) yılında Mahmud Gitî (Kütübi?) tarafından kaydedilen hikâye, bu olayın ilk şekli ile (Gıyaseddin Ali, Teksty I, 35 v.dv.) ZN'deki şeklin arasında bir orta yol olarak bulunmaktadır.

[119] İbn Arabşah, s. 237.

[120] İbn Arabşah, s. 239.

[121] TR, s. 98.

[122] A. Semerkandî, 63b: memleket-i şumâ dâru'l harb est ve ber muselmānân vacib ki def'i şūmâ kunend.

[123] İbn Arabşah, s. 104 v. dv. İbn Arabşah onu yanlış olarak Timur'un kızkardeşinin oğlu olarak gösteriyor. Onun soyu ve 1382 yılında annesinin ölümü için bk. ZN, I, 330. (Muhammed Beg b. Emîr Musa ve Timur'un kızı Üge Biki'nin oğlu bk. ZN, I, 329, 330. V. M.).

[124] Onun soyu için bk. ZN, I, 120.

[125] İbn Arabşah, s. 228. İbn Arabşah bu münasebetle "Bağdad'dan Semerkand'a gelen kadınlar bu kızın ahlâkını bozdular" şeklinde pek açık olmayan bir ilâve yapmıştır. Timur'un bu kızının kocası Muhammed Mirke, 1388 yılında Timur'a karşı ayaklandığı için idam edilmişti (ZN, I, 450-454). Sultan Baht bundan sonra Süley-

Timur'un hanımlarının ve sarayındaki kadınların durumu İslâm hukukundan çok, Moğol örf ve âdetlerine uygundu. Clavijo[126] ve İbn Arabşah[127]'ın 1404 yılındaki ziyâfetlerden bahseden sözlerinden, bu ziyâfetlere hanımlar ve kızların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Hanımlar ve kızlar kendi başlarına da ziyâfetler tertip ve misafirleri dâvet edebilirlerdi. Timur, Semerkand dışında yaptırdığı muhteşem saraylar ve bahçeleri (1378 yılında Tuman Ağa[128] için yaptırılan Cennet bahçesi ve 1397'de Tükel Hanım'a[129] verilen Dilguşa bahçesi) yalnız hanımlarına ayırmıyor, aynı zamanda kızları için de bahçeler inşa ettiriyordu (1397 yılında Timur'un torunu, Miranşah'ın kızı[130] için yapılan Şimal bahçesi). Timur'un yaşadığı sürece, tabiîdir ki hanımların devlet işleri üzerine etkileri olamazdı. Ancak zaman zaman onlar Timur'un öfkesini üzerine çeken bâzı Mirzaların[131] cezâlarını hafifletmeye muvaffak oluyorlardı. Timur'un hanımlarından güzelliği ile tanınan Moğol Hacı Beg'in kızı ve 1391 ve 1393 yılları seferlerinde Timur'un yanında bulunan Çolpan Mülk'ün[132] İbn Arabşah, Timur tarafından öldürüldüğünü yazıyor. Bunun sebebi ise gûya Timur'un hanımı hakkında birşeyler işitmesidir[133] (gâliba Timur'a ihâneti). Resmî tarihte Timur'un ailesindeki bu olay hiç kaydedilmiyor.

Timur kendi haleflerine çok önem verirdi. Mirzâların eğitilmesine anne ve babası hiç karışmaz ve bu bir devlet işi olarak ele alınırdı. Doğum zamanı yaklaşınca hâmileyi saraya aldırırlar ve büyük bir özenle bakarlardı. Fakat çocuk dünyaya gelir gelmez hemen annesinden alınır, yemesi, içmesi, giymesi ve eğitilmesi, velhasıl herşeyine dikkatle bakan yetiştiricilerin eline verilirdi. Belli bir yaşa geldikten sonra çocuk, geleceğin hükümdârlarının bilmesi gereken[134] herşeyi öğrenmesi için Atabeg denilen özel yetiştiricinin denetimine bırakılırdı. Veliahtın eğitimi ile diğer mirzâların eğitimi

men Şah ile evlenmişti (ZN, I, 489). O, 833 (1429-30) yılında Nişabûr'da ölmüştür (A. Semerkandî, 239b). (İbn Arabşah kesinlikle Bağdatlı kadınların kötü olduğu görüşündedir. Ayrıca krş. Divân-ı Hâkânî, Tahran basımı, s. 691. V. M.).

[126] Clavijo, s. 227.

[127] İbn Arabşah, s. 163.

[128] ZN, I, 292. O, 1366'da doğmuş olup (ZN, I, 140), buna göre Timur ile evlendiği sırada 12 yaşında bulunuyordu.

[129] ZN, II, 6-9; N. Şamî, 122b.

[130] ZN, I, 800 v.dv. (Türkçe terc., s. 28, h. 5 ve Almanca trc., s. 42, h. 3: Şah Cihan'ın kızı; İngilizce trc. s. 31, h. 8: Şahruh'un kızı. Bunların üçünde de N. Şamî (121a) kaynak olarak gösteriliyor. Halbuki F. Tauer neşrinde (s. 167) bu köşkün "Emirzâde Emirânşah Bahadır'ın kızı Biki sultan" adına yaptırıldığı yazılıdır. (İ. A.)

[131] ZN, II, 641: Saray Mülk Hanım ile Halil Sultan hakkında, Büyük Hanımın bu olayda da ancak begler vasıtası ile harekete geçmesi dikkat çekicidir.

[132] ZN, I, 499 ve 583.

[133] İbn Arabşah, s. 228. Clavijo'ya göre (s. 296) o 1404 yılında henüz hayatta bulunuyordu. Zira 1403 yılında hâlâ daha ondan sözedilmektedir (ZN, II, 505).

[134] A. Semerkandi, 18b.

arasında fark olmazdı. Çünkü belli bir verâset kanunu yoktu. Bundan başka devlet bütün hânedân azâsının ortak malı sayılıyor ve Mirzâlar kendi ülkelerinde âdeta bağımsız bir hükümdar gibi hüküm sürüyorlardı. Mirzâların isyân çıkarmak teşebbüsleri ortaya çıkarıldığı, aralarında anlaşmazlık çıktığı veya dışardan ve idâresizlik yüzünden içten bir tehlike baş gösterdiğinde, ancak sülâlenin başında bulunan kimse müdâhele ederdi. Bu gibi olaylar daha Timur'un sağlığında iken olmuştu. Timur oğul ve torunları bakımından Cengiz Hân kadar talihli değildi. Dört oğlundan ikisi yukarıda gördüğümüz üzere daha Timur'un sağlığında ölmüşlerdi. Üçüncüsü Miranşah, 1366'da doğmuş ve 1380'de 14 yaşında iken Horasan seferine katılmış ve daha o zaman ülkenin henüz zaptedilmeden hâkimi[135] tayin edilmişti. Miranşah'ın hanımı, Özbek Hân'ın torunu olduğundan dolayı Miranşah, Timur gibi "gürgan"[136] lâkabını taşıyordu. Miranşah'ın Horasan hâkimi olduğu zaman merkezi Herat idi. 1393'de ona daha önemli bir görev verilmişti: Timur o sıralarda kendini "Hülagu imparatorluğunun" yâni İran Moğolları ülkesinin hükümdârı sayabilirdi. İşte Hülâgu tahtı Miranşah'a verilmişti. Bütün Kuzey İran'ı, Kafkas dağlarının güneydoğusunu içine alan[137] bu geniş ülkenin en önemli şehirleri Bağdad da dahil olmak üzere Tebriz ile Sultaniye idi.

Miranşah yalnız şahsî cesâreti ile değil, aynı zamanda merhametsizlik ve kurnazlığı ile de babasına benziyordu. 1389 yılında Semerkand'da, Herat'taki Kert sülâlesinin son temsilcisini öldürmüştü. Ziyâfet sırasında Herat hâkiminin oğlu Pir Muhammed'in başını keyfi geldiği zaman kesmiş, sonra da bunu sarhoşlukla yaptığını bildirmişti[138]. Bununla beraber Timur, 1399'larda Miranşah'ın tavırlarının değiştiğine dâir haberler almıştı. Miranşah, 1396 yılında bir av sırasında attan düşmüş ve bundan sonra aklına bir noksanlık gelmişti. Ülkenin idâresinin tamamen bozularak dış düşmanların hücumlarına[139] uğradığı Timur'a bildirilmişti. Miranşah'ın babasından kendine geçen yıkıcılık hevesleri artık bir hastalık halini

[135] ZN, I, 307.

[136] Çağdaşı olan Zeynüddin Kazvinî (Tarih-i Güzide, Leningrad Üniv. yazm. nr. 153, s. 502) onu böyle adlandırıyor. N. I. Veselovsky'nin yayınladığı (Kaufmansky Sbornik, s. 229 v.dv.) Miranşah'ın yüzüğü üzerindeki yazıda "gürgân" kelimesi yoktur. Devletşah'ta da Miranşah "gürgân" ünvânını taşımaktadır (s. 324 ve 329). Ayrıca bk. Fasih, 390a; A. Semerkandî, 164b, 173b ve diğer yerler.

[137] ZN, I, 623 v.dv.; 784.

[138] A. Semerkandî, 90b; krş. ZN, I, 468.

[139] ZN, II, 200. İskender Anonimi (Asya Müz, yazm. 295a; Londra yazm. 310b)'ndeki ifâde de aşağı yukarı aynıdır. N. Şâmî 1399 yılı seferine âit hikâyede Miranşah'ın tutumu, yâni sefere sebep olan olayı suskunlukla geçiyor. Krş. ZVO, XXIII, 25, h. 2.

almıştı. Clavijo'nun ifâdesine göre[140] Miranşah'ın binaları yıktırması, yalnız onun hakkında başkalarının: "Mirza Miranşah'ın kendisi hiçbirşey inşa ettirmedi, lâkin dünyanın en iyi eserlerinin tahribini buyurdu" demeleri içindi. Bu sıralarda Miranşah'ın hanımı, Hân kızı[141] Semerkand'a geldi ve kocası hakkında şikâyetlerde bulunarak onun isyânkâr düşünceler beslediğini bildirdi[142]. Devletşah bu olayı diğer kaynaklarda bulunmayan ve belki de gerçeğe uygun olmayan bir şekilde etraflıca anlatıyor. Güyâ Miranşah'ın hanımı Timur'a kendisinin kanlı gömleğini göstermiş ve Timur da üzüntüsünden ağladığı gibi bir hafta hiç kimse ile konuşmamıştı.[143] Resmî tarihte yalnız Miranşah'ın hanımı hakkında ortaya attığı bir takım kaba suçlamalardan (karısının ihânetinden) söz ediliyor. Hân kızı bu iftirayı yalanlamayı başarmış ve "kadın-erkek" iftira edenler suçlarını hayatları ile ödemişlerdir. Buna rağmen öfkeli Hân kızı Semerkand'a gitmiştir[144].

1399 yılı olaylarının sonucu olarak, Timur'un son ve en uzun süren (Yedi yıllık denilen) ve Mısır sultanı ile "Rum Kayseri" yâni Osmanlı hükümdârı Bâyezid'in yenilgisi ile sonuçlanan batı seferi yapılmıştır. Miranşah ve idaresindeki bölge halkı Timur'a karşı koymaksızın baş eğdiler. Mirza tahtından indirilip, eğlence arkadaşları ve danışmanları idam olunarak, onların sarfettikleri para da hazineye yeniden ödetildi[145]. Bununla beraber bundan sonra meydana gelen olaylar, Timur'a hanedân âzası arasındaki bağların çok zayıf olduğunu göstermeye yetmişti. Timur bu sefere giderken Semerkand'ın idâresini Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan'a, Fergana'yı da Ömer Şeyh'in oğlu İskender'e vermişti[146]. 1399-1400 yılı kışında onlar arasında anlaşmazlık çıkmış ve 1400 yılı ilkbaharında

[140] Clavijo, s. 162. Resmî tarihte binaların tahribi hakkında hiçbir bilgi yoktur. A. Semerkandi (121a) yalnız Sultaniye'de hazine aramak maksadı ile yüksek bir binanın yıktırılmasından söz ediyor. Devletşah (s. 330) Miranşah'ın büyük tarihçi Reşidüddin'in mezarını yıkarak kemiklerinin Yahudi mezarlığına gömülmesini buyurduğunu yazıyor. Mîranşâh'ın İslâm tarihi ile ilgili eserlere ilgi göstermesine bakılarak, bu olay pek garip görülmektedir. Necmüddin adlı bir âlim İbnü'l-Esir'in eserini onun adına Arapçadan Farsçaya çevirmişti (Hvandmîr, III, 177).

[141] Bu kız aslında (onun adı Sevin Beg idi) Özbek Hân'ın kızı değil, torunu idi. Babası Harezm meliklerindendi (ZN, I, 242). 1374 yılında o Cihangir ile evlenmiş (ZN, I, 249) ve Muhammed Sultan'ı doğurmuştu (ZN, I, 271; burada Muhammed adı yazılmamıştır ve II, 508). Cihangir'in ölümünden sonra ise Miranşah ile evlenmişti (İbn Arabşah, s. 27).

[142] ZN, II, 206: endişe-yi muhâlefet dâred. İbn Arabşah'ın sözünü ettiği (s. 76 v.dv.) Timur'un daha Hindistan'da iken Mîranşah'tan, babasının artık ihtiyarladığı ve ülkeyi oğulları ile torunları arasında bölüp, son günlerini ibâdetle geçirmesini tavsiye eden mektubu alması tamâmen imkân dışıdır.

[143] Devletşah, s. 330.

[144] ZN, II, 205.

[145] ZN, II, 213 v.dv.

[146] ZN, II, 208 v.dv.

İskender, Muhammed Sultan'ın buyruğu ile Semerkand'a getirilerek hapsedilmişti. Onun Atabegi (İskender o zaman 16 yaşında idi) ve 26 nökeri idam edildiler[147]. Aynı yıl içinde Timur, Fars'ta, İskender'in ağabegi Pir Muhammed'i görevinden aldı. Pir Muhammed önce hastalık bahanesi ile seferin birine katılmamak ve bilinmeyen maksatlarla birtakım zehirler hazırlamakla suçlandırılıyordu. İşte görevden alınmasına da sebepler bunlardı. Mirzâ'nın danışmanları idam edilmişler, kendisi ise Timur'un önüne getirilerek "Büyük Divan'ın" kararı ile dayak atılmak sureti ile cezalandırılmıştı[148]. 1401 yılında aynı ceza İskender'e de verilmişti[149]. 1400 yılının tam sonunda, Dımaşk'ın kuşatılması sırasında Timur'un torunu (kızının oğlu) Sultan Hüseyin kuşatılanların yanına geçerek[150] dedesine karşı savaşmıştı. Şehrin düşmesinden önce bir çıkış hareketi sırasında Mirzâ tutsak alınarak Timur'un önüne getirilmiş, Timur bu olayda da torununa yalnız dayak attırmakla yetinmişti[151]. Muhammed Sultan, 1401 yılında "Hülagu Hân'ın tahtını"[152] ele alması için Timur tarafından çağırılmıştı. O, XV. yüzyılın ilk yıllarındaki seferlere, özellikle Anadolu'dakilere katılmış ve 1403 yılında hastalanarak ölmüştür[153]. "Hülagu Hân'ın tahtı" 1404 yılında Miranşah'ın ikinci oğlu Ömer'e verildi. Miranşah'ın bütün askerleri ve Batı İran ile Mezopotamya'da[154] bırakılan bütün Mirzâlar, Ömer'e bağlı olacaklardı. Bu Mirzâlardan Pir Muhammed'e daha 1403'de Şiraz geri verilmişti. Pir Muhammed'in kardeşi Rüstem'e Isfahan, Miranşah'ın büyük oğlu Ebû Bekir'e Bağdad[155], İskender'e Hemedan[156] verildi. Miranşah'a, oğlu Ebû Bekir'in ricası üzerine Bağdad'a[157] gitmesine izin verildiği yazılmaktadır. Clavijo, Miranşah'ı Sultaniye'de görmüş ve onunla konuşmasında deli olmadığı intibaını edinmiştir (resmî tarihin Miranşah'ın sefere katıldığını belirtmesi de bunun doğru ol-

147 ZN, II, 221 v. dv.

148 ZN, II, 231 ve 263.

149 ZN, II, 383. Musevî'nin bildirdiğine göre Timur, aksine Muhammed Sultan'ı suçlu bulmuş ve İskender'i haklı gördüğü için onun yanındakilerden müsâdere edilen malların geri verilmesini buyurmuştur (Asahhu't-Tevârih, 411a; Târih-i Hayrât, 297a; krş. İAN, 1915, s. 1368). İskender Anonimi'nde ne İskender ile Muhammed Sultan arasındaki mücâdele ve ne de Muhammed Sultan'ın ölümünden söz edilmiştir. Kaynağın bu konuda susması, şüphesizdir ki Şerefüddin'in sözlerinin doğru ve Musevî'nin ifâdesinin aksine olduğunu göstermektedir.

150 ZN, II, 314.

151 ZN, II, 323.

152 ZN, II, 345.

153 ZN, II, 492.

154 ZN, II, 569.

155 ZN, II, 514 v. dv.

156 ZN, II, 564.

157 ZN, II, 574 v. dv. Ebû Bekir'in babasına sevgisinden dolayı onun tahtına geçmekten vazgeçmesi ve bu yüzden Timur'un Ebû Bekir'in kardeşi Ömer'e başvurduğunu (Clavijo, s. 182 v. dv.) resmî tarih yazmıyor.

madığını göstermektedir). O Kastilyalı elçileri alışılagelmiş olan kâidelere uygun olarak kabul etmiş ve krallarının sağlık durumunu sormuştu[158]. Muhammed Sultan'ın ölümünden sonra Timur, kendisine halef olarak Cihangir'in ölümünden 40 gün sonra[159], 1376'da doğan oğlu Pir Muhammed'i tâyin etti (Miranşah hâriç Pir Muhammed 1403 yılından sonra Timur'un torunları arasında en büyüğü idi). Daha 1392 yılında ona "Gazneli Mahmud'un tahtı" yâni Hindukuş'tan Sind'e dek olan ülkeler verilmişti[160]. Timur'un davranış ve tutumlarından, oğullarından (kendisine karşı suçlu olan Miranşah ve hiçbir suçlamada bulunulmayan Şahruh) çok, torunlarına güvendiği görülüyor. Şahruh Filistin'e dek uzanan[161] seferlere katılmıştı .Buna rağmen Timur'un hayatının sonuna dek onun elinde bulundurduğu makam, Miranşah'ın ilk başladığı memuriyetten, yâni Horasan hâkimliğinden öte geçmemiştir.

Şahruh'a bu bölge Sistan ve Mâzenderan[162] ile birlikte 1397 yılında verilmişti. Miranşah zamanında olduğu gibi başşehir Herat idi. 1404 yılında Şahruh'un Semerkand'a getirtilmesi teklifini Timur geri çevirdi[163]. Timur'un son siyasî düşüncelerinde, yâni Çin'e açılması kararlaştırılan, ancak öldüğü için yarıda kalan seferinde, Şahruh'un küçük yaştaki oğullarına önemli mevkiler verildiği halde, Şahruh büsbütün bunun dışında bırakılmıştı. Timur'un Şahruh'a karşı böyle davranmasının sebebini kaynaklar yazmıyorlar. Şahruh'un Timur'un sağlığında, kendi hükümdarlığı sırasında olduğu gibi, Cengiz Hân yasasına uymayıp, şeriata karşı haddinden fazla ilgi gösterip göstermediği belli değildir. 1404 yılında Timur tarafından Herat'a gönderilen Fahreddin Ahmed-i Tusî, Herat'ın mülkî idarecilerini sorumlu tutarak, büyük çapta bir düzenlemede bulundu. Bunun sonucu olarak Aşpara ve Savran'a[164] sürülen birtakım hocaların adlarını biz tarihçi Fasih'in eserinde görüyoruz. Fakat bu olay dolayısı ile Timur'un Şahruh'a ve Atabegi Alâüddin Alike Kükeltaş'a karşı olan davranışı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Dikkat çekicidir ki, Timur'un kendisine oğlunun yetiştirilmesi gibi[165] önemli bir görev verdiği ve sonraları gururlanan bu begin adı resmî tarihte görülme-

[158] Clavijo, s. 176. Daha sonra (s. 184) Mīranşah'ın "nikris" hastalığına tutulmuş olduğu söyleniyor.
[159] ZN, I, 271.
[160] ZN, I, 558.
[161] ZN, II, 333 (Kena'ân).
[162] ZN, I, 804.
[163] ZN, II, 601.
[164] Fasih, 392a. ZN (II, 592)'de Ahmed-i Tusî'nin gönderilmesi ve bunun sonucu hakkında çok kısa söz edilmiştir. Bütün sürgünlerin yolda Timur'un ölümü haberini almaları ile geri dönmeleri dikkat çekicidir (Fasih, 393a v. dv.).
[165] A. Semerkandî, 254b: be-tarik-i iftihâr izhâr mi-kerd ki hazret-i sâhibkıran-ı Emir Timur Gürgân hazret-i Şahruh-râ be-men sepord.

mektedir. Bu begin kendisini öteki Çağatay asker başbuğlarından açık bir şekilde ayıran ve bir ölçüde denetiminde bulunan Mirza üzerine de tesir gösteren mizâcını Timur zamanında da belli etmeye cesâret edip edemediği bilinmemektedir[166].

Clavijo, Timur'un ölümünden sonra haleflerine karşı ayaklanacak kimseleri anlamak için iki kere öldüğüne dâir söylenti çıkardığını söylüyor[167]. Doğu tarihçileri Timur'un bu hilesinden söz etmiyorlar. Fakat ölümünden sonra devlet içinde çıkması muhtemel ayaklanmaların Timur'u düşündürmüş olduğu anlaşılıyor. Zaman zaman Timur'un seferine katılan, zaman zaman da ona karşı baş kaldıran İran hâkimlerinden İskender Şeyh ile Timur arasında meydana gelen İbn Arabşah'ın aktardığı görüşmelerden de bu anlaşılmaktadır[168]. Fakat Timur'un daha çok Barlas kabilesinin geleceği için mi, yoksa yarattığı devletin geleceği için mi endişe ettiğini söylemek güçtür. Kabile geleneklerinin hüküm sürdüğü bir çevreden çıkmış olan Timur kendisini, herşeyden önce bağlı olduğu kabilenin üyesi sayıyordu. Savaştaki başarıları arttığı ve İslâm medeniyeti dâiresi ile teması genişlediği ölçüde (Timur üzerinde gayrimüslim kimselerin tesiri hakkında bilgi yoktur) görüş tarzı da genişleyecekti. Ne resmî tarihte ve ne de öteki kaynaklarda Timur'un dünya görüşündeki değişiklik hakkında hiçbir bilgi verilmediği gibi, onun hayatının sonuna dek imparatorluğun idâresi ve hükümdârın görevleri hakkındaki görüşü bizce anlaşılmamıştır. Timur'un bizce bilinen sözleri ve faaliyetlerinden, selefi olan Cengiz Hân'a göre biz onun ruhen daha yüksek olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Cengiz Hân'ın dünya görüşü, hayatının sonuna dek bir eşkiya çetesi başkanının dünya görüşü olarak kalmıştır. Ona göre başbuğ, arkadaşlarını zaferden zafere koşturan ve onlara ganimet kazandırarak, onlarla birlikte güçlüklere katlanan, kötü zamanlarda arkadaşları ile sırtındaki elbisesini ve hattâ altındaki atını paylaşmağa hazır bir kimsedir. İyi günlerde ise onlarla birlikte bütün zevkleri tadıyordu ki, bu da öldürdükleri düşmanlarının atlarına binmek ve onların hanımlarını öpmekten ibâretti. Vahşi bile, sahip olduğu büyük teşkilâtçılık kabiliyetini gittikçe büyük bir topluluğa uyguluyor, on kişilik bir bölüğün idaresi ile geniş bir imparatorluğun idaresi için gerekli kabiliyet arasında hiçbir fark görmüyordu[169]. Timur ise aksine, herşeyden önce sonsuz ihtiraslara sahip bir hükümdar, ci-

[166] İskender Anonimi, Şahruh'un "mizacında bulunan birazcık cesâreti-endek cür'eti der-mizâc dâred-İskender'e borçlu olduğunu ve daha çok İskender'in tesiri ile tahta geçmek gayretini gösterdiğini" yazıyor (Asya Müz. yazm. 292b; Londra yazm. 307b).

[167] S. 363.

[168] S. 40.

[169] EI, I, 892 (Cingiz-Khan madd.). Orada kaynaklara da işaret edilmiştir.

hangirdi. "Bütün dünya iki hükümdârın sâhip olacağı kadar değerli değildir" sözleri Timur'a âit olarak gösterilmektedir[170]. Cengiz Hân hayatının sonuna dek Moğolcadan başka bir dil bilmiyordu. Halbuki Timur, okuması ve yazması olmadığı halde; ana dili olan Türkçeden başka Farsçayı da biliyor, bilginlerle bu dilde konuşuyordu[171]. O sarayında "kıssahânlık"[172] memuriyetini getirerek, onların anlattıkları tarihî hikâyeleri dinlemek suretiyle edindiği tarih bilgisi ile tarihçi İbn Haldun'u hayret içinde bırakmıştı[173]. Satranç oynamayı severdi ve bu oyunda mahâret sahibi olmuştu[174]. İslâm dininin esaslarını o kadar iyi kavramıştı ki, bilginlerin din hakkındaki tartışmalarını tâkip ederek bu tartışmalara katılırdı[175]. Bununla birlikte bütün bunlar Timur'u yetiştiği askerî çevreden uzaklaştırmak şöyle dursun, aksine onun askerî başarılarının artmasına sebep olmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi, Timur tarihten misâller getirerek askerlerini coşturuyor, elegeçirdiği yerlerdeki yağma ve katliamları dinî sebepler göstererek kendini haklı çıkarmak istiyordu. Gerçekten, gelişigüzel savaşlardan çok, bu gibi hareketler Timur'un ordularına daha çok ganimet kazandırıyordu. Timur'un meydana getirdiği bu denli büyük askerî gücün[176] önderlerine karşı sonsuz bir bağlılığı olması gerekir. Ele geçirilen medenî ülkelerin halkının Timur'a karşı tutumu pek açık değildir. Timur'un hâkimiyeti, XV. yüzyıl başlangıcındaki bir Avrupalıyı bile (Clavijo) hayrete düşürecek ölçüde çok şiddetli vâsıtalara başvurularak sağlanıyordu. İsfizar'ın ele geçirilmesinden sonra 2000 diri insandan birbirleri arasına balçık ve kerpiç[177] konularak kuleler dikilmesi veyâhut Sivas alındıktan sonra 4000 tutsağın diri diri gömülmesi[178] için verilen buyruğu yerine getiren kimselerin bulunduğunu XX. yüzyılda yaşayan bir Avrupalı çok güç kavrayabilir. Bu İslâm hükümdârının çok ince düşünülmüş acımasızlığı karşısında Cengiz Hân'ın buyruğu ile İslâm ülkelerinde yapılan toplu kıyımlar renksiz kalmaktadır. Buna

[170] ZN, I, 306.

[171] İbn Arabşah, s. 220. Ayrıca Haleb'deki sohbet ve Timur'un söylediği "hub hûb" sözleri (a.g.e., s. 96).

[172] İbn Arabşah, s. 229; Devletşah, s. 363.

[173] İbn Arabşah, s. 208 ve 219.

[174] İbn Arabşah, s. 219; A. Semerkandi, 18b v.dv. Aynı kimseler H. Abrû'da da kaydedilmişlerdir (Ind. Off. yazm. 19a-b). Burada yazar kendisi hakkında şu beytte söz etmiştir (A. Semerkandi sadece ikinci mısrayı vermiştir): "ve in bende-i kemterin çe güyed ez-hod/ze in cins ki mâ-yim cihani be-cüy." Timur'un seyyidler ile satranç oynaması Clavijo (s. 267)'da da kaydedilmiştir.

[175] Özellikle Haleb'deki tartışmalar ilgi çekicidir (İbn Arabşah, s. 96 v.vd.).

[176] İbn Arabşah'a göre (s. 94) kaydı tutulan askerlerin sayısı 800.000'e ulaşıyordu. Çin seferi de 200.000 kişilik bir ordu ile başlamıştı (ZN, II, 635).

[177] ZN, I, 360.

[178] ZN, II, 269; İbn Arabşah, s. 88: 3.000 kişi; Clavijo, s. 143.

rağmen Timur, devletinin medenî unsuru için yalnız yabancı bir istilâcı olarak kalmamıştır. O aynı zamanda hem aman vermeyen bir yıkıcı, hem de gayretli bir yapıcı idi. Timur zamanında muhteşem bahçeler ve binalar yaptırılmış, eski şehirler ve köyler canlandırılıp bâzısı yeniden kurularak, sulama kanalları açılmış veya onarılmıştı. Resmî tarihin bildirdiğine göre, Timur ekilebilecek olan hiçbir yerin boş kalmasına göz yummazdı[179]. Onun imarcı çalışmaları, yıkıcı faaliyetlerinden daha az olmayan bir tesir bırakmaktadır. Bilindiği gibi İslâm mimarisinin en seçkin devri Timur ve oğullarının adı ile ilgilidir. Bu devirde Semerkand'da yapılan yapılar, daha çok İran mimarî eserlerinden sayılıyorlar ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından asıl İran örneklerinden üstündü. Moğol istilâsından sonraki devirde[180] İslâm mimarisinin çoğu zaman önceki devirlerde inşâ edilen yapılardan daha büyük eserler ortaya koyma eğilimini göstermesi dikkat çekici bir özelliktir. Bu yalnız Moğollar'ın hâkim oldukları yerlerde değil, Mısır'da da görülmektedir[181]. Fakat bu eğilim hiç bir zaman Timur ve oğulları zamanında olduğu gibi düzenli ve gözle görülür bir şekilde tatbik edilmemiştir.

Timur'un sarayları ahali için kapalı olan şatolar şeklinde değildi. Semerkand kalesinde Timur tarafından yaptırılan "Kök Saray" köşkünde[182] Timur'un pek az bulunduğu sanılıyor. Gerek Timur ve gerekse oğulları zamanında bu saray daha çok devlet hazinesi binası ve hapishânesi[183] vazifesini görmekte idi. Timur'un şehrin dışındaki muhteşem bahçeler içinde inşa olunan saraylarını daha çok sevmiş olması gerekir. Bu bahçeler Timur'un bulunmadığı zamanlarda zengin-fakir bütün Semerkand halkının gezinti yerleri idi. Sarayların duvarları Timur'un, oğullarının, torunlarının ve begleri ile askerlerinin[184] zafer ve seferlerini gösteren levhalarla süslenmişti. Semerkand ile Şehrisebz arasındaki geçide adını veren Taht-ı Karaca Sarayı çok büyük ve muhteşem bahçe içerisinde idi. Saray 1398 yılının güzünde inşa olmuştu. Bahçenin inşası için ise Semerkand'dan 7 fersah uzaklıkta bulunan[185] vâdi boyunca akan bir derenin suyu kullanılmıştı. Bu bahçenin büyüklüğü hakkında İbn Arabşah'da bir lâtife getirilmiştir. Güyâ bahçenin içinde kaybolan bir at ancak altı ay sonra bulunabilmiştir[186]. Timur tarafından bü-

179 ZN, II, 13.
180 D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 273 (Gazan Hân'ın inşaâtı hakkında).
181 Halilu'z-Zahirî, Zubdet, yay. Ravaisse, s. 31 (Sultan Nâsır Hasan Medresesi hakkında).
182 Burası için bk. ZN, II, 634.
183 Clavijo, s. 330.
184 İbn Arabşah, s. 227 v.dv.
185 ZN, II, 12 v.dv. Bu inşâattan Fasih (390b)'te söz edilmektedir.
186 İbn Arabşah, s. 228.

yük bir ölçüde yapılan sulama işleri yalnız vatanı olan Mâverâünnehr ve komşu Horasan'da değil[187], Mugan bozkırları[188] ve Kâbil havzası gibi[189] Semerkand'dan uzak olan ülkelerde de yerine getirilmekte idi. Timur'un fikrine göre Semerkand dünyânın en büyük şehri olacaktı. Bu büyüklüğü açık bir şekilde göstermek maksadı ile o, Semerkand'ın etrafında birçok köyler yaptırdı ve onlara kendisinin tanıdığı ünlü şehirlerin adlarını verdi: Sultaniye, Şiraz, Bağdat, Dımaşk ve Mısır[190]. 1396'da Timur "Beş yıllık" seferinden döndüğü zaman Semerkand ahalisini üç yıl süre ile bütün vergilerden bağışlamıştı[191].

Timur'un başşehrinin lüks ve müreffeh hayatı yerli İslâm ahali, hattâ İslâm ulemâsı da dahil olmak üzere herkes üzerinde tesirini göstermişti. Hidâye yazarının halefi, Semerkand Şeyhülislâmı Abdülmelik satranç ve tavla oynar, şiir yazardı[192].

Bütün bunlar din açısından doğrudan doğruya yasaklanmamış olsalar bile, herhalde rızâ gösterilmeyen eğlencelerdi. Timur, Otrar'da ölümünden önce tövbe ederek her iki oyundan vazgeçmişti[193]. Medeni ülkelerin ahâlisi Timur'a yalnız vergi ödemekle kalmıyor, seferlere de katılıyordu. Onun askerleri arasında Çağataylardan başka, ele geçirilen ülkelerden toplanan askerler de vardı. Horasanlı tarihçi Hâfız-ı Abrû, Timur'un ordusundaki birlikler arasında en çok Horasanlılar'a güvendiğini bildiriyor[194]. Buna rağmen aynı tarihçinin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Horasan'ın Timur tarafından işgal edildiği zaman gördüğü zulüm ve felâket[195], diğer bölgelerden daha aşağı olmamıştır.

[187] Murgab'ın yukarı yataklarındaki çalışmalar için bk. Barthold, Oroşenie, s. 65.

[188] ZN, II, 554.

[189] ZN, II, 32, 186; Teksty, I, 195.

[190] İbn Arabşah, s. 228. Şiraz, Dımaşk ve Mısır'ın yerleri bilinmektedir (V. Vyatkin, Materialy, VII, indeks). Sultaniye, İbn Arabşah (s. 210)'da 1409 yılı olayları arasında geçmekte olup, burası Semerkand'ın kuzeyinde bir köy olarak gösterilmektedir. A. Semerkandi (180a)'de bunun yerinde Şiraz gösterilmiştir.

[191] ZN, I, 799.

[192] İbn Arabşah, s. 229. Şeyhülislâm için ileride Uluğ Beg devrine bk.

[193] Fasih, 393a: ez-nerd û satranç bahten tovbe fermûdend. ZN (II, 654)'de sadece "münkirât û me'âşi"den vazgeçmesinden söz ediliyor.

[194] Leningrad Umumi Ktb. (Dorn., nr. 290), 289a: i'timâdi ki an hazret-râ ber ehl-i Horâsân budi ber hiç kavm ne-bûd.

[195] A. Semerkandi, 78b: Kudâm tûfân ez in sa'bter tevâned bûd ve çe fitne ez an hailter.

III.

ULUĞ BEG'İN ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

Timur'un torunu ve Şahruh'un büyük oğlu olan Uluğ Beg, Timur'un İran ve Ön Asya ülkelerine yaptığı büyük seferlerinin ikincisinde (Beş yıllık) 22 Mart 1394 (19 Cemâziyelevvel 796)[1] Pazar günü Sultâniye'de doğmuştu. Timur seferleri sırasında çoğu zaman "uğruk"[2] (ağırlıklar ve nakliye katarı)'unu Sultâniye'de bırakır, yanında bulunan hanımlarından başkaları uğruk ile birlikte kalırlardı. Aynı durum 1393-94 yılında da olmuş ve Timur'un uğruk'u 11 ay kadar Sultâniye'de kalmıştı[3]. Uğruk'un burada kaldığı bir zamanda 17 yaşında olan Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga bir erkek çocuk doğurdu. Gevherşad Aga Çağatay asilzâdelerinden[4] (atalarından Kışlık'ın Cengiz Hân'ın hayatını kurtarmakla ün yapan[5]) Gıyâseddin Tarhan'ın kızı idi. Gıyâseddin'in iki kızı daha olup, onlar ise 1392'de Ömer Şeyh'in oğulları ile evlendirilmişlerdi[6]. Şahruh daha 1388'de artık evlenmiş bulunuyordu[7]. Fakat Gevherşad'ın Şahruh'un ilk hanımı olup, olmadığı belli değildir. Şahruh'un hükümdarlığı zamanında çok büyük rol oynayacak olan Gevherşad'ın adı Timur devrinde hemen hemen hiç anılmamaktadır[8].

Bu sıralarda Mezopotamya savaş bölgesi idi. 16 Nisan 1384 Perşembe günü Mardin, Timur'a teslim olmuştu. Timur'un hanımı Saray Mülk Hanım tarafından Sultaniye'den gönderilen ve bu mutlu olayın haberini getiren elçi Timur'un huzuruna Mardin'in ele geçirilmesinin ertesi günü çıkmıştı. Bu doğumu kutlamak için Timur,

[1] ZN, I, 679.

[2] ZN'de (elif, gayın-re-kaf) harfleri ile yazılıyor. Telâffuzu Zenker'in sözlüğünde "ukruk" (uqruq) şeklinde gösterilmiştir. Radloff'da yoktur. Zenker'e göre ukruk (uğruk) kelimesi "ordu" (ordugah) sözü ile aynı anlama gelmektedir. Fakat birçok metinlerde görüldüğü üzere "uğruk" kelimesi, sefer sırasında ordunun karargâhı değil, arkada bırakılan ağır nakliye katarlarıdır. Bu kelimenin kullanılış tarzı için bk. Quatremere, Histoire des Mongols, s. 98 v.dv. (Yazar burada ukruk (ugruk) kelimesinin "nakliye katarı" olduğunu ve kamp anlamındaki urdu (ordu)'dan değişik bir anlam taşıdığını açıklamaktadır. Bu yorum artık umumiyetle kabul edilmiştir. V. M.).

[3] ZN, I, 630 ve 689 v.dv.

[4] 827 (1424) yılında Gevherşad'ın kardeşi Hasan (veya Hüseyin) Sûfî Tarhan ölmüştü (Fasih, 417a ve A. Semerkandî, 230a). ZN (I, 558: Hüseyin)'de o 794 (1392) yılı olayları dolayısı ile Giyâseddin'in oğlu olarak geçmektedir.

[5] ZN, I, 238. Kışlık hakkında bk. TVO:, XIII, 131 (Reşidüddin'in metninin tercümesi) ve s. 211 (metin).

[6] ZN, I, 560.

[7] ZN, I, 460.

[8] Msl. bk. ZN, II, 210.

alınan şehir ahalisine aman verdiği gibi, alınması kararlaştırılmış bulunan savaş tazminâtından bile şehir ahalisini bağışladı.

Çocuğun adı Muhammed Taragay konuldu[9]. Fakat daha Timur'un sağlığında bile çocuğun asıl adı yerine "Uluğ Beg"[10] adı yerleşerek, eski adı tamamen unutulmuştu. Timur devleti içinde gördüğümüz gibi, Beg kelimesi Türkler tarafından, İranlılar'ın Emîr kelimesi ile aynı anlamda kullanılıyordu.

Timur'un kendisine de Beg deniliyordu. İran tarihlerinde bâzı Çağatay asker başbuğlarının Timur için söyledikleri sözler yazılmıştır ki, bunlarda Timur "Büyük Emîr"[11] adı ile anılmaktadır. Eğer biz bu sözü olduğu gibi Türkçe olarak tercüme etmek istersek, bu ancak "Uluğ Beg" sözleri olabilir[12]. Uluğ Beg ünvânı gibi, yalnız Timur'un taşıyabileceği bir ünvanın Şahruh'un büyük oğluna da verilmesi ve bu adın çocuk daha çok küçük yaşta iken asıl adının yerine geçmesinin sebebini anlamak için kaynakların verdiği bilgi yeterli değildir.

Uluğ Beg ile aynı yılda kardeşi İbrahim de dünyaya gelmişti (herhalde başka anneden)[13]. İbrahim'in hâkim bulunduğu bölgede eserini yazan Şerefüddin Yezdî, İbrahim'in çocukluğu hakkında çok geniş bilgi verdiği halde, Uluğ Beg'den çok az söz etmiştir. İbrahim'in doğumunu anlatan hikâyede[14] Mirza dünyaya gelir-gelmez derhal tâyin edilen atabeg ve atabeg'in hanımı olan süt annesinin adları da kaydedilmiştir[15]. Timur tarihinde Uluğ Beg hakkında bu gibi ayrıntılar yoktur. Uluğ Beg'in adının geçtiği yerde Timur'un hanımı Saray Mülk hanımın da adı geçmektedir. İbrahim'in Tuman Ağa'nın bakımına bırakıldığı gibi, Uluğ Beg'in de Saray Mülk hanımın bakımında olduğu anlaşılıyor. 1394 yılının Mayıs ayında büyük hanımlar çocuklar ile birlikte uğrukla Timur'un yanına, Ermenistan ve daha sonra İbrahim'in doğduğu Güney Kafkasya'ya gelme buyruğunu almışlardı. Eylül'de onlar yeniden Sultaniye'ye dönmüşler ve

[9] Bu, Fasih (389a) ve Hvandmîr (III, 214)'de kaydedilmiştir. Ayrıca bk. Sedillot, Prolégoménes. s. CXXV.

[10] Bilindiği üzere Rus büyük kınezinin (veliky knyaz) ünvanı da "uluğ beg" olarak tercüme edilmekte idi (bunun için benim IAN, 1914, s. 365'deki makaleme bk.).

[11] Büyük emîrin ruhu (rûh-i emîr-i buzurg) tâbiri için bk. A. Semerkandî, 207a (bir ricâsının yerine getirilmesi için Uluğ Beg'e başvuran Emîr hakkındaki hikâye). Emîr-i Kebîr tâbirine çok kere Musevî'de de rastgelinmektedir (Msl. bk. IAN, 1915, s. 1369'daki metin).

[12] Türk yazarının Timur'a âit olmayan tâbirine bk. Rieu, CTM, 270a: begler ulugu.

[13] Matla'ı Sa'deyn (s. 315) ve Ravzatu's-Safa (Tahran 1339 hş, VI, 633)'da onun annesinden Tuti Aga olarak söz edilmektedir (İ.A.)

[14] ZN, I, 709.

[15] ZN, I, 725. Fakat bu beg 1395 yılında Timur tarafından ölüme mahkûm edilmiştir (ZN, I, 764).

oradan bir süre sonra tekrar çağrılmışlardı[16]. 1395 yılı ilkbaharında her iki büyük hanım çocuklarla 1394 yılı sonbaharından beri Şahruh'un bulunduğu[17] Semerkand'a gönderilmişlerdi[18]. 1396'da hepsi birlikte Beş yıllık seferden dönmekte olan Timur'u Huzar'da karşılamışlardı[19]. Hind seferi sırasında Saray Mülk hanım Uluğ Beg ile birlikte Kâbil'e dek Timur'a yoldaşlık etmiş, fakat Timur onları Kâbil civarından 1398'de geriye, Semerkand'a yollamıştı[20]. Gıyâsüddin Ali bu olaydan söz ederken, Timur'un sevdiği torunundan ayrılmak istemediğini, ancak Hindistan'ın sıcak havasının çocuğa zararı dokunacağından[21] korktuğu için geri gönderdiğini ekliyor. 1399 yılının 30 Mart Pazar günü, aralarında beş yaşındaki Uluğ Beg'in de bulunduğu hanımlar ve mirzâlar Amu Derya boyunda Hindistan'dan dönen fâtihi karşılamışlardı[22]. 1399-1404 yıllarındaki sefer sırasında Hanımlar ve Uluğ Beg her zaman olduğu gibi uğrukla birlikte bulunuyorlardı. Timur kışı Karabağ'da geçirmeyi çok severdi. O uğrukunu buraya getirterek 1399-1400, 1401-1402, 1403-1404 kışlarını geçirmişti[23]. 1400-1401 ve 1402-1403'te hanımlar ve mirzalar uzun süre Sultaniye'de oturmuşlardı[24]. 1403 yılında Uluğ Beg, İbrahim ve bâzı öteki mirzalar ile birlikte Timur'u Erzurum'da karşılamışlardı[25]. Uluğ Beg'in hayatında batıda daha ileriye gitmemiş olduğu anlaşılıyor. 1404 yılında hanımlar ve mirzalar Firuzkûh yakınlarından Semerkand'a gönderilmişler[26], az sonra Timur kendisi de oraya dönmüştü.

Uluğ Beg'in şaşılacak derecede bir hâfızaya sahip olduğunu ispat etmek için Devletşah tarafından anlatılan hikâye Uluğ Beg'in Karabağ'da[27] kışı geçirdiği zamana aittir. Timur'un sarayında kıssahân olan kimsenin kızkardeşinin oğlu Karabağ'da Uluğ Beg'in oyun arkadaşı idi. Sonraları bu oyun arkadaşı Şeyh Âzeri olmuş ve 1448 yılında Horasan'da Uluğ Beg'i sırtında derviş hırkası olduğu halde selâmlamıştı. Uluğ Beg hemen eski oyun arkadaşını tanımış ve ona "Sen bizim Kıssahân'ın kızkardeşinin oğlu değil misin?" diye sorarak o zamanki olayları anmaya başlamıştır.[28]

[16] ZN, I, 688 v. dv.; 728, 733 v.dv.
[17] ZN, I, 726.
[18] ZN, I, 735.
[19] ZN, I, 794.
[20] ZN, II, 38 v.dv.
[21] Teksty, I, 52.
[22] ZN, II, 189; Teksty, I, 198 v.dv.
[23] ZN, II, 215 v.dv.; 381, 557 v.dv.
[24] ZN, II, 263, 352, 399, 505.
[25] ZN, II, 507.
[26] ZN, II, 579.
[27] Devletşah'da verilen tarih (800/1397-98) yanlıştır. Timur o sırada Mâverâünnehr'de bulunuyordu.
[28] Devletşah, s. 363.

Karabağ ve öteki batı ülkelerinde geçirdiği günler Uluğ Beg için çocukluk hâtıraları olarak kalmıştır. Uluğ Beg 10 yaşını doldurduktan sonra artık ona Astarâbâd'dan batıdaki bölgelere gitmek nasip olmamıştı. Timur'un Yedi yıllık seferinden dönüşünden sonra 1404 yılı sonlarında Semerkand civarındaki saraylarda düzenlenen parlak ziyâfetler ve orada İspanya elçileri ile aynı zamanda Çin elçilerini de seyredebilmesi yine Uluğ Beg için yenilenmesi bir daha nasip olmayan çocukluk hâtıraları idi. Clavijo'nun eserinde gördüğümüz üzere, elçilerin Timur tarafından kabul töreninde küçük mirzâların görevleri, elçilerin elinden hükümdârlarının mektuplarını alıp Timur'a götürdükten sonra, Timur'un tahtına dek elçilere eşlik etmekten ibâretti[29].

Timur'un zaferlerini kutladığı zaman 17 den 9 yaşına[30] dek beş torununun düğünlerini de yapmış olduğundan Clavijo'da hiç söz edilmiyor. Evlendirilen mirzâlar arasında 10 yaşında bulunan Uluğ Beg de bulunmakta idi. Ona alınan kız amcasının oğlu Muhammed Sultan'ın kızı Öğe Begüm[31] (veya Öge Biki) idi. Gelinin yaşı hakkında hiçbir bilgi verilmiyor. Düğün töreni Şerefüddin'de geniş bir şekilde anlatılmıştır. 1402'de Timur tarafından tutsak alınarak[32] Semerkand'a getirilen ve daha önce Bursa'da, Osmanlı sultanı Bâyezid'in ülkesinde yaşayan, Suriyeli âlim Şeyh Şemsüddin Muhammed b. Cezerî'nin hutbesinden[33] söz ediliyor. Semerkand başkadısı Salâhüddin evliliği kabul edip etmedikleri hakkında sorular sorup cevaplar aldı. Dinî tören sona erdikten sonra, Moğol geleneği üzere toylar verilmiş ve misafirlere kımız ve diğer içkiler ikram edilmişti[34]. Nikâhları kıyılan mirzaların ertesi gece evlilik hayatına başladıkları ve Timur'un onları ertesi günü evlerine gelerek ziyaret ettiğini tarihçi söylemekle birlikte[35], bunun gerçek olacağına tabiî çok az ihtimal verilebilir. Sonradan meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere, Uluğ Beg ve yeni evlendirilen mirzalar arasında bulunan kardeşi İbrahim düğünden sonra da mürebbiyelerin gözetiminde kal-

[29] Clavijo, s. 248 v.dv.

[30] Düğün için bk. ZN, II, 614 v.dv. Orada adı geçen mirzâların yaşları için ise bk. ZN, II, 734 v.dv.

[31] Onun hakkında ileride Timur'un ölümünden sonraki olaylara bk.

[32] ZN, II, 452 ve 458. Fasih'e göre o (391b) Kütahya'dan getirilmişti. Onun için ayrıca bk. İbn Arabşah, s. 229 (yanlışlıkla İbnü'l-Cezvî) ve C. Brockelmann, GAL, II, 201.

[33] ZN, II, 615.

[34] ZN, II, 617. Toyun tasviri ve tâbirlerin açıklanması geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Tâbirler arasında sözlüklerde bulunmayan sözlere rastgelinmektedir. Msl.: merâsim-i kuş ve kâru be-takdim peyvest (Kadeh dolaştırmak. V.M.). Aynı yerde "kâse dâşten" tâbiri de geçiyor ki "başkalarının önünde bir kimseyi şereflendirmek için kadeh kaldırmak" anlamına gelmektedir. (İ.A.).

[35] ZN, II, 624.

mışlar ve ancak Timur'un ölümünden sonra bunlardan ayrılmışlardı.

İspanyalı elçilerin ayrılmasından altı gün sonra 27 Kasım 1404 Perşembe günü[36] Timur'un Semerkand'dan hareketle sefere çıkmasına rağmen, aynı yılın 21 Kasım Cuma günü Semerkand'dan ayrılan Clavijo[37], Timur'un askerî hazırlıkları ve son seferi hakkında hiç birşey söylemiyor. Clavijo'nun zannınca, Timur Yedi yıllık seferden döndükten sonra Semerkand'da kalmış ve orada ölmüştür[38]. İspanyollar hareketlerinden önce Timur'un hastalığını, konuşamadığını ve ölüm derecesinde olduğunu "gerçeği bilen" adamlardan duymuşlardı. Elçilere biran önce Semerkand'dan ayrılmaları buyruğu verilmişti. İspanyollar ise bunun Timur'un ölümü haberini elçilere belli etmemek ve böylelikle elçilerin geçecekleri bölgelerde[39] bu haberin yayılmasına engel olmak düşüncesi ile yapıldığını sanıyorlardı. Aslında Timur o zaman çoktanberi düşünmekte olduğu en büyük teşebbüsünü gerçekleştirmek için hazırlıklarda bulunuyordu. Bu ise Çin'e seferdi.

Timur'un idâreyi ele geçirmesinden iki yıl önce, 1368'de Çin'de sülâle değişmişti. Moğol sülâlesi Çin'den ayrılmak zorunda kalarak, yerli olan Ming sülâlesi başa geçmişti. Başşehir Pekin'den (müslüman ve Avrupalı yazarların seyahatnâmelerindeki Hanbalık, yâni Han şehri) Nanking'e taşınmıştı. Orta Asya ile Çin arasında kervan ticareti canlılığını sürdürüyordu.Çin'e giden yollar Şerefüddin[40] tarafından oldukça geniş bir tarzda tasvir edilmiştir. Timur ile Ming sülâlesinin ilk imparatoru arasında siyasî münasebetler hakkında bilgi Timur tarihinde olduğu gibi, Ming sülâlesi hakkındaki tarihlerde de vardır. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler daha etraflıcadır[41].1387 yılında Çin'e varan Timur'un bir elçilik heyetinden söz edilmektedir. Elçinin adı Mevlâna Hâfız idi. Elçiler "vergi"[42] olarak 15 at ve 2 deve sunmuşlardı. Bundan sonra her yıl vergi olarak at ve develer gönderilmekte idi. 1392 yılında bunlara top top kumaşlar da eklenmişti. Gelen bu elçilik heyetinin ayrılışı sırasında, Moğollar zamanında Kansu bölgesine yerleştirilen müslümanlardan 1200'ü elçilerle birlikte Semerkand'a gönderilmişlerdi. 1394 yılında Timur, Çin'e 200 at gönderdi. Bununla ilgili olarak ilk defa olmak üzere Timur'un Çin imparatoruna gönderdiği mektubun Çince tercümesi

[36] ZN, II, 636 v.dv; Fasih, 393a.
[37] Clavijo, s. 344.
[38] Clavijo, s. 361.
[39] Clavijo, s. 323.
[40] ZN, II, 219 v.dv.
[41] E. Bretschneider, II, 258-261.
[42] Almanca tercümede (s. 62) armağan (İ.A.).

verilmiştir. İmparator Timur'un mektubunun üslûbunu beğenmişti. Hangi yılda olduğu bildirilmemekle birlikte bir keresinde Timur'un gönderdiği atların sayısı 1000'i bulmuştu. Çinliler bunlara karşılık olarak değerli taşlar ve kağıt paralar gönderiyorlardı (kağıt paralar Çin içinde harcanmak için verilmiş olmalıdır). Çin'den Timur'a ilk elçilik heyeti bilindiği üzere 1395 yılında gönderilmişti. Elçilerin adları An Ç'i-tao ve Kuo-Ki[43] idi. Heyet Semerkand'a Kaşgar ve Fergana yolu ile değil, Yedisu tarafından gelmişti. Bu elçilik heyeti ancak Timur'un ölümünden sonra Çin'e dönebilmişti.

Timur'un tarihinde görüldüğü üzere, Timur bu elçilik heyetini ancak 1397 yılının sonunda Sir-Derya boyunda kışladığı zaman kabul etmişti. Bununla ilgili olarak elçilerin Timur'a pek çok armağanlar sunduğundan, hükümdâr tarafından iyi bir kabul gördüklerinden ve dönmelerine izin verilmemesinden söz edilmektedir[44]. Eğer biz Çin kaynaklarından bu elçilik heyetinin Semerkand'da alıkonulmasına dâir bilgi elde etmiş olsa idik, şüphesiz ki yukarıdaki sözlerden bu elçi heyetinin Çin'e dönmüş olduğu sonucunu çıkarırdık. Çin İmparatoru bu ve başka yerlerde alay edilerek "Tonguz Hân" yâni domuz hân adını taşımaktadır. Bu adın nasıl ve nereden çıktığı hakkında bilgi yoktur. Clavijo'nun yaptığı açıklama öteki kaynaklarla doğrulanmamaktadır[45]. Çin ile münâsebetin dostça olduğu Şahruh ve Uluğ Beg zamanında imparator hakkında artık böyle bir ad kullanılmamaktadır.

Elçilik heyetinin Çin'e dönmesine izin verilmemesi tabiî ki dostça davranış değildi. Gerçekten 1398 yılı olaylarına âit hikâyeler arasında Timur'un Çin üzerine hareket etmek düşüncesinde olduğundan ve putperestleri yok etmek[46] istediğinden söz edilmektedir. Moğol sülâlesinin koğulması ve Çin'de yerli sülâlenin işbaşına geçmesi ile müslümanların durumlarının değiştiği Timur'ca bilinmekte olsa gerektir. Hânedan kurucusunun müslümanlara karşı takındığı düşmanca tavır, Timur'a abartılarak anlatılmakta idi. 1399'da[47] Timur kışı Karabağ'da geçirdiği zaman Çin imparatorunun ölümü ha-

[43] Onun adı Bretschneider (II, 278)'de bulunmaktadır.

[44] ZN, II, 11.

[45] Clavijo, s. 253. Clavijo'da geçen "Çhuyscan", Tokuz Hân'ın (yâni dokuz imparatorluğun Hânı) değişikliğe uğramış şekli olsa gerektir. Fakat Clavijo'dan başka hiç kimse böyle bir ünvandan sözetmiyor. İskender Anonimi'nde Çin'deki Moğol İmparatorlarına âit bölüm, imparator Esen Buka'nın, Çin Uygurlarından olan âsi Tuygur tarafından 775 (1373-74) yılında öldürülmesi ile ilgili olarak uydurma bir hikâye ile sona ermektedir. Yazar buna şu cümleyi de ekliyor (237b): tetimme-i in kaziyye der zeyl-i culûs-u Tungur (?) Hân meşruh gofte şeved inşallahu tealâ. Fakat yazmada söz verdiği hikâyeyi yazmamıştır.

[46] ZN, II, 15; N. Şamî, 123b; Teksty, I, 45.

[47] Bu olay 1398 yılında meydana gelmişti. Bk. C. Arendt, MSOS, IV, Ostasiat. Stud. s. 164.

berini almasına dâir bilgiler dolayısı ile, Çin imparatorunun ufak bir bahane ile 100.000 müslümanı öldürttüğünden ve ülkesinde[48] İslâmiyeti tamamen yok ettiğinden söz edilmektedir. Clavijo[49] ve Çinlilerden anlaşıldığı üzere, Timur ile Çinliler arasında vergi yüzünden tartışmalar oluyor, Çin imparatoru Timur'dan vergi istiyordu. Timur'un Çin'de yeniden Moğol sülâlesini işbaşına getirmek isteyip istemediği bilinmemektedir. Biz yalnız Timur'un Moğol Cengizlileri ile münâsebette bulunduğunu biliyoruz. Fakat kaynakların bu konuda verdikleri bilgiler kapalı ve birbirini çürütecek durumdadır. Moğol rivâyetleri ile bâzı İslâm rivâyetlerini karşılaştıracak olursak Moğolistan'dan kaçan ve Timur'un ölümünden sonra kendi halkı tarafından öldürülen Olcay Timur Hân'ın, Timur'un sarayında yaşamış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür[50]. Bununla beraber Timur'un Ming sülâlesine son verip, bu hânı Çin imparatorunun tahtına oturtmak düşüncesinde olduğuna dâir hiçbir söz yoktur. Timur'un Çin seferinde[51] Hân'ın hazır bulunup bulunmadığı bile bilinmemektedir. Şerefüddin, Timur'un sarayını ziyâret ve sonra Moğolistan'a dönüşü başka bir kimseye, Olcay Timur'un halefi Tayzi Oğlan'a âit olarak gösteriyor. Şerefüddin'in sözlerine göre Tayzi Oğlan 1398 yılında Kâbil'de Timur'un yanına gelmişti. Bu olaydan önce Tayzi Oğlan kağana karşı (Moğol Hânına) ayaklanarak Kalmuklar'ın yanına kaçmıştı[52]. Şerefüddin'in faydalandığı kaynaklarda bu münâsebetle Tayzi Oğlan'ın gelişinden söz edilmektedir. Lâkin o burada Çin elçisi[53] olarak gösterilmiştir. Şerefüddin'in sözlerine göre Tayzi Oğlan, Timur ile birlikte 1404 yılında Semerkand'a[54] gelmiş ve 1405 yılı başında Otrar'a gitmiştir[55]. Onun Çin seferinde nasıl bir yeri olacağı hakkında Şerefüddin hiç bilgi vermiyor. Çağatay ordusundan ne zaman ve hangi şartların tesiri ile ayrıldığı da bildirilmiyor. Şerefüddin'in eserinde Çin imparatorlarının anlatıldığı bölümde sâdece Tayzi Oğlan'ın İslâmiyeti kabul ile Timur'un ölümünden sonra Kalmuklar'a kaçarak orada Hân olması, fakat birkaç gün sonra öldürülmesinden söz edilmektedir.

[48] N. Şamî, 156a: novbetî be-garaz-i sehl sad hezâr muselmân-râ be-katl âverde ve islâm-râ be kulli der ân memleket medrûs gerdanide. ZN (II, 217)'nin ilgili yerinde müslümanların yok edilmesinden söz edilmemektedir. A. Semerkandî (123b)'de bu haber vardır.

[49] Clavijo, s. 253 ve 331.

[50] MI, I, 68. Orada kaynaklara işâret edilmiştir.

[51] Hvandmîr'e göre (III, 18) yazılışı Uluğ Beg'e ait olarak gösterilen târihî eserde (onun için ileriye bk.) Ölcey Temür, Timur'un ölümünden sonra "büyük yurda" giderek tahta çıkmıştır (ve ba'd ez fevt-i ân hazret be-uluğ (yurt) refte ve ber mesned-i kaanî nişest).

[52] ZN, II, 34.

[53] Teksty, I, 56 v.dv.

[54] ZN, II, 601.

[55] ZN, II, 648.

Timur'un son seferi ile ilgili olan siyasî düşüncelerinden bizce belli olanı, yalnız Mâverâünnehr'den Çin hududuna dek uzanan bütün ülkelerden iki ulusun meydana getirilmesinin düşünülmesidir. Bu zamana dek Timur'un fetihleri yalnız Ön Asya tarafına olmuştur. Mâverâünehr'in doğusundaki komşuları Moğollar üzerine, ancak akınlar yapılıyordu. Önce Ömer Şeyh'in, sonraları İskender'in idâresinde bulunan Fergana, hudut bölgesi olarak kalıyordu. Timur'un Moğolistan'a yaptığı akınlar Fergana ve Doğu Türkistan yolu ile değil, daha kuzeyden Sir Derya ve Yedisu bölgesi yolu ile oluyordu. Timur, Çin üzerine yapacağı seferde de aynı yolu kullanmayı düşünüyordu. O, bu maksatla devletin hudutlarını doğuya doğru genişletmeye ve orada XIV. yüzyılda meydana gelen kargaşalıklar sırasında çöküntüye uğramış olan ziraatı yeniden canlandırmaya karar vermişti. Timur 1397/98 yılı kışında daha Aşpara üzerinde (bugün Sir Derya ile Yedisu bölgesi arasında hudut olan bir ırmak) hudut karakolunun inşaası ve ziraatın canlandırılması için veliahdı Muhammed Sultan'a emir vermişti. Bunun için Muhammed Sultan'a 40.000 kişilik bir kuvvet de göndermişti[56]. Sonraları daha doğuda Isık Göl[57] boyunda başka bir hudut karakolu kurulmuştu. Muhammed Sultan 1399 yılında Moğollar'a karşı hareketinde bu karakoldan yararlanmayı düşünmüştü. Fakat İskender daha önce davranmış ve Fergana'dan Doğu Türkistan'a başarılı bir akın yapmıştı. Bu sefere Aşpara'da bulunan birliklerin komutanları da katılmışlardı. İskender'in kimseye danışmaksızın[58] böyle bir akın yapması, mirzâlar arasında yukarıda sözünü etmiş olduğumuz geçimsizliğe sebep olmuştu. Muhammed Sultan ve İskender'in batıya gitmelerinden sonra ne Fergana'da ve ne de Mâverâünehr'in kuzeydoğu hududunda bir ara mirzâlardan kimse kalmamıştı. 1402 yılında Semerkand ve Türkistan hududuna Halil Sultan gönderildi[59]. 1404'de Timur

[56] ZN, II, 12; N. Şamî, 123b. Bu ikincisinde olaylar daha kısa anlatılmış olmakla birlikte, mirzâya yüklenen görev ile Çin üzerine düşünülen sefer arasındaki ilgi daha açıktır. Bk. Teksty, I, 45.

[57] Timur tarafından inşa edilen Isık Göl kalesini Uluğ Beg 1425 yılında, seferin sonunda ziyâret etmişti.

[58] ZN, II, 218 ve 221.

[59] ZN, II, 448. İskender Anonimi (Asya Müz. yazm. 297a)'nin ifâdesine göre Ömer, Semerkand'a gitme buyruğu aldığında; o sırada başşehirde bulunan Halil Sultan'a (1401) Moğolistan'a gitmesi buyrulmuştu (ve Halil ki der ancâ bûd be-muhâfazât-ı serhadd-i Moğolistan reved). Ancak Ş. Yezdî (ZN, II, 320, 346, 385 ve 387)'ye göre, Halil Sultan 1401'de Suriye ve Irak-ı Arab'da; 1402'de ise Gürcistan ve Küçük Asya (ZN, II, 404, 424, 433)'daki savaşlara katılmıştı. O, Semerkand'a Ankara savaşından sonra gönderilmişti. Ömer'in Semerkand'a gönderilmesinden İskender Anonimi'nden başka Musevi (IAN, 1915, s. 1369'daki metin) de söz ediyor. ZN'de görüldüğü üzere Ömer 1401'de Semerkand'da bulunuyordu. Çünkü bu sıralarda Semerkand'a gönderilen Emir Timur Hoca, diğer beglerle birlikte Ömer'in yanında bulunmakla yükümlü idiler (ZN, II, 380).

Semerkand'dan hareketinden önce hudutta teşkil edilecek ülkeleri Şahruh'un küçük yaşta olan çocuklarına vermeyi kararlaştırdı. Taşkend, Sayram, Yengi, Aşpara ve Çin'e dek uzanan bütün Moğolistan Uluğ Beg'e; Fergana, Kaşgar ve Hoten ise İbrahim'e verilmişti[60]. Bununla beraber mirzâlar kendilerine tâyin edilen ülkelere gitmemişler, dedelerinin ordugâhında kalmışlardı.

Timur şüphesizdir ki, Moğollar'ın kendi istekleri ile baş eğmeyeceklerini ve toplamış olduğu 200.000 askerin Çin'e girmelerinden önce Orta Asya'da savaşmaları gerektiğini biliyordu[61]. Çin seferinin plânı hakkında yalnız askerî kuvvetlerin düzeninden bir hüküm çıkarılabilir. Şahruhiye, Taşkend ve Sayram'da kışı geçiren asıl kuvvetlerin sağ kanatta toplanmış olması gerekir. Ordunun bu kısmında mirzalardan Miranşah'ın oğlu Halil Sultan ve Ömer Şeyh'in oğlu Ahmet bulunuyordu. Timur'un torunu (kızının oğlu) Sultan Hüseyin'in idâresinde bulunan sol kanat Yesi (bugünkü Türkistan) ve Savran'ı işgal ediyordu[62]. Timur kendisi ordunun merkez kuvvetleri ile birlikte Aralık ayının büyük bir kısmını Aksulat'ta geçirerek, oradan 25 Aralıkta[63] Otrar'a doğru hareket ile 12 Receb (14 Ocak 1405) Çarşamba günü buraya vardı[64]. Fergana'da askerî birliklerin toplandığına dâir hiç bir bilgi yoktur. Aşpara ve Isık Göl'de bulunan birliklerdeki asker sayısı hakkında da bilgi verilmemiştir.

1404-1405 yılı kışı, Türkistan'da çoğunlukla soğuk geçen kışların en soğuklarından idi. Aralık ayından Şubat'a dek Amu Derya ve Sir Derya üzerindeki bütün geçitleri buz tutmuştu[65]. Timur ihtiyarlığına rağmen seferin bütün zorluklarına katlanıyor ve yakın bir zamanda öleceğini hiç beklemiyordu. Altın Ordu'dan kaçmak zorunda kalan Toktamış Hân'ın elçisini Otrar'da kabul ettiğinde, Çin savaşı sona erdikten sonra Altın Ordu üzerine yürüyeceğini ve Toktamış'ı yeniden tahta oturtacağını söylemişti[66] . Timur'un hastalanmasına ve ölmesine başlıca sebep de ısınmak için çok fazla şarap kullanması olsa gerektir[67].

[60] ZN, II, 633. Ahsikent ve Kaşgar adları arasına Taraz adı konulmuştur. Herhalde bu yanlışlıkla olmuştur. Çünkü Taraz şehri, bilindiği gibi Evliya-Ata'nın yerinde olup, Yengi ile aynı idi (Bugün Talas-Taraz, Cambul'un yukarı mecrâsı üzerinde, eski Evliya-Ata'nın yerinde bulunmaktadır. V.M.).

[61] ZN, II, 635.

[62] ZN, II, 636.

[63] Tarih, Fasih (393a)'de bulunmaktadır (21 C.âhir Perşembe).

[64] ZN, II, 646. Fasih'e göre (aynı yer) 7 Receb Pazartesi.

[65] Gösterilen yer.

[66] ZN, II, 648.

[67] ZVO, XVIII, 0141. Ayrıca L.A. Zimin'in PTKLA (XIX, 37 v.dv)'nda çıkan makalesine bk.

18 Şubat 1405 Çarşamba günü meydana gelen olay[68], Timur'un kurduğu imparatorluğun geleceği üzerine büyük bir tesir yapmıştır. 1404 yılında dağlık bölgedeki Bağistan köyünde doğan Hoca Ahrar'a âit rivâyet dolayısı ile, ailesinin bu olay üzerine düzenledikleri ziyâfetten söz edilmektedir. Tam ziyâfet sırasında Timur'un ölüm haberi alınmış ve bunun üzerine öyle bir telaş başgöstermiştir ki, misafirler yemek dolu kazanları bırakarak dağlara kaçmışlardır[69]. Bu rivâyetin gerçeğe uygun olmasına pek ihtimal verilmez. Fakat bununla Timur'un halefleri arasında verâset dâvalarına sahne olan Mâverâünnehr ahalisinin 1405 yılı Şubat ve Mart aylarındaki ruhî durumları doğru olarak verilmiştir. Cengiz Hân'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde[70], aksine Timur'un vasiyetlerine hiç uyulmamıştı. Timur'un Pir Muhammed'i veliaht olarak gösterdiği bilinmektedir. Buna rağmen hiç kimse Timur'un ölümünden sonra Pir Muhammed'in hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir. Mirzâlardan herbiri gerek hutbelerde, gerekse sikkelerde Timur'un adı yerine kendi adlarını koymuşlardı. Timur'un ölümü haberini 1 Mart'ta[71] alan Şahruh da aynı şekilde hareket etmişti. Hattâ Otrar'da bulunan ordu ileri gelenlerinden Emîr Şah Melik ile Emîr Şeyh Nureddin birkaç gün önce Timur'a vasiyetinin muhakkak yerine getirileceğine dâir söz verdikleri halde Pir Muhammed'e yardımcı olmuyorlardı. Timur'un hanımlarını küçük mirzâlarla birlikte Semerkand'a gönderirlerken bu begler, hanımlara taht kavgalarına bir an önce son vermek için, Pir Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin uzun bir zaman gerektirdiğinden[72], başşehrin Şahruh'a teslimini tavsiye etmişlerdi. Begler sefere devam ile, Timur'un ölümünü bir müddet için gizli tutmayı düşünüyorlardı. Timur'un cesedi gizlice Semerkand'a gönderildi. Ordu, merkez ile sol ve sağ kanadların birleşmeleri kararlaştırılan ve Otrar'dan 5 fersah doğuda[73] bulunan yere doğru hareket etti. Şerefüddin'in sözlerine göre, begler ancak Çin'i feth ve tahrip ettikten sonra[74] Semerkand'a dönmek düşüncesinde idiler. Şerefüddin'in kaynağı olan Şahruh Anonimi'nde görüldüğü üzere ise begler seferin en yakın maksadı olan Moğollar'a darbe indirmek[75] ve büyük bir ihtimal ile

[68] Tarihi için bk. ZVO, XXIII, 20.

[69] Reşahât, Leningrad Üniv. ktb. yazm. 131b; Asya Müz. yazm. 163b; Taşkent taş basması, s. 234; V.L. Vyatkin'in Türk. Vedom., 1904, nr. 147'deki makalesi.

[70] Barthold, Turkestan, s. 461.

[71] 28 Şa'ban. H. Abrû (Ind. Off. yazm. 30b) ve Fasih (393a)'te de tarih aynıdır.

[72] ZN, II, 675 v.dv.; Şahruh Anonimi, 21b v.dv.; ZVO, XXIII, 21. nr.1.

[73] Köyün adı ZN (II, 679)'de: Çuklek; Şahruh Anonimi (23a)'nde: Çukelek. Herhalde Rusça haritalardaki Çilik kastedilmektedir. Çulek, Otrar'dan çok uzakta ve başka yönde idi.

[74] ZN, II, 674.

[75] Şahruh Anonimi, 20b; ZVO, XXIII, 21, nr. 2.

Timur'un sağlığında idarelerinin Şahruh'un oğullarına verilmesi düşünülen ülkelere mirzâları yerleştirmek gâyelerini gerçekleştirmeyi düşünüyorlardı. Uluğ Beg'e verilmesi kararlaştırılan ülke özellikle savaş sahası olacaktı. Fakat nedense Uluğ Beg Timur'un hanımları ile birlikte Semerkand'a gönderildiği halde, kardeşi İbrahim Sultan orduda alakonulmuştu. Ordu, bu mirzâ ile doğuya doğru hareket etti. Bütün birliklerin birleşmesinden sonra, ordunun idaresine Halil Sultan'ın getirilmesi düşünülüyordu[76].

Timur'un ölümünü gizlemek teşebbüsünde bulunulmasına rağmen bu söylenti Otrar'dan birliklere gönderilen adamlardan daha önce, sağ ve sol kanatlardaki birliklere ulaşmıştı. Sefere devam edecek yerde, her iki ordunun başında bulunan mirzâlar taht için çıkacak çatışmada buyrukları altındaki askerden faydalanmaya karar verdiler. Sultan Hüseyin, galiba bütün askeri kendi tarafına çekmeyi başaramayınca, idâre etmekte olduğu orduyu bırakarak, ancak 1000 kişiden meydana gelen bir birlik alarak acele ile Semerkand'a yollandı. Mirzânın ayrılmasından sonra ordu herhalde dağılmıştır[77]. Merkez orduda bulunan begler bu haberi aldıktan sonra sefere devam edilemiyeceğini ilân etmişler ve bu kararı bildirmek için hanımlara ve Taşkend'e adam göndermişlerdi.Hanımlara, bu haberi aldıkları yerde kalmaları ve ordunun gelmesini beklemeleri de bildirilmişti. Sağ kanad Semerkand'a doğru hareket ederek, yolda önceden tesbit edilen yerde merkez ordu ile birleşecekti[78]. Merkez ordu Sir Derya'yı buzlar üzerinden geçmeyi başarmış (ordu geçer geçmez buzlar çözülmüş) ve hanımlar ile mirzâların arkasından yetişmiştir. Ordu burada iken, sağ kanat birliklerindeki bütün beglerin, Mirzâ Ahmed başta olmak üzere, Taşkend'e Halil Sultan'a biat etmiş oldukları haberi alınmıştır.

1384 yılında doğan Miranşah'ın oğlu Halil Sultan, Muhammed Sultan gibi "hân kızı"nın oğlu ve Uluğ Beg gibi de Saray Mülk hanımın gözetimi altında büyümüştü[79]. Daha 1399 yılında Hindistan seferinde onun yararlığı görülmüştü. Hattâ daha o zaman Timur'un bu torununa karşı ayrı bir sevgisi olduğundan ve mirzânın çok parlak bir istikbali olacağından söz ediliyordu[80]. Onun "Yedi yıllık" sefere katılması ve 1402'de "Türkistan hududu"na gönderilmesinden daha önce söz edilmişti[81]. 1404 yılında, Timur'un iznini almadan, sevdiği bir kadın ile[82] evlendiği için dedesinin öfkesini üzerine

[76] ZN, II, 680.
[77] Onların daha sonraki olaylara katıldıklarına dâir bilgi yoktur.
[78] Akar mevkiinde (ZN, II, 682).
[79] ZN, I, 381.
[80] Teksty, I, 47 v.dv.
[81] ZN, II, 320 ve 346.
[82] ZN, II, 640 v.dv.

çekmiş, fakat buna rağmen mirzânın savaşçılıktaki kâbiliyetini takdir ettiği için ordunun önemli bir bölümünü onun emri altına vermişti. O sonraları düşmanlarını yendikten sonra, Timurlular âilesinde çok seyrek görülen büyük kalplilik göstermiştir. Halil Sultan'ı hükümdâr ilân edenlerin yalnız kargaşalık ve anlaşmazlıklara son vermek düşüncesi ile hareket etmedikleri ve gerçekten bu mirzâyı tahtta görmek istedikleri kuvvetle muhtemeldi[83].

Sağ kanat ileri gelenlerinin Halil Sultan'a biatları, merkezle sağ kanat beylerinin karşılıklı tartışmalarına yol açmıştı. Merkez ordusu beyleri ötekileri Timur'un vasiyetine aykırı hareket etmekle suçluyorlardı. Sağ kanattakiler Timur'un vasiyetine boyun eğmeye hazır bulunduklarını ve Halil Sultan'a biatlarının geçici olduğu cevabını vermişlerdi. Hattâ Taşkend'de Pir Muhammed'e biat bile edildiği gibi, Halil Sultan'ın imza ve mührünü basmış olduğu ahidnâmenin gönderilmesi için çalışmalar yapılmıştı[84]. Bu ahidnâme önce Şeyh Nureddin'e ve Şah Melik'e, sonra da acele olarak Pir Muhammed'e gidecekti. Şerefüddin, bütün bu hareketlerin yalnız bir gözboyacılığından ibâret olduğunu söylüyor. Şah Melik'in karargâhında Pir Muhammed'in hukukunun az-çok gözetilmekte olduğu Şerefüddin tarafından nakledilen haberlerle doğrulanmaktadır. Merkez ordu gâlibâ, sağ kanadın aksine olarak Pir Muhammed'e biat etmemişti. Taşkend'den ahidnâmeyi götürmek üzere gönderilen adam, Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in ordugâhında durdurulmuş ve Mart ayında bile Buhara'da kalmıştı[85].

Şeyh Nureddin ile Şah Melik'in gâyeleri mümkün olduğu kadar süratle Semerkand'ı ele geçirmek ve aynı zamanda Halil Sultan ve ordusunun başşehre doğru hareketine engel olmaktı. Onlar bu son gâyelerine erişebilmişlerdi. Halil Sultan ordusunu Sir Derya'dan geçirmek için, Şahruhiye'nin yukarısında kayıklardan kurulu köprünün bulunduğu yeri seçmişti. Ordu üç bölüm olarak ırmağı geçecekti. Ön saftaki askerler Emîr Burunduk'un, arkadakiler Halil Sultan'ın eski Atabegi bulunan Hudaydâd Hüseynî'nin ve asıl kuvvetler de Halil Sultan'ın idâresinde idiler[86]. Şah Melik ve Şeyh Nureddin ile anlaşan Burunduk, Sir Derya'yı geçtikten sonra köprüyü yıktırmıştı. Hudaydâd Hüseynî kendi birlikleri ile Açık Parkent'e[87] gitmişti. Bu sırada Timur ordusunun merkezi olan Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in idaresindeki birlik hiçbir engelle karşılaşmaksızın Se-

[83] ZN, II, 721 v.dv.
[84] ZN, II, 693.
[85] ZN, II, 712.
[86] Bu hususta bk. İbn Arabşah, s. 187.
[87] ZN, II, 695 v.dv. (Açık Ferkent şeklinde İ.A.).

merkand'a doğru ilerlemekte idi. Aksulat'tan Karçak[88] geçidine dek, Uluğ Beg'in bulunduğu sağ kanat Şah Melik'in, İbrahim Sultan'ın bulunduğu sol kanat ise Şeyh Nureddin'in[89] idâresinde olmak üzere ordu tam bir savaş düzeni ile ilerlemekte idi. Bu zamandan sonra Şah Melik 1411 yılına dek Uluğ Beg'in vâsisi olarak kalmıştı. Onun bu göreve getirileceği Timur'un sağlığında düşünülüp düşünülmediği bilinmemektedir.

Şah Melik ile Şeyh Nureddin[90] başşehirde bulunan beglerle anlaşmadan önce askerlerini Semerkand yakınlarına getirmeğe pek cesâret edememişlerdi. Şah Melik geçitte askeri bırakarak, Timur'un Çin seferine çıkarken bırakmış olduğu Emîr Argun Şah ve Otrar'dan Timur'un cesedini getiren Hoca Yusuf'un hâkim bulundukları Semerkand'a doğru hareket etti. Başbuğlar Şah Melik'i şehre almaktan şiddetle çekindiler. Surlardan ancak meşrû bir veliahd'ın tahta oturmasından sonra şehrin teslim edileceği bildirildi. Şah Melik bu cevabı alınca, Zerefşan'ın kuzeyindeki Aliâbâd[91] köyünde bulunan ordusuna döndü ve bir kere daha teşebbüste bulunmağa karar verildi.

Daha önce Şah Melik'in gittiği gibi, 3 Mart Salı günü[92] aynı maksadla Şeyh Nureddin Semerkand'a gitti. Şehrin kapısına geldiğinde konuşmak için tek başına içeri bırakılmasını rica etti ise de, kabul edilmedi. Bu olaydan sonra yalnız hanımlar ve Şahruh'un oğulları dışında kalan mirzâların Semerkand'a gönderilmesine karar verildi. Şah Melik ve Şeyh Nureddin, Uluğ Beg ile İbrahim'i alarak yanlarında para ve kıymetli eşyadan oluşan Timur'un hazinesi, birçok elbise ve silâhlara[93] mâlik oldukları halde Buhara'ya giderek, orada yerleşmeyi kararlaştırdılar. Onlar orada hiçbir güçlükle karşılaşmıyacaklarını sanıyorlardı. Çünkü Halil Sultan'a ihâned eden öncü birliğinin beglerinden olup, Aliâbâd'da kendilerine katılan Rüstem'in kardeşi, Buhara'da hâkim olarak bulunmakta idi[94]. Şehir büyüklük bakımından Semerkand'dan aşağı değildi[95]. Şerefüddin'in sözlerine göre, begler Buhara'dan Pir Muhammed'e[96] gitmek düşün-

[88] ZN, I, 159'da sözü geçmektedir. V.L. Vyatkin, Materialy, s. 64. Karcak, Akabe-yi Karcak için bk. ZN, II, 690.
[89] ZN, II, 689.
[90] Daha sonraki olaylar için bk. ZN, II, 689 v.dv.
[91] Burası için bk. V.L. Vyatkin, Materialy, s. 64.
[92] 1 Ramazan (ZN, II, 691).
[93] Hazine hakkında bk. ZN, II, 703 v.dv.
[94] Bk. ZN, II, 711.
[95] Şahrun Anonimi, 39b: çün Buhara ez Semerkand kemter nist.
[96] ZN, II, 700 v.dv.

cesinde idiler.Ancak Buhara'dan Şahruh ile[97] temâsa geçmek teşebbüsünde bulunmak istemeleri çok daha muhtemeldir.

5 Mart[98] Perşembe günü ordu Aliâbâd'dan hareket etti ve Uluğ Beg de, diğer hanımlar ile birlikte Semerkand'a hareket eden mürebbiyesi ile bir daha görüşmemek üzere ayrılmıştı. Ertesi günü ordu Debusiye[99]'ye gelmişti.Burada iken Semerkand'dan bir haberci gelerek, beglerin affını dilemek ve meşrû veliahdın tahtı işgalinden önce başşehre bırakılmayacaklarını ve Halil Sultan'a da aynı cevabın verileceğini söylemek için gönderildiğini anlatmıştı. Begler, Semerkand başbuğlarının tutumlarının doğru olduğunu söylemeğe mecbur olmuşlardı. Bununla birlikte Buhara'ya doğru yollarına devam ile oraya Rüstem'i göndermişlerdi. Buhara'ya varmalarından iki, üç gün önce Halil Sultan'ın Semerkand yolunda hiçbir karşılık görmediği haberini almışlardı. Onu Şiraz köyünde Semerkand'ın büyükleri karşıladılar. Emir Argun Şah, Zerefşan boyunda Halil Sultan'ı karşılayarak şehrin ve kalenin, kıymetli eşya ile dolu olan Timur'un hazinelerinin[100] anahtarlarını teslim etti. Yeni hükümdârın merâsimle şehre girmesi bir kaç gün sonra Müneccim Bedreddin'in tâyin ettiği 18 Mart Çarşamba günü meydana gelmişti[101].

Şerefüddin'in sözlerine göre Semerkand'daki ileri gelenler daha ilk günden başlıyarak Halil Sultan ile danışıklı hareket etmişlerdi.Bununla birlikte Emîr Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in entrikası ile Taşkend ordusunda ayaklanmanın başgöstermesi ve bu beğlerin başşehri ele geçirmek teşebbüsleri, bunu başaramayınca taht için meydana gelecek savaşta dayanak olarak Buhara'yı işgale kararı gibi hareketler, Semerkand'daki beglerin şehri Halil Sultan'a teslim etmelerine sebep olmuş olabilir. Halil Sultan yıktırılmış olan köprüyü tâmirle Sir Deryâ'yı geçmeyi başarmıştı.Bu sırada Şah Melik'in Semerkand'a bırakılmadığını gören Burunduk (daha önce Halil Sultan'a ihânet eden öncü birliklerinin begi) yeniden Halil Sultan'a katılmış ve suçları bağışlanmıştı. Burunduk ve ona uyarak bütün askeri yeniden Halil Sultan'a biât etmişlerdi. Bu olay hakkındaki haber, güyâ Şah Melik ve Şeyh Nureddin'in ordusuna onların Aliâbâd'dan ayrılmalarından önce gelmişti[102]. Halil Sultan, Semerkand'ı iş-

[97] Şahruh Anonimi (40a)'ne göre Şah Melik, iki Mirzâ'dan (Şahruh veyâ Pir Muhammed) hangisi Amu Deryâ'ya önce gelirse ona katılmaya karar vermişti.

[98] 3 Ramazan (ZN, II, 702).

[99] Bunun yeri hakkında bk. Barthold, Turkestan, s. 97. Harabeleri hakkında ise bk. L.A. Zimin, Kal'a-yi Debus, PTKLA, fasikül 2.

[100] ZN, II, 710 v.dv.

[101] ZN, II, 712 (16 Ramazan). Şahruh Anonimi (49b v.dv.)'ne göre, Halil Sultan Ramazan ayı ortalarında Taşkend'den ayrılarak, aynı ayın sonlarında Semerkand'ı işgal etmiştir.

[102] ZN, II, 696 v.dv.

gal ettikten sonra (Timur'un vasiyetine uyduğunu göstermek için) Timur'un ölmüş bulunan veliahdı Muhammed Sultan'ın oğlu Muhammed Cihangir'i "Hân" ilân etmişti[103]. Muhammed Sultan'ın Timur tarafından veliahdlığa getirilmesi[104] herkesce bilinmekle birlikte, Pir Muhammed'in bu tâyininin biraz kapalı kaldığı anlaşılıyor. Halil Sultan'ın bu hareketi Timur'un bile yapmaya cesâret edemediği "hânlığın" Cengizliler'den Timurlular'a nakli için yapılan ilk teşebbüs olmak üzere dikkat çekicidir.

Halil Sultan'a Zerefşan boyunda teslim edilen anahtarlar arasında, şehrin anahtarlarından çok hazinenin anahtarları gerekli idi. Semerkand kalesinde korunan zengin hazineyi, ele geçirerek haris Çağataylılar'ı[105] kendine çekmek imkânını kim elde ederse, Timur'un mirası için meydana gelecek çatışmalarda da onun üstün geleceği herkesçe biliniyordu. Semerkand'ın ele geçirilmesinden biraz sonra Halil Sultan'ın serveti daha da artmıştı. Timur, Moğolistan'ı ele geçirdikten sonra, iki mirzâ arasında bölüştürmeyi kararlaştırmıştı. İşte bu mirzâlara yâni Uluğ Beg'e ve İbrahim Sultan'a âit olup Şeyh Nureddin ile Şah Melik'in ordusunda bulunan hazine de (beglerin Otrar'dan Buhara'ya getirdikleri) Halil Sultan'ın eline geçmişti. Gerçekten beglerin umdukları gibi, Buhara karşı koymadan teslim olmuştu[106]. Şerefüddin'in sözlerinden görüldüğü üzere[107], mirzâların da hazinelerini yerleştirdikleri bu şehrin ele geçirilmesine çok önem verilmekte idi. Buhara kalesinin o zaman, X. yüzyılda olduğu gibi[108], iki kapısı vardı (bugün bilindiği gibi sâdece batı yönünde kapı vardır). Kalenin yarısını, doğu kapısının olduğu bölümü Uluğ Beg ile Şah Melik, öteki bölümünü de İbrahim Sultan ile Şeyh Nureddin işgal etmişlerdi. Şehrin surları, kapıları ve hisarlarını Rüstem'in kardeşi Hamza ve öteki begler savunacaklardı. Şehrin ve kalenin berkitilmesi için de tedbirler alınmıştı.

Bu olaydan biraz sonra Şahruh ile Halil Sultan arasında varılan anlaşma hakkında Hâfız-ı Abrû ve Abdürrezzak'ın kayıtlarından Uluğ Beg ve İbrahim Sultan'a âit olan hazinenin Semerkand'da bulunduğu anlaşılıyor. Lâkin ne zaman ve ne şekilde Buhara'dan buraya getirildiğinden hiç söz edilmiyor. İşte bu eksikliği biz Şahruh

[103] ZN, II, 712 v.dv. Bu haber Halil Sultan'ın sikkeleri ile de doğrulanıyor.

[104] Halil Sultan'ın adı hutbelerde meşrû bir hükümdar olarak anılıyordu (bk. Teksty, I, 123 v.dv.). Pir Muhammed'i şahsen görmüş olan Clavijo (s. 288 ve 320) onun veliahd tâyin edildiğinden söz etmemektedir.

[105] Bk. Clavijo, s. 362.

[106] A. Semerkandî'ye göre (158b) 1 Ramazan'dadır ki, bu Abdürrezzak'ın Şerefüddin'e dayanarak verdiği yukarıdaki tarihe uymuyor. ZN'de sâdece (II, 711) "der-Ramazan" denilmektedir.

[107] ZN, II, 712.

[108] Bk. Barthold, Turkestan, II, 102.

Anonimi'nde[109] bulduğumuz bilgilerle tamamlıyoruz. Rüstem, Burunduk'u örnek alarak Halil Sultan'ın tarafına geçmiş ve şehrin ahalisini silâhlandırarak (o her iki mirzâ ile birlikte yalnız Şeyh Nureddin'in bulunduğu), kale üzerine saldırmıştır. Şah Melik ise Şahruh'un biran önce Buhara'ya gelmesini sağlamak için aynı gün Horasan'a doğru yollanmıştı. Şeyh Nureddin iki mirzâyı alarak, yanlarında hiç kimse bulunmaksızın, kaçarak hayatını kurtardı. Kale ile hazine tamamen korumasız kaldı. Bunun üzerine hazine de çarşı hırsızları[110] tarafından yağma edildi. Şeyh Nureddin Amu Deryâ yolunda Şah Melik ile birleşti. Irmağa vardıktan sonra Şeyh Nureddin mirzâları alarak süratle Şahruh'a gitti ve Andhoy'da[111] onunla karşılaştı. Şah Melik ise ırmak üzerindeki geçidi korumak için kalmıştı.

Bütün bunlar Mart ayında olmuştu. Nisan'da artık Amu Deryâ boyunda savaşlar başlamıştı. Şahruh Anonimi'nin sözlerine göre[112], Halil Sultan daha Ramazan ayında Kûçe Melik[113] köyüne gelmişti. Burada Ramazan bayramını geçirdikten sonra (Ramazan bayramı Nisan başlarına rastlamıştı), Şevval'in ilk on günü içinde Keş (Şehrisebz) civarındaki[114] köylerden birine gelmişti. Halil Sultan bu köyden Şemseddin, Hoca Yusuf, Mübeşşir, Argun Şah gibi beglerin idâresinde 10.000 kişilik bir kuvveti Amu Deryâ boyuna göndermişti. Bu birlik Şah Melik'in Amu Deryâ üzerinde eline geçirdiği kayıkları geri almak ve onu Dize geçidinden kovmakla görevlendirilmişti. Şah Melik'in yanında ancak 500 süvari bulunmasına rağmen geçidi elinde tutabilmişti. 20 gün süren boşuna bir savaştan sonra Halil Sultan'ın isteği ile barış görüşmelerine[115] başlanmıştı. Gerçekte ise buna sebep, Amu Deryâ'nın öteki yakasında, Şapurgan civarında bir yerde[116] kuvvetli bir ordunun başında Şahruh'un bulunması idi. Barış görüşmelerinin seyri ve sonucu Halil'in kendisini

[109] Şahruh Anonimi, 45a v.dv. Bundan önce (42b v.dv.) Şah Melik ile Şeyh Nureddin arasındaki tartışmalardan söz ediliyor. Bunlar, bütün ordu ile Horasan'a mı gitmek, yâhut askerin bir kısmını Buhara'da mı bırakmak, kimin Şahruh'un yanına gidip, kimin Buhara'da kalmasından ibâretti.

[110] 47b: serrâk-ı esvâk. Daha sonra verilen bilgilerden hazinenin bir kısmının da Semerkand'a gönderildiği anlaşılıyor. H. Abrû (Oxford yazm. 10b) ve A. Semerkandî (163b) kısaca sâdece Rüstem'in "muhâlefetinden" söz ediyorlar.

[111] Şahruh Anonimi, 49a.

[112] 52b v.dv.

[113] Yeri hakkında bk. Vyatkin, Materialy, s. 46.

[114] Yerin adı yazmada (52b) noktasız ve harekesizdir. Minorsky Cebrân (?) olarak; H.R. Roemer (Şams al-Husn, s. 44) ise yine şüpheli olarak Harân şeklinde okumuşlardır (İ.A.).

[115] H. Abrû (Oxford yazm. 9a) ve A. Semerkândî (163b)'nin sözlerine göre, Halil ile Şahruh arasında elçilerin gidip-gelmesi, Şahruh'un oğullarının Horasan'a dönmelerinden önce olmuştu.

[116] Yerin adı H. Abrû (Oxford yazm. 10b), A. Semerkandî (163b) ve Fasih (393b)'de Dûke; Şahruh Anonimi (55b)'nde Dukke-yi Şapurgân olarak gösterilmiştir.

yenik durumda görmediğini göstermektedir. Barışın yapılması için Şeyh Nureddin, Halil Sultan'a, Şemseddin ve Argun Şah da Şahruh'a gitmişlerdi. Bizim tarihçilerin hepsi de Şahruh'un tarafını tutarak[117], Halil'in ağzı ile Herat hükümdârının kendisinden üstün bir hukuka sâhip olduğunu doğrulayan cümleler söylüyorlar. Güyâ Halil Sultan: "Mâdemki Şahruh Mâverâünnehr'i kardeşleri veyâ oğullarından birine verecektir, o halde kendisi de ona yakın akraba olmasından dolayı Şahruh tarafından Mâverâünnehr'in idâresine tâyin edilmek hakkı taşıdığını" Şahruh'a söylemesini buyurmuştu. Şahruh, kendisinin, oğullarının, Şah Melik ve nökerlerinin[118] Semerkand'daki hazine ve mallarının geri verilmesi şartı ile buna râzı olmuştu. Bununla birlikte 1405 yılından sonra Halil Sultan tarafından kestirilen sikkelerdeki yazılardan, Halil'in Şahruh'un hâkimiyetini tanımış olduğuna dâir hiçbir belirti yoktur. Muhtemelen Şahruh, Halil'e karşı savaşmaktan vazgeçmiş ve ona Mâverâünnehr'i bırakmıştı. Halil'in de galibâ başka isteği yoktu. Hazine ve malların geri verilmesine gelince, bu madde yerine getirilmemişti. Şahruh Anonimi ve bu eserden faydalanmak sureti ile meydana getirilen öteki eserlerde bu konu susularak geçilmiştir. Fakat malların geri verilmesini istemek için gönderilen heyet üyelerinden olan Fasih, eserinde bu konuda bilgiler veriyor. Temsilcilere eşya vermek şöyle dursun, hattâ onları Semerkand'da alakoymak istemişler, onlar da geceli-gündüzlü atlarını koşturarak hayatlarını güçlükle kurtarabilmişlerdi. Ertesi gün ise Amu Deryâ'yı geçerek Şahruh'un yanına dönmüşlerdi[119]. Anonim Şahruh'un sözlerine göre, Halil'in anlaşmaya uymaması belki de Şahruh'un Amu Deryâ boyunda kalarak Mâverâünnehr'e saldırmak için uygun bir zaman gözetmesinden ileri gelmiştir. Yalnız Miranşah ve Ebu Bekir'in Halil ile birleşmek için, Batı İran yönünden Horasan'a doğru yola çıktığı haberi Şahruh'u bu düşünceden vazgeçmeye mecbur etmişti[120].

Şahruh artık hedefine doğru siyâsetini inatla sürdürüyor ve Halil Sultan ile mücâdelesinde yalnız silâha değil, diplomasi vâsıtalarına da baş vuruyordu. Mücâdelenin bu son şekli, savaş hareketlerine bakılırsa, daha çok başarılı olmuştu. Semerkand'ın genç hükümdârı bu tehlikeye karşı ne yazık ki babasının ve dedesinin kur-

[117] Şahruh Anonimi de (54b) bunlar arasındadır.

[118] Şahruh Anonimi (56a v.dv.), H. Abrû (Oxford yazm. 12b) ve A. Semerkandi (164a) Semerkand'daki mallar olarak sâdece Şahruh'un oğullarına âit olanlardan söz ediyorlar.

[119] Fasih, 394b.

[120] Şahruh Anonimi, 57a. Burada Şahruh'un düşüncelerine dâir sözler vardır: be-hükm-i gayret-i temâm ve fetvâ-yi namus û nâm bedân niyyet cezm şodend ki tâ memleket-râ ez -tasarruf-i muhâlefân mustahlâs ne-kerdânend ânân ez sûb-i muhâsemet ne-piçânend ve tâ âbrû-yi şürîde buhtân ne-rîzend ez kenar-ı Ceyhun ber ne-hizend.

nazlıklarını gösterememişti. Onun yüce kalpliliği bazen çocukça bir itimat şeklini alıyordu. O kendisine başvuran düşmanları ve ihânet edenleri yalnız bağışlayıp, yanına almakla kalmıyor, hattâ askerlerini onların idâresine vermek güvenini de gösteriyordu. 1405 yılı güzünde Şeyh Nureddin, Halil Sultan'a gelmişti. Şeyh Nureddin'e Semerkand'da Halil Sultan'ın faaliyetlerini tâkip ile, fırsat düştükçe idareyi zayıflatmak için Şahruh tarafından gizlice tâlimat verilmişti. O, Semerkand'da iken Hudaydâd'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırmaya tâlip olmuş ve askerle kuzeye gönderilmişti. Fakat orada bir hafta sonra kendisi baş kaldırarak, Timur'un öldüğü evin sahibinin kardeşi Berdi Beg'in[121] idaresinde bulunan Otrar[122] şehrini ele geçirip, buradan Hudaydâd ve Şahruh ile münasebet kurmuştu.

Sir Deryâ'nın öteki yakasında, Aşpara kalesinin hâkimi olan Allahdâd[123], Hudaydâd'dan ayrı olarak başkaldırmıştı. Timur'un ölümü dolayısı ile Çin seferi yarıda kalınca o, askerlerin (19 Mart'ta)[124] isteği ile kaleyi terk etti. Kulancuk[125] denilen yerde Nisan ayının başında Halil'den tahta oturduğunu bildiren bir mektup aldı. Mektup'ta Allahdâd'a yakında onun yerine gelecek başka bir birliğin varmasına dek bekleyip, Aşpara'da kalması buyuruluyordu. Öte yandan Hudaydâd ise Allahdâd'a Aşpara'yı bırakıp kendisine katılmasını teklif ediyordu. Allahdâd bu son teklifi kabul etti.Aşpara'nın terki Moğolistan'ın fethinden vazgeçmek demekti. Esâsen Hudaydâd daha önce, Timur'un vaktiyle ele geçirdiği yerleri geri vermek sureti ile Moğollar ile barış yapmıştı[126]. Isık Göl üzerindeki kale daha ilk andan itibaren bırakılmıştı. Allahdâd Aşpara'da küçük bir birlik bırakmış, fakat az sonra bunların begleri arasında anlaşmazlık başgösterdiği için, kale birlik tarafından tamâmen terkedilmişti. Hudaydâd ile Allahdâd birlikte Açlık bozkırını geçerek Cizak'a dek akın yapmışlar ve Timur'dan kalan sürüleri ele geçirebilmişlerdi. Allahdâd oradan Semerkand üzerine yürümeyi bile düşünüyordu. Fakat

[121] Berdi Beg hakkında bk. ZN, II, 646, 666 ve 682.

[122] Şahruh Anonimi, 63a v.dv.

[123] Alm. trc. de bu ad yanlış olarak Alauddin şeklinde geçiyor (İ.A.).

[124] 17 Ramazan (İbn Arabşah, s. 184).

[125] İbn Arabşah'da "ülkenin en soğuk yerlerinden biri" olarak gösterilen Kulancuk Muhammed Sultan'ın Aşpara'ya giderken (ZN, II, 12) geçtiği "Kulan geçidi" (akabe-yi Kulan) olsa gerektir. Bugün Tartı'nın bulunduğu yerde vaktiyle bir köy "Kulan" adını taşımakta idi (Benim Turkestan, s. 455 ve orada işâret edilen kaynaklara ve ayrıca ZVO, VIII, 15 v.dv. ile yine benim Otçet, s. 29-31'ime bk.). Bununla berâber A.Semerkandî (190a), 1411 yılı olaylarını anlatırken Kulan Başı'yı Yengi (Talas) ile Savran (H. Abrû, Oxford yazm. 157a, metin bozuk) arasında gösteriyor. Bundan "Kulan Geçidi" denilen yerin Kara Tav ile Talas Ala Tav'ı sıradağları arasında, Çimkend'den Evliya Ata'ya giden yol üzerinde bir yer olduğu anlaşılıyor (Oradaki şiddetli kışlar için bk. Masalsky, Turkestansky kray, s. 757). (Kulan ile Kulan Başı'nın ayrı ayrı yerler olduğu açıkça görülüyor V.M.).

[126] Anlaşma için bk. İbn Arabşah, s. 190.

Hudaydâd onu bu teşebbüsünden geri çevirdi. Halil Sultan kendisi ile Hudaydâd arasında barışın sağlanması için Allahdâd'a aracılık etmesini rica etmişti. Başlangıçta Allahdâd râzı olmayarak, Halil Sultan'ın gönderdiği mektubu Hudaydâd'a göstermiş ve onunla barış yapmıştı. Fakat daha sonra arkadaşını bırakarak Halil Sultan'ın tarafına geçmişti. Halil de onu Beglerbegi yaptı. Sir Deryâ'nın öte yakasındaki ülkelerden Hocend ve Fergana dışında bütün her yer Hudaydâd'ın elinde kalmıştı.

Bütün bu olayların 1405 yılı Nisan ayında meydana geldiği anlaşılıyor. Mayıs ayında Allahdâd, Pir Muhammed'e karşı yapılan sefere katılmıştı. Halil Sultan'ın Şahruh'a karşı başladığı savaşta olduğu gibi, bu savaş da Halil Sultan'ın arzusu ile başlamamıştı. Halil Sultan, anlaşıldığına göre, Amu Deryâ'nın öteki yakasındaki ülkeleri ele geçirmek teşebbüsünde bulunmamıştı. O sâdece Mâverâünehr'deki hâkimiyetini sürdürmekle yetinmeyi düşünüyordu. Pir Muhammed, Timur'dan kalan tahtın başka birine ait olduğu halde, hangi hakka dayanarak işgal ettiğini sormak için Halil Sultan'a başvurduğunda, Halil Sultan "Timur'a devlet veren nasıl yüce Tanrı ise, bana da tahtı veren odur"[127] cevabını vermişti. Şeyhülislâm Abdülevvel, Pir Muhammed'i Tanrının mukadderâtına baş eğmek gerektiğine inandırmak istemiş idiyse de bunu başaramamış, sonraları Mirzâ, şeyhin sözünü tutmadığına[128] pişman olmuştur. Adayların üçüncüsü olan Sultan Hüseyin, istediğine erişemiyeceğini çabucak anlamış ve Halil Sultan'a katılmıştı[129]. Halil Sultan da onu Pir Muhammed'e karşı gönderilen 30.000 kişilik ordunun başına geçirmişti. Sefere katılan begler arasında Allahdâd, Argun Şah ve başkaları vardı. Ordu 1405 yılı Mayıs ayında[130] hareket ile Belh'i ele geçirdi. Orada bir gün Sultan Hüseyin bütün begleri dâvet ederek onlardan ikisinin derhal idamlarını buyurdu. Geri kalanları ve Allahdâd ile Argun Şah ise ancak Sultan Hüseyin'e yalvarıp, hizmet etmeye hazır olduklarını bildirmeleri üzerine hayatlarını kurtarabilmişlerdi. Sultan Hüseyin orduyu alarak Semerkand üzerine yürüdü. Halil Sultan Semerkand'dan hareketle 6 Temmuz'da[131] Çekdalik (Şehrisebz'in güneyinde) yakınında Sultan Hüseyin'i yendi. Savaş sırasında Allahdâd ile Argun Şah tekrar Halil Sultan'ın tara-

[127] MI, I, 361. Bunu H. Abrû (Ind. Off. yazm. 60a; Oxford yazm. 54a)'da da görüyoruz.

[128] İbn Arabşah, s. 192 ve 200.

[129] O Ramazan ayı sonunda Andhoy'da Şahruh'un yanına gelmiş, Şevval ayı başında (Nisan) oradan Halil Sultan'a gitmişti (H. Abrû, Oxford yazm. 43b v.dv.).

[130] Tarih, İbn Arabşah'da (s. 193) böyledir. Zilkâde ayı ortasında.

[131] Tarih, A. Semerkandi (169a)'de 8 Muharrem'dir. H. Abrû (Oxford yazm. 45b)'da sâdece Muharrem ayında denilip, yanlış olarak 810 yılı verilmiştir. (Çigdelik? V.M.).

fına geçtiler. Halil Sultan'ın ordusu Hüseyin'i Belh[132]'e dek tâkip ve bu şehri işgal ile Sultan Hüseyin'in malı ve haremini ele geçirdi. Sultan Hüseyin kendisi Aliâbâd'da (Belh yöresinde bir yer), Şapurgan ve Andhoy'u idâre etmekte olan Timur'un yeğenlerinden Süleyman Şah'ın yanına gelerek, burada himâye bulmuştu. Halil Sultan'ın buna itiraz etmediği anlaşılıyor. Fakat Pir Muhammed, Halil Sultan'ın yendiği adayın kendisine teslimini kesin olarak istemekte idi. Pir Muhammed'in isteği yerine getirilmediği için o, Süleyman Şah'ın üzerine 3000 atlıdan ibâret bir ordu gönderdi. Bunun üzerine Süleyman Şah, Sultan Hüseyin ile birlikte Herat'a Şahruh'un yanına kaçtılar. Şahruh, Pir Muhammed'in ilk isteği üzerine Sultan Hüseyin'in teslim edilmesi gerektiği düşüncesinde idi. Sultan Hüseyin hapse atılmış ve sonra öldürülmüştü. Başının derisi otla doldurularak Pir Muhammed'e gönderilmiş, cesedi parçalanarak Herat çarşısında teşhir edilmişti[133]. Miranşah ve oğlu Ebu Bekir'in kendi ülkelerine dönmelerini rica için, Süleyman Şah armağanlar ile batıya gönderildi. Fakat Süleyman Şah'ın varmasından önce Miranşah ve oğlu artık dönmüş bulunuyordu. Süleyman Şah armağanları kendisine alakoyup Şahruh'a karşı ayaklanarak Kelat'ı işgal ile berkitti. Süleyman Şah, Sultan Hüseyin'in kendisine sığındığı halde, Şahruh tarafından idam edilmesinin gururuna dokunduğunu ilân etmişti[134]. Ayaklanmayı bastırmak için bizzat Şahruh'un hareket etmesi gerekti ve uzun bir mücâdeleden sonra Süleyman Şah Semerkand'a kaçtı[135]. Halil Sultan daha önce kendi düşmanını korumuş olduğu begi yanına alarak, bir süre sonra Pir Muhammed ve Şahruh ile yapılan savaşta ileri saftaki birliklerin idâresini verdi.

Pir Muhammed Süleyman Şah'ı yendikten sonra, Halil Sultan tarafından açıkça bir karşılık görmeksizin Belh'i işgal etmiş[136] ve Mâverâünehr'e karşı ortaklaşa hareket etmek maksadı ile Şahruh ile münasebet kurmuştu. Şahruh ancak güzün (1406) hareket edebileceğini bildirmiş, fakat şimdiden Şapurgan ve Andhoy hâkimi tâyin olunan Uluğ Beg'i Şah Melik'in himâyesinde olarak öncü birlik ile

[132] Bu ve daha sonraki olaylara ait en geniş bilgi Şahruh Anonimi'ndedir: 77a v.dv. (sayfalar yanlış ciltlenmiş olup, s. 87, 77 ile 78 arasına konulmalıdır). Yazara göre (87a) Sultan Hüseyin'e mümkün mertebe işi barış yolu ile halletmesi, Pir Muhammed'e saygı göstermesi, ancak onun hudutları geçmesine engel olması ve gerekirse Kunduz ve Bağlan'da karşı koyması buyurulmuştu.

[133] Şahruh Anonimi, 92b. H. Abrû (Oxford yazm. 45b-47b)'da ve A. Semerkandî (169b)'de daha kısadır.

[134] Ayaklanmanın bu yüzden çıktığına H. Abrû (Ind. Off. yazm. 46a; Oxford yazm. 50a) da da işâret edilmektedir.

[135] Şahruh Anonimi, 100b. Semerkand'a kaçması hakkında bk. H. Abrû, Oxford yazm. 50b; A. Semerkandî, 170a.

[136] Şahruh Anonimi'nde Belh'in işgâli Halil ile Şah Melik arasındaki mücadeleden sonra anlatılmaktadır. Ancak, Belh'in işgali aslında daha önce olsa gerektir. Çünkü bu olay Süleyman Şah'ın kaçması ile ilgilidir (114a).

göndermişti. Şah Melik Amu Deryâ üzerinde köprü kurmayı (herhalde kayıklardan) başararak ırmağı geçebilmişti. Halil'in hudut boyu kaleleri beglerinden İsa ve Hızır Hocalar tutsak alınmıştı[137]. Uluğ Beg ilkini Pir Muhammed'e, ikincisini ise Şahruh'a gönderdi[138]. Şah Melik'in birlikleri Karşı ve Huzar'a dek ilerlemiş ve buradaki ahaliyi (herhalde sâdece Çağataylar'ı[139]) zorla güney yakasına geçirmişti. Bu akın üzerine Semerkand'da büyük bir korku baş göstermişti. Çünkü aynı sıralarda Taşkend'i işgal etmiş bulunan Hudaydâd, Moğollar ile birleşerek Semerkand üzerine sefere hazırlanıyorlardı. Kuzeyden tehdid eden tehlikeye aldırmaksızın Halil Sultan derhal Şah Melik'e karşı yürüdü. Amu Deryâ'ya yaklaştığı zaman, Hudaydâd'ın Semerkand üzerine yapmayı tasarladığı seferinin Moğollar ile arasının açılması ve Moğollar'ın kendi yurtlarına dönmeleri yüzünden yarıda kaldığı haberini almıştı. Halil, ordusunun esas kuvvetleri ile Huzar'da kalmış ve Süleyman Şah'ı 10.000 kişilik bir birlik ile ırmak boyuna doğru göndermişti[140]. Süleyman Şah köprü koruyucularına ansızın saldırmayı başarmış ve kayıkların bir bölümünü eline geçirebilmişti. Fakat Şah Melik'in kuvvetlerinin zamanında yetişmesi üzerine ırmağın geçidi ele geçirilememişti. Süleyman Şah'ın ricası üzerine Halil Sultan Amu Deryâ kıyısına gelmiş, fakat Şah Melik'i geçitten geri püskürtememişti. Çok zayıf bir çatışmadan sonra Halil Sultan Şah Melik'in karargâhına elçilerle birlikte Uluğ Beg'e[141] elbise, kemerler, sadaklar, kıymetli taşlarla süslü hançerlerden ibâret armağanlar göndererek barış yapılmasını istemiştir. Varılan anlaşmanın şartlarına göre: Halil Sultan, Şahruh'un oğullarının ve Şah Melik ile arkadaşlarının Semerkand'daki eşyâ ve hazinelerini geri verecekti. Bundan sonra Halil Sultan Semerkand'a döndü. Şah Melik ile Uluğ Beg anlaşmanın aksine olarak Pir Muhammed'in yanına gitmişler ve onunla Kûy-i Ten'de[142] birleşmişlerdi. Herhalde bu yüzden Halil Sultan geri vermesi gereken eşyâ ve hazineyi bu defa da geri vermedi. Sâdece Uluğ Beg'in o zamana dek Semerkand'da alakonulmuş olan genç hanımı Uluğ Beg'in yanına gönderilmişti[143].

137 Bu ve daha sonraki olaylara ait en geniş bilgi Şahruh Anonimi (140a v.dv.)'ndedir. Sahife 112'den sonra 114'ün gelmesi, sahife 113'ün ise 117 ile 118 arasına gelmesi gerekir.

138 Bunlar için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 48b; A. Semerkandî, 170a.

139 Türkçe trc. (s. 58)'de: Tacikleri.

140 Şahruh Anonimi, 106a.

141 Armağanlar için bk. Şahruh Anonimi, 112a.

142 Şahruh Anonimi, 114a. Kûy-i Ten'in yeri için bk. ZN, I, 443. Burada Toktamış'ın Karşı ve Huzar'ı geçerek, Kûy-i Ten'e dek Amu Deryâ boylarını tahrip etmesinden söz edilmektedir. Görünüşe göre Kûy-i Ten, bugünkü haritalarda Huzar ile Kelif arasında bir köy ve ırmak olarak gösterilen Kûh-i Teng'e uygun düşmektedir.

143 Bunun için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 49a; A. Semerkandî, 170a.

Şah Melik, Pir Muhammed'in karargâhında Şahruh'tan aldığı buyruk üzerine Pir Muhammed'in seferi 40 gün ertelemesini rica etmiş ve bu süre içinde Şahruh ve asıl ordusunun da gelip yetişeceğini söylemişti. Ayrıca savaş hareketine Buhara'dan başlayarak (herhalde Şahruh ve Şah Melik'in Buhara ile münâsebetleri vardı) Buhara'nın ele geçirilmesinden sonra, Semerkand üzerine yürümenin daha uygun olacağı belirtilmişti. Şah Melik'in teklif ve tavsiyelerinin aksine sefere hemen başlanılmış ve doğru Semerkand üzerine yürüneceği ilân edilmişti[144]. Pir Muhammed'in adamları, Şah Melik'in maksadının yalnız Semerkand'dan Şahruh, oğulları ve kendisinin eşyası ve hazinesini alabilmek ve Semerkand'da bulunan annesini tutsaklıktan kurtarmak olduğunu söylemekte idiler[145]. Buna rağmen ordu Karşı yönüne doğru yürümüş bulunuyordu. Bundan Pir Muhammed'in karargâhında (tarihçinin ifadesinin aksine olarak) Şah Melik'in fikirlerinin tamamen reddedilmemiş olduğu anlaşılıyor. Şahruh'un ordusu ile Pir Muhammed kuvvetlerinin Buhara'da birleşmeleri plânının bozulması, Pir Muhammed'in inatçılığından çok, Halil Sultan'ın pek çabuk harekette bulunmasından ileri gelmiş olması muhtemeldir.

Meydan savaşı 1406 Şubat'ının 20'lerinde[146] Karşı yakınında meydana geldi. Şahruh Anonimi'nin sözlerine göre, Pir muhammed'in ordusu Şah Melik'in yiğitliği sâyesinde savaşı kazanacak bir durumda idi. Fakat bâzı beglerin (6 tane ad verilmektedir)[147] Pir Muhammed'e ihânet ederek kaçmaları, savaşı Halil Sultan'ın kazanmasına sebep oldu. Pir Muhammed Belh'e, Uluğ Beg ve Emîr Şah Melik ise Horasan'a kaçtılar. Tam bu sırada Şahruh, Pir Muhammed ile kararlaştırdığı Semerkand seferine çıkmış idi. Şah Melik ve Uluğ Beğ, Şahruh ile Murgab boyunda karşılaştılar. Pir Muhammed'in bütün karargâhının Halil Sultan'ın eline geçmesi kaçışın ne denli çabuk olduğunu göstermektedir. Tutsak alınan bütün kadınlar Halil Sultan'ın merhamet ve adâletinde himâye bulmuşlardı[148].

Halil Sultan savaştan sonra Şahruh'a elçi göndererek onunla iyi geçinmek istediğini, ancak Amu Deryâ'nın kuzeyindeki topraklarına düşmanlarının saldırısının kendisini savaşa zorladığını bildirmişti.

[144] Şahruh Anonimi, 115b v.dv.

[145] Şahruh Anonimi, 116b.

[146] İbn Arabşah'a göre (s. 197): 808 yılı 1 Ramazan Pazar (21 Şubat) günü; H. Abrû'ya göre ise (Oxford yazm. 56b; Ind. Off. yazm. 51b) 2 Ramazan Pazartesi günü. Şahruh Anonimi (117a)'ne göre ise ayın 4'ünde.

[147] Şahruh Anonimi, 113b ve 118a. Sahifelerin sırası için bk. yukarıda , s. 59 not. 137.

[148] H. Abrû (Ind. Off. yazm 51b)'nun sözleri: Halil Sultan Bahadur ez ancâ ki lutf-i û bûd cumle-râ harim-i adl ve naim-i ihsân mâvî dâd. Şahruh'un saray tarihçisinin ağzı ile Halil'in bu tarzda övgüsünün yapılması dikkat çekicidir.

Şahruh da barışa taraftar olduğunu ve anlaşmaya bağlı kalacağını söyledi. Halil Sultan ile savaşmasına sebep olarak, Halil Sultan'ın Süleyman Şah ve Argun Şah gibi beglerin idâresindeki birliklerin (bu birlikler Şapurgan ve Andhoy'a saldırmışlardı) kendi ülkesinin hudutlarına saldırıda bulunmalarını gösterdi. Her iki hükümdar barışı yenilemek için Amu Deryâ boyuna beglerini gönderdiler[149].

Şahruh Murgab boyundan Herat'a döndü. Şahruh'un buyruğu üzerine Şah Melik ile Uluğ Beg[150] Badgis'de bir ay kaldılar. Onlar aynı yıl içinde Mayıs ayında baş gösteren, beglerbegi Seyyid Hoca'nın ayaklanmasının bastırılmasına katıldılar ve bundan sonra Uluğ Beg Şah Melik'in vesâyetinde "Ali Beg Horasanı ve Ali Müeyyed Horasanı"[151], yâni bu bölgenin kuzey ve orta kısımlarına hâkim olarak tâyin edilmişti. Uluğ Beg ile Şah Melik'e kışı Astarâbâd'da geçirmeleri buyruldu[152]. Miranşah'ın oğlu Mirzâ Ömer kendisine verilen Mâzenderân'dan Horasan'a saldırınca bu ayaklanmayı bastırmak için Şahruh 1407 İlkbaharında bir seferde bulundu. Mirza Ömer 18 Nisan'da[153] Cam yakınında yenildi. Bu olaydan sonra Uluğ Beg'e Horasan'dan başka Mâzenderân da verilmişti. Uluğ Beg Cam'dan Tus'a hareket etti (Mirza Ömer'in saldırısı sırasında o, herhalde Horasan'dan kaçarak babasının yanına gitmişti). Uluğ Beg'in, Mâzenderân'ın eski sâhibi Pir Padişah'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için ricada bulunması üzerine Şahruh 1407 yılı sonunda Mâzenderân'a bir seferde daha bulundu. Şah Melik Şahruh'un ordusunu Meşhed'de, Uluğ Beg ise Kuçan'da karşılamıştı[154].

Halil Sultan, Pir Muhammed'i yendikten sonra onu Amu Deryâ'nın öteki yakasında tâkip etmemişti[155]. Halil Sultan kuzeyden gelen düşmana karşı hareket etmeyi tercih etti. Sir Deryâ havzasını ele geçiren âsilerden başka, 1405-1406 yılı kışında[156] Harezm'i ele geçirip Buhara'ya dek akınlar yapan Altın Ordu Tatarları da bir tehlike teşkil etmeye başlamışlardı. Halil Sultan ordusu ile Sir Deryâ

149 H. Abrû, Oxford yazm. 56b; A. Semerkandî, 170b.

150 Daha sonraki olaylar için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 52b; Oxford yazm. 58a; A. Semerkandî, 170b v.dv.

151 Fasih'in tâbiri (396b v.dv.). Ali Müeyyed bilindiği gibi Serbedârlılar'ın son imamı idi. Bk. Lane Poole, Mohammadan Dynasties, s. 221. Ali Beg için bk. ZN, I, 66 v.dv. ve bu eserde, s. 16. Onun 1383 yılında idamı için ise bk. ZN, I, 355.

152 H. Abrû, Oxford yazm. 74b.

153 A. Semerkandî (174a): 9 Zilkade Pazartesi; H. Abrû (Oxford yazm. 85b): 9 Zilhicce.

154 A. Semerkandî, 176b.

155 İbn Arabşah'a göre (s. 198), Halil savaştan sonra Çekdâlik'e gitmiş ve Ramazan ayının sonuna dek orada kalmıştır. Pir Muhammed yeniden Amu Deryâ'yı geçerek Hisar'ı kuşatmıştır. Burada Halil tarafından yenilince barış istemek zorunda kalmış ve 809 yılında (1406/7) barış sağlanmıştır (s. 200 v.dv.).

156 H. Abrû (Oxford yazm. 191b) ve A. Semerkandî (194b)'ye göre; 808 yılı Receb ayında (Aralık 1405-Ocak 1406).

boylarına geldiğinde[157], Hocend ile Şahruhiye karşı koymadan teslim oldular. Taşkend uzun süre kuşatıldıktan sonra, sonunda açlıktan teslim olmuştu. Halil Sultan kuzeye doğru hareket ederken Şaraphan yakınında Hudaydâd ile Şeyh Nureddin'in ansızın saldırısına uğrayıp, büyük kayıplar verdiği için geri dönmek zorunda kalmıştı. Sir Deryâ boyundaki yerlerde askerî birlik bırakmamış olduğu da anlaşılmaktadır. Şeyh Nureddin, Hudaydâd ile arasındaki bir anlaşmazlıktan dolayı Sağanak'a[158] giderek Halil Sultan ile görüşmelere başladı. Şeyh Nureddin'in isteği ile Halil Sultan Timur'un hanımlarından Tuman Ağa'yı onun yanına gönderdi. Bütün bunlar gerek Şeyh Nureddin'in ve gerekse düşmanı Hudaydâd'ın Şahruh ile münasebetlerinin devâmını önleyememişti.

Şahruh'un 1407 yılındaki ilerleyişi belki de Halil Sultan'ı kuzey bölgelerinden bir an önce dönmeye zorlayan sebeplerden biri olmuştu. Pir Muhammed 1407 yılı Şubat'ının 22'sinde[159] Karşı yakınında yapılan savaştan tam bir yıl sonra Pir Ali Taz[160] adlı birisi tarafından öldürülmüştü. Şahruh, Pir Muhammed'in öcünü alacağını ileri sürerek Belh'i işgal etti[161]. Halil, Şahruh'un ilerleyişinden şüphelenerek Tirmiz'e geldi ve ırmak kıyısındaki eski kaleyi[162] yeniden inşa ettirdi. Şahruh da Timur'un 1370 yılında yıktırdığı kaleyi onarttı. Buna rağmen yeniden barış görüşmelerine başlanmış ve buna her iki taraf da râzı olmuştu. Halil tarafından Allahdâd, Şahruh tarafından da Emir Mızrab ırmak kıyısına gelip, karşılıklı armağanlar verildikten sonra her iki hükümdar kendi başşehirlerine döndüler.

Şahruh bu defa da barışın devâmında samimî değildi. Herat hâkimi Halil'in düşmanları ile münâsebetini sürdürüyor ve Maverâünnehr'i ele geçirmek için zemin hazırlıyordu. Semerkand'da genç hükümdâra karşı ahali ve asker arasında baş gösteren hoşnutsuzluk entrikaların başarısına yardım etti. Bu hoşnutsuzluğun başlıca

[157] Daha sonraki olaylar için bk. İbn Arabşah, s. 203 v.dv. Bu seferin zamanı tam olarak tesbit edilemiyor. Sâdece Pir Muhammed'i yendikten sonra olduğu söyleniyor.

[158] Şehrin adı hakkında (Signak?) bk. Barthold, Oroşenie, s. 149 v.dv.

[159] A. Semerkandî, 173a: 14 Ramazan 809.

[160] A. Semerkandi'ye göre, Pir Muhammed aşağı tabakadan olan Pir Ali Taz'ı yükselterek Emîr ünvanını vermişti.Şahruh Anonimi'ne göre (78a), Pir Ali Taz 1405 yılında Sultan Hüseyin'in ordusunda bulunmuştu. Sultan Hüseyin'in Halil Sultan'a ihânet etmesini o teşvik etmiştir. H. Abrû (Oxford yazm. 10b) ve A. Semerkandi (163b)'ye göre Pir Ali Taz, Timur'un ölümünden hemen sonra Halil'den ayrılarak Belh'e gelmişti.

[161] Bu ve bundan sonraki olaylar için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 74b; A. Semerkandî, 175b v.dv. Belh kalesinin yenilenmesi hakkında ise bk. Fasih, 397b; İbn Arabşah, s. 206.

[162] İbn Arabşah, s. 205.

sebeplerinden biri de o yıl ülkede kıtlığın başgöstermesi idi[163]. Aynı felaket 1407 yılında Horasan'da da meydana geldi. Ama orada gâliba ahaliye yardım için süratli ve kesin tedbirler alınabilmişti[164]. Halil Sultan dışarıda artık fetihlerde bulunmaksızın büyük bir ordu beslemek zorunda olup, bundan dolayı Timur'un bıraktığı hazinesi gittikçe azalmakta idi. Ayrıca, Semerkand'da Halil'in sevgili hanımı Şad Mülk'ün, devletin servetini istediği gibi sarf ettiği ve özellikle devlet işlerine gereğinden daha çok karıştığı söylenmekte idi[165]. Onun himâyesi ile Timur zamanında yararlıkları görülenlerin zararına olarak, aşağı tabakadan olan adamlar yükseliyordu. Yine onun sâyesinde Baba Turmuş adında biri bütün yetkileri elinde toplayan bir vezir[166] derecesine dek yükselmişti. Hattâ Allahdâd ile Argun Şah gibi büyük beglere bile gereken saygıyı pek göstermiyordu. Şad Mülk, Timur'dan dul kalan hanım ve kumalarını beg ve bahadırlara vermek sureti ile onları kendisine taraftar etmesine Halil Sultan'ı inandırmıştı. Şeyh Nureddin ve Tuman Aga hakkında yukarıda anlatılanlardan gördüğümüz üzere gerçekten bu şerefe büyük önem verilirdi. Ancak Halil Sultan'ın bâzan hanımları içtimaî durumları pek aşağı olan kimselere zorla verdiği söyleniyordu. İbn Arabşah'ın[167] yazdığı çok ağır bir suçlamaya İran kaynaklarında rastlanmamaktadır. İbn Arabşah'ın sözlerine göre, Şad Mülk Hanım, Timur'un iki büyük hanımı olan Saray Mülk hanım ile Tükel Hanım'ı zehirletmiştir.

Şahruh'un Buhara'daki şeyhler ile devamlı münâsebette bulunması da Halil Sultan'ın gücünü muhakkak zayıflatacaktı. Buhara Dervişliği tarihinin yazarı[168], Muhammed Parsâ'nın müslümanların işlerini düzenlemek düşüncesi ile Şahruh ile münâsebetlerde bulunduğunu söylemektedir. Halil Sultan, bu münâsebete son vermek için, şeyhe göçebeler arasında İslâmiyeti yaymak maksadı ile bozkırlara gitmesini teklif etmiş ve Şeyh de buna râzı olmuş, ama gitmeden önce Buhara'daki velîlerin mezarlarını ziyâret etmek istemiş, bu sıralarda Şahruh Halil Sultan'a bir mektup göndererek savaş yerinin nerede olacağını bildirmesini istemiş. Şeyh bu mektubun Buhara camiinde açıkça okunmasını ve sonra Semerkand'a

[163] İbn Arabşah, s. 207.

[164] H. Abrû, Ind. Off. yazm. 29b; A. Semerkandî, 173b v.dv.; ZVO, XVIII, 0142 v.dv.

[165] Şerefüddin, Halil Sultan ve hanımına dâir bu suçlamalar hakkında başlı başına bir bölüm ayırmıştır (ZN, II, 720 v.dv.).

[166] İbn Arabşah'da (s. 208) "Destûrü'l-memâlik" olarak geçiyor. Ancak farsça kaynaklarda böyle bir kimseden söz edilmemektedir.

[167] İbn Arabşah, s. 228.

[168] Reşahat, Leningrad Ün. yazm. nr. 293, 38a; Asya müz.yazm.nr. 581, 44b v.dv.; Taşkent taş basması, s. 62 v.dv.

gönderilmesini buyurmuş, bu olaydan az sonra Halil yenilgiye uğramıştı.

Bu ziyarette gerçek olan herhalde, Şahruh'un Buhara şeyhleri ile münâsebetidir. 1409 yılı başlarında, gerçekten Mâverâünnehr ve Horasan orduları arasında savaş beklenilmekte idi. Fakat Şahruh düşmanına savaş için önceden çağrıda bulunmamıştı. Eğer, gerçekten böyle bir çağrı olmuş ise Buhara yolu ile yapılması mümkün olamazdı. Çünkü bu sıralarda Şahruh ordusu ile birlikte Badgis'de, Halil ise Şehrisebz'de bulunuyordu[169].

Bu sıralarda Hudaydâd'ın saldırıya geçerek Uratübe'yi ele geçirdiği haberi alındı. Şahruh ile savaş beklenildiği için kuzey bölgelerine az bir kuvvet gönderilecekti. Hudaydâd'a karşı Allahdâd ile Argun Şah 3000 kişi kadar bir birlikle gönderildiler[170]. Onlar düşmanı artık Cizak'a yaklaşmış buldular ve savaşa girişmeyerek Halil'den yardım istediler. Bu defa bizzat Halil Sultan kendisi hareket etti. Yanında ancak 4000 kişi vardı. Şehrisebz'de ne kadar askerin olduğu ve Halil'in ayrılmasından sonra idârenin kime bırakıldığı belli değildir. Sultaniye'de (İbn Arabşah'a göre) yahut Şiraz'da (Abdürrezzak'a göre)[171] Hudaydâd ansızın Halil Sultan üzerine saldırarak herhalde üstün kuvvetlerle Halil Sultan'ı tutsak aldı. İbn Arabşah'a göre bütün bunlar Hudaydâd ile Allahdâd arasında önceden kararlaştırılmıştı. Halil'in tutsak alınması 1409 yılı Mart ayının 30'unda olmuştu[172]. Bu olaydan sonra Hudaydâd derhal karşılık görmeksizin Semerkand'ı işgal ve bütün beglerin baş eğmesini istedi. Bununla birlikte o bütün bunları Halil'in adına yapıyordu. Semerkand'da bulunan ordu gâliba, Hudaydâd'ı tanımamış ve dağılmıştı. Bunun içindir ki Şahruh Semerkand üzerine yürüdüğünde hiçbir karşılık görmemişti.

Şahruh, ordusu ile 7 Nisan'da hareket[173] etmesine rağmen, ancak 22 Nisan'da[174] Amu Deryâ kıyısına gelebilmişti. Ordusu ırmağı geçtiği zaman Hudaydâd'dan elçi gelerek, Şahruh'un Maverâünehr'i Muhammed Cihangir'e[175] vermeye râzı olduğu takdirde, Halil Sultan ile Şad Mülk'ün teslim edileceğini bildirmişti. Elçinin aldığı cevap

[169] A. Semerkandî, 180a. H. Abrû'nun Oxford yazmasında burası boş bırakılmıştır.

[170] Bu sefer hakkında bilgi A. Semerkandî (gösterilen yer) ve İbn Arabşah (s. 209 v.dv.)'da bulunmaktadır. Askerin sayısından ise sâdece A. Semerkandi'de söz edilmektedir.

[171] Bk. yukarıda s. 37, not. 190.

[172] A. Semerkandî: 13 Zilkade 811.

[173] 21 Zilkade. Bu ve bundan sonraki tarihler için bk. A. Semerkandî gösterilen yer.

[174] 6 Zilhicce.

[175] Fasih (398b)'e göre böyledir.

hakkında birşey yazılmıyor. Amu Derya boyundan Hisar üzerine bir birlik gönderildi. Şahruh ise ordunun kalan kısmı ile Huzar üzerine yürüdü. O daha Küy-i Ten'de iken Şad Mülk ordugâhına getirilmişti. Huzar'da, Hudaydâd'ın Halil Sultan'ı alarak Semerkand'dan ayrıldığı haberi alındı. Allahdâd, Argun Şah ve Baba Turmuş, Semerkand kalesinde kalmışlar ise de, şehrin idâresini Şeyhülislâm Abdülevvel eline almıştı. Allahdâd ve öteki begler şeyhülislâmın buyruğu ile Şahruh'a karşı savaşmaktan vazgeçmişlerdi[176]. Şahruh Huzar'dan, aralarında kendi atabegi Alâaddin Alike Kükeltaş[177] da bulunmak üzere bâzı begleri Semerkand'a gönderdi. Kendisi ise Yam'a[178] giderek orada Muhammed Cihangir başta olmak üzere mirzâlar tarafından karşılanarak, 13 Mayıs'ta[179] Semerkand'a girdi. Onunla birlikte Uluğ Beg bulunuyordu ki, Şah Melik'in vesâyeti altında Semerkand hâkimi tâyin edilecekti. Bununla berâber Uluğ Beg'in tâyini ancak Şahruh'un Semerkand'dan ayrılmasına doğru, yılın sonlarında törenle yerine getirilmişti. Semerkand'da Şahruh'a Şeyh Nureddin katıldı. Şahruh ile kararlaştırdıkları gibi o, Otrar'dan Buhara üzerine yürümüş, fakat orada yenildiği için (Hudaydâd'ın Semerkand'dan gitmesinden önce olsa gerektir) Semerkand'a ordusuz gelebilmişti.

Semerkand, nasıl bir damla kan dökülmeksizin bundan 4 yıl önce Halil Sultan tarafından ele geçirilmiş idi ise, aynı şekilde şimdi de Şahruh tarafından kan dökülmeksizin işgal edilmişti. Lâkin bu sefer, gâlip hükümdâr merhamet göstermek niyetinde değildi. Birbirine düşman iki tarafın, yâni hanım ve beglerin temsilcileri aynı derecede şiddetli cezaya çarptırıldılar[180]. Allahdâd ile Argun Şah'a işkence edilerek onlardan hazineye ait olan paraların geri verilmesini istiyorlardı (sonra idam edilmişlerdi). Hoca Yunus Simnani adında mülki memurlardan biri de idâma mahkûm edildi. Şad Mülk Hanım'a da işkence edilmiş ve sonra şehir çarşısında teşhir edilmişti.Baba Turmuş'a da ağır işkenceler edilmişti. O birgün kelepçeli olarak koruyucular da yanında olduğu halde büyük bir havuz yanından geçerken koruyucuların elinden kurtulmuş ve kendini havuza atarak boğulmuştu.

[176] İbn Arabşah, s. 211 ve 213. İbn Arabşah'a göre Şad Mülk de Semerkand'da kalmış, yâni o Hudaydâd'ın ayrılmasından sonra Şahruh'a gönderilmişti.

[177] Fasih (göst. yer) ve A. Semerkandî (18b)'ye göre böyledir.

[178] Bütün tercümelerde Cam olarak yazılmıştır. Ancak burası devrin kaynaklarında Yam şeklinde geçmektedir. Msl. bk. H. Abrû, Zubdetu't-tevârih, Fatih Ktb. nr. 4370/1, 436a; A. Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, yay. M. Şefi', s. 132. Fasih'de ise (yay. Mahmud Ferruh, III, 245) Ribât-ı Yam (İ.A.).

[179] 27 Zilhicce.

[180] Bundan İbn Arabşah'dan başka (s. 213) sâdece Fasih (401a) söz ediyor.

Semerkand'ın işgalinden sonra, Hudaydâd ile Halil Sultan'ın sığındıkları ve Halil Sultan zamanında âsîlerin elinde bulunan Sir Deryâ boylarındaki yerlerin ele geçirilmesi meselesi kalmıştı. Hudaydâd, Halil Sultan'ı Fergana'ya getirerek ülkenin başşehri olan Endican'da hutbede Halil Sultan'ın adının okunmasını buyurdu. Kendisi de galiba Taşkend yolu ile Moğollar'dan yardım istemek için gitmişti. Halil ile birlikte Hudaydâd'ın oğlu Abdülhâlik kalmıştı. Hudaydâd'ın öteki oğlu Allahdâd, Şahruhiye hâkimi idi. Şahruh, Hudaydâd'ın kendi arzusu ile boyun eğmesi ısrarına rağmen, Hudaydâd bunu kabul etmemiş ve düşmanı olan Şeyh Nureddin'in bağlı olarak kendisine teslim edilmesini istemişti[181]. Sonraları meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere, Şahruh, Hudaydâd'ın bu isteğini istese bile yerine getiremiyecekti. Görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanınca, Şahruh, ordusu ile Sir Deryâ boyuna doğru yürüdü ve bir birliği Şahruhiye'ye (Şah Melik de bunlar arasında bulunuyordu), bir diğerini de Hocend üzerine gönderdi. Şahruh kendisi ise yazı Uratübe'de geçirdi. İbn Arabşah[182], Moğollar'ın Halil Sultan'a saygı gösterdiklerini ve hatta aralarında bir taht[183] da bulunan armağanlar gönderdiğine tanıklık ediyor. Ama Moğollardan herhalde askerî yardım alamamıştı. Çünkü Abdülhâlik ile birlikte Alla yahud Allakuh[184] (Alay ovasında olsa gerek) kalesine çekilmek zorunda kalmış ve orada Şah Melik tarafından kuşatılmıştı. Kuşatma anlaşma ile sonuçlandı. Buna göre Şah Melik kuşatmayı kaldıracaktı. Halil Sultan kendiliğinden Şahruh'un huzuruna gideceğine dâir söz verdi. Fakat Şahruh'un rızasıyle Otrar'a dönmüş olan Şeyh Nureddin'in yanına gitmeyi tercih etti. Fergana ile Otrar arasındaki mesafeyi o Moğollar'ın yardımı ile aşmış olmalıdır. Moğollardan yardım göreceğini ümid eden Hudaydâd, yardım göreceği yerde Moğollar tarafından öldürülmüş ve kesilmiş başı da İbn Arabşah'a göre Halil[185], A. Semerkandî'ye göre[186] de Şah Melik'e gönderilmişti. Şah Melik Hudaydâd'ın başı ile, Şahruhiye hâkimi Hudaydâd'ın oğlu Allahdâd'ın başını Şahruh'a gönderdi. Bundan Şahruhiye'nin Şah Melik tarafından zaptedilmiş olduğu anlaşılıyor. Sonraları meydana gelen olaylardan görüldüğü üzere Abdülhâlik hayatının sonuna dek Sir Deryâ'nın öte yakasındaki ülkelerin hâkimi olarak kalmıştır. Şahruh Hocend'e dek yaklaşmış, fakat Şeyh Nureddin'in kısa bir süre içinde döneceğine dâir söz vermesine rağmen, Otrar'da kalmak arzusu anlaşılınca Hocend'den Aksulat'a gitmişti. Aksulat'tan Otrar'a

181 A. Semerkandî, 181b.
182 İbn Arabşah, s. 215.
183 Alm. trc., s. 96: haç; türkçe trc., s. 65: kürsü (İ.A.).
184 Alm. trc. (s. 96) Allah yahud Allah-kuh (İ.A.).
185 s. 215.
186 A. Semerkandi, 182a.

giden yol üzerinde Uzun Ata[187] denilen yerde Şahruh ile Halil Sultan buluşmuşlardı. Şah Melik ile Alike Kükeltaş da Halil Sultan ile anlaşma yapmak için biraz önce Otrar'dan gelmişlerdi. Şeyh Nureddin'in aracılığı ile anlaşma yapılmıştı. Halil Sultan kendisine verilen Rey şehrine gidecek ve ayrılığını, farsça şiirlerle dile getirdiği[188] sevgili hanımı Şad Mülk de kendisine geri verilecekti. Halil Sultan Rey hâkimliğinde hayatının sonuna dek kalmıştı. O, 1411 yılı 4 Kasım Çarşamba günü ölmüştü[189]. Şad Mülk hanım kocasından sonra yaşamak istememiş ve intihar etmiştir. Evet, hayatının romantik yönleri gerçekten o devrin umumî karakterine az uygundu. Genç yaştan başlayarak kahramanlıklar göstererek yükselen Halil Sultan, Avrupalı Orientalistlerden birisinin[190] tarif ettiği gibi "duygulu bir çoban" olmaktan uzaktı.

Halil Sultan ile yapılan anlaşma sonucunda 1409 yılında savaş hareketlerine son verilmişti. Şahruh Semerkand'dan ayrılırken şehrin hâkimi olarak Uluğ Beg'i tâyin etti[191]. Şahruh'un öteki oğlu İbrahim Belh'in, Muhammed Cihangir Hisar ile Salı Saray'ın (Amu Deryâ üzerinde), Ömer Şeyh'in oğlu Ahmed de Fergana'nın hâkimi tâyin edilmişlerdi. Ahmed'den başka bütün mirzâların yaşı küçük olup, o ülkelerin esas idâresi beglerin elinde bulunuyordu. Semerkand'ın idâresi "en kudretli emir, en âdil ve en yüce kalpli noyon" Şah Melik'e verilmişti. Bundan başka Uluğ Beg, Semerkand'ın irsî Şeyhülislâmlarına da tam bir saygı gösterecekti. Şahruh 24 Aralık[192] 1409'da Herat'a döndü.

Otrar'daki Şeyh Nureddin ile Hisar'da yaşça küçük olan Muhammed Cihangir'in atabegi, Şah Melik'in yükselmesini çekemediler[193]. 1410 yılında onlar birlikte Şah Melik ve Uluğ Beg'e karşı harekete geçerek Semerkand'ın batısında Kızıl Ribat denilen yerde 20

[187] Timur'un son seferi ile ilgili olarak verilen bilgilerde burası Sir Deryâ yolu üzerinde Aksulat'ı geçince ilk konak olarak gösterilmektedir. Bk. ZN, II, 646.

[188] İbn Arabşah'a göre (s. 216) öyledir.

[189] H. Abrû (Oxford yazm. 170b) ve A. Semerkandî (191b)'ye göre tarihi: 814 yılı 16 Recep Çarşamba'dır. (Onun hanımı Şad Mülk ile Rey'deki Tuğrul Beg Burcunda gömüldükleri rivâyet edilmektedir. Bk. H. Keriman, Rey-i Bastân, II, 440. İ.A.).

[190] A. Müller, Der Islâm, II, 315. Halil burada yanlış olarak Ömer Şeyh'in oğlu diye gösterilmiştir.

[191] Tâyinler için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 113b v.dv.; Oxford yazm. 98a v.dv.; A. Semerkandî, 182b v.dv.

[192] 16 Şa'ban (A. Semerkandî, 183a). O daha Receb ayında Semerkand'dan ayrılmıştı (H. Abrû, Oxford yazm. 100b).

[193] Fasih'e göre (401b) Şeyh Nureddin'in ayaklanmasına başlıca sebep Hisar emiri Hamza olmuştu. H. Abrû (Oxford yazm. 128a; Ind. Off. yazm. 134b) Hisar emirleri arasında en güçlüsü olarak Timur'un tanınmış silâh arkadaşlarından Emir Mübeşşir'i gösteriyor.

Nisan[194] Pazar günü kesin bir gâlibiyet aldılar[195]. Yenilen ordu Semerkand ile Şehrisebz arasındaki dağlara ve Kara Tübe taraflarına çekildi. Semerkand yolu gâliplere açık bulunuyordu[196]. 25 Nisan Cuma günü Şeyh Nureddin Şeyhzâde kapısına (bugünkü Paykabak kapısı) geldi ise de, şeyhülislâm başta olmak üzere şehrin ahalisi Şahruh'un buyruğu olmaksızın kapıyı açmayacaklarını bildirdiler. Şeyh Nureddin Semerkand'ın civarını işgal ile, Timur'un şehrin dışında kuzeye doğru yaptırdığı Dilgüşâ sarayında birkaç gün geçirmişti. Buna rağmen şehir teslim olmadı. Şeyh Nureddin'in arzusu üzerine Hisar'dan Mirza Muhammed Cihangir ordugâha getirildi[197]. Fakat eski "hânın" gelmesi ile de Semerkandlılar teslim olmadılar. Başşehir hâriç olmak üzere Amu Deryâ'ya dek bütün ülke âsilerin eline geçti. Şeyh Nureddin tarafından Buhara ile Şehrisebz'e vâliler tâyin edildi. Uluğ beğ Kelif şehrine dönmek zorunda kaldı. Bu şehir XVIII. yüzyıla dek, bugün olduğu gibi, ırmağın sağ yakasında değil, solunda bulunuyordu[198]. Tirmiz şehrinin daha önce Halil Sultan'a hizmet etmiş olan hâkimi Emîr Mızrab Şahruh'a bağlı kalmıştı. Şeyh Nureddin'in Tirmiz'e ve Kelif üzerine gönderdiği kuvvetler, Şahruh'un ordusu gelinceye dek bu şehirleri ele geçirememişlerdi.

Şahruh, Herat'tan ordusu ile 9 Mayıs'ta[199] hareket etmiş, fakat ancak 20 Haziran'da Kelif'e gelebilmişti[200]. Burada ve Tirmiz'de ordu hiçbir engelle karşılaşmaksızın ırmağı geçebildi. Uluğ Beg Tirmiz birliklerine katılarak Şehrisebz'e doğru hareket etmişti. Arkadan Şahruh asıl kuvvetlerle yavaş yavaş ilerlemekte idi. Şahruh'un yaklaştığı haberini alan Şeyh Nureddin Semerkand'dan ayrıldı. Bunun üzerine Şah Melik derhal Şeyh Nureddin'in üzerine hücum etti ise de, tekrar yenilgiye uğradı. Gâlibin eline pek çok savaş ganimeti ve bunlar arasında yenilen ordunun bütün silâhları da geçti. Bu sefer de Şah Melik Semerkand'a kaçmış, fakat orada şehrin ileri gelenlerince o denli şiddetli hakârete uğramıştı ki, Şah Melik Semerkand'da daha fazla kalmayı kendisi için tehlikeli görmüş ve adamlarını alarak şehirden ayrılmıştı. Hakâret eden ileri gelenler arasında gâliba şeyhülislâm da bulunuyordu. Şahruh, Şehrisebz'i ele geçirdikten sonra Semerkand'a yaklaştı. Fergana'dan Ahmed de

194 Fasih, 400b: 15 Zilhecce.

195 Yeri için bk. Vyatkin, Materialy, s. 47.

196 Bu ve daha sonraki olaylar için bk. H. Abrû, Oxford yazm. 126 v.dv.; Ind Off. yazm. 133b v.dv.; A. Semerkandî, 186a v.dv.

197 Şeyh Nureddin'in, Mirzâ'yı dâvet ettiği zaman, H. Abrû tarafından nakledilen sözleri çok ilgi çekicidir (Oxford yazm. 127b): men in memleket-râ ez-behr-i tû girifteem..... ve Emîr Sâhibkıran-enârallahu burhanehû-be-tû vasiyyet kerde est. Yukarıda (s. 52) Halil'in faaliyetleri ile krş.

198 Barthold, Oroşenie, s. 75.

199 H. Abrû, Oxford yazm. 129b; A. Semerkandî, 186a: 4 Muharrem.

200 A. Semerkandî, 186b: 17 Safer Cuma günü.

(gerçi yanında ancak 500 atlısı vardı) Şahruh'a katıldı. Şeyh Nureddin ve Muhammed Cihangir ile savaş, Uluğ Beg'in yenildiği Yam ırmağı[201] boyundaki Kızıl Ribat'da, 12 Temmuz Cumartesi günü[202] meydana geldi. Şahruh savaşa bizzat katılmış ve kesin bir zafer kazanmıştı. İki gün sonra Semerkand, Herat kuvvetlerince ele geçirilmişti. 23 Temmuz'da[203] Şahruh şehirden ayrılırken, Şeyh Nureddin'e karşı mücâdeleyi de Şah Melik'e bırakmıştı. Dönüş yolunda Şehrisebz'den Emîr Mızrab idâresinde, Hisar üzerine bir birlik gönderildi. Ağustos'un başlarında[204] Şahruh Herat'a dönmüş bulunuyordu. Hisar'da kargaşalık az bir zahmetle bastırılmış olsa gerektir. Muhammed Cihangir 1433[205] yılındaki ölümüne dek Hisar hâkimi olarak kalmıştır. 1413 yılında o, Şahruh'un kızı ile evlenmişti[206].

Şah Melik, Şeyh Nureddin'e karşı seferine ancak 1411 yılının Ocak ayında[207] başlayabilmişti. Uluğ Beg ne bu sefere, ne de Sır Deryâ boylarında meydana gelen daha sonraki hareketlere katılmıştı. Şeyh Nureddin o sırada Savran'da bulunuyordu. O, Şah Melik'in yaklaşması üzerine savaşmaksızın Moğollar'a sığındı. Şah Melik, Şeyh Nureddin'in yalnız en gerideki birliklerinin ardından yetişebilmişti. Şah Melik de ülkeyi kesin olarak ele geçirememiş ve geri dönmüştü. Şah Melik, Şeyh Nureddin'in Moğolistan'dan döneceğini bildiği için Moğolistan hududunda bulunan ülkenin hâkimi Abdülhâlik'e Şeyh Nureddin'in ilerlemesine engel olması buyruğunu vermişti. Abdülhâlik bu buyruğu yerine getirmiş ve hattâ Şeyh Nureddin'i tutsak alabilecek bir durumda iken, göz göre göre Moğollar'ın yanına kaçmasına engel olmamıştı. Çünkü Şah Melik'in fazla yükselmesini kendisi için faydalı bulmuyor ve onun düşmanını tamamen ortadan kaldırmak istemiyordu. O devirde sülâlenin hâkimiyetinin ne denli güçsüz olduğunu bu olay açık bir şekilde göstermektedir.

Abdülhâlik o yıl içinde ölmüş ve yerine Şah Melik'in uygun gördüğü başka birisi tâyin edilmişti[208]. Yeni emîrin hemen idâreyi ele

[201] Tercümelerde Cam. Ancak bk. not. 178 (İ.A.).

[202] Tarihi için bk. H. Abrû, Ind. Off. yazm. 138b: 9 R.evvel. A. Semerkandî'de de aynı. H. Abrû, Oxford yazm. 135b. ayın 11'nde Cumartesi günü.

[203] A. Semerkandî, 187a: 20 R.evvel. H. Abrû (Oxford yazm. 137'a)'ya göre ayın 27'sinde Perşembe (?) günü.

[204] A. Semerkandî (187a)'de R.ahir başlarında, yani 3 Ağustos'tan sonra. H. Abrû (Oxford yazm. 138b)'da sâdece ay gösterilmiştir.

[205] A. Semerkandî, 242a: 7 Zilkade 836/25 Haziran 1433.

[206] A. Semerkandî'ye göre (196a) düğün 14 C.ahir 816/11 Eylül 1413'de olmuştu. H. Abrû'da (Oxford yazm. 203a) tarih yoktur. Ind. Off. nüshası bu olay ile sona eriyor (181b-183a).

[207] H. Abrû'ya göre (Oxford yazm. 153b) sefere çıkış 13 Ramazan/9 Ocak günüdür. Ayrıca bk. A. Semerkandî, 189 v.dv.

[208] Onun adı Timur Melik b. Dulday'dır. (A. Semerkandî, 190a; H. Abrû, Oxford yazm. 154b).

almadığı anlaşılıyor. Çünkü Moğol Hânı Muhammed bu zamandan yararlanarak huduttaki ülkeler üzerine saldırılarda bulunmuştu. Hânın kardeşi Şah Cihan'ın[209] idâresi altında 15.000 kişilik bir birlik Sayram'ı kuşatarak Otrar civarındaki Kara Saman[210] denilen yere kadar yaklaşmıştı. Şah Melik kendi nökerlerinden Şâyestem adlı birini 2.000 kişi ile âni bir baskında bulunmak için düşmanın ardından göndermişti. Bu birlik Peskent'den[211] hareket ile Talas'a[212] herhalde dağ yollarından geçerek gitmiş ve Moğollar'ı bozguna uğratarak büyük ölçüde ganimet ve bu arada 12.000 at ele geçirmişti. Bu atların yarısı Şah Melik'e gönderilmişti[213].

Moğollar bu başarısızlık üzerine Sayram kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldılar. Fakat seferden tam olarak vazgeçmemişlerdi. Bu defa da Muhammed Hân kendisi sefere çıkarak Yengi (Talas üzerinde ve Evliyâ Ata yakınında) ile Savran (Aleksandr sıradağlarının kuzeyinde bozkıra doğru uzanan yol üzerinde, Kara Tav ile Talas Ala Tav'ı sıradağlarının arasındaki yayla söz konusu edilmiş olmalıdır) arasındaki Kulan Başı[214] denilen yere dek ilerlemişti. Fakat orada Hân ile Şah Melik arasında savaş olmaksızın anlaşmaya varıldı. Hân ile Şah Melik arasında armağanlar alınıp verilerek, Hân bundan böyle Şeyh Nureddin'e yardım etmeyeceğine dâir söz vermişti.

Şeyh Nureddin Moğollar'dan ayrılarak yanında ancak 500 atlı olduğu halde Savran'a[215] dek gelmişti. Az bir kuvvetle gelen Şeyh Nureddin'in şehir içinde taraftarları o kadar çoğaldı ki, Moğolar'la varılan anlaşmadan sonra Savran'a yaklaşan Şah Melik, şehri kendi kuvvetleri ile ele geçirememişti. Timur'un hanımlarından birisinin şehirde bulunması da belki Şah Melik'in silâh kullanmasını engellemişti. Hafız-ı Abrû[216] buradaki olayları oldukça geniş bir şekilde kaydediyor. Güyâ Timur'un hanımı Tuman Aga kale burcunun mazgalından Şah Melik ile konuşmuş ve Timur'un adı anıldığı zaman ağlayıvermiştir. Şah Melik ile Şeyh Nureddin'in görüşmeleri, belli bir yer seçilmesi, her ikisinin yanında ikişer nöker ile kale

[209] H. Abrû'daki bu şekli doğrudur (Oxford yazm. 155a). A. Semerkandî (190a) yanlış olarak Şem'i Cihan'ı Muhammed Hân'ın selefi olarak göstermiştir. Bunun için bk. Barthold, Oçerk, s. 76. Çin kaynaklarında verilen bilgilere uymamakla birlikte, İskender Anonimi (Asya Müz.yazm. 252a; Ind. Off. yazm. 264a) Şem'i Cihan'ın ölümünü 802/1399 yılında göstermektedir.

[210] ZN (I, 230 ve 499)'de kaydedilmiştir.

[211] H. Abrû'ya göre (Oxford yazm. 155b) böyledir.

[212] Metinde: Yengi.

[213] H. Abrû ve A. Semerkandî'den başka Fasih (402a)'te de böyledir.

[214] Bk. s. 56, not 125.

[215] İbn Arabşah'da (s. 204) Savran yerine Sağanak gösterilmiştir.

[216] Bütün bunlar Ind. Off. yazmasında vardır: 165a v.dv. Oxford yazm. 160a-167a; A. Semerkandî, 190b-191b arasındadır.

surlarının yakınında karşılaşmaları, Şeyh Nureddin'in Şah Melik ile birlikte gelen ve eskiden arkadaşı bulunan kimseye sarılması[217] ve bunun Şah Melik ile önceden kararlaştırdıkları gibi ansızın hiç birşey beklemeyen Şeyh Nureddin'i yere devirerek hançeri ile öldürmesi gibi, geniş bilgi verilmiştir.

Şahruh ve Uluğ Beg'in Mâverâünnehr'deki hukukunu tanımak istemeyen son başbuğ işte bu şekilde ortadan kaldırılmıştı. Şah Melik artık kendi görevini yerine getirmiş bulunuyordu. Uluğ Beg'in, Şah Melik'in faaliyetinin meyvelerinden istediği kadar faydalanabilmesi için çok kudretli olan bu begi Mâverâünnehr'den uzaklaştırması gerekecekti. Savran kalesi yanında meydana gelen haincesine hareketin doğurduğu hoşnutsuzluktan Uluğ Beg ve Şahruh yararlanmayı düşündüler.

Bu sıralarda Uluğ Beg ile atabegi arasında, vaktiyle Halil Sultan ile Hudâydâd arasında olduğu gibi, geçimsizlik başlamıştı. Daha Moğolarla savaş sırasında Uluğ Beg, Şah Melik'in yokluğundan faydalanarak babasına atabeginden şikâyette bulundu. Şahruh büyük emîrlerinden Seyyid Ali Tarhan'ı teftiş için Semerkand'a gönderdi. Seyyid Ali Tarhan da Şah Melik'in ülkeyi iyi idâre ettiğini ve Uluğ Beg'e faydalı öğütlerde bulunduğunu, fakat bu öğütlerin mirzânın gururuna dokunduğunu ve bundan bâzı kötü düşünceli kimselerin[218] faydalandıklarını bildirmişti. Şah Melik Moğolar'la savaş sırasında Uluğ Beg'e görünüşte saygı göstermekte devam ediyor ve aldığı tutsakları bağlanmış olarak Semerkand'a gönderiyordu. Bunlar Semerkand'dan yazı Badgis'de geçiren Şahruh'a gönderilmekte idiler. Şahruh, Mâverâünnehr'den aldığı iyi haberlerin tesiri ile 22 Temmuz Çarşamba günü[219] Herat'tan hareket etmiş ve önce Belh'e doğru yürüyerek ancak 10 Eylül'de[220] Amu Deryâ üzerinde kayıklardan inşa edilen köprüyü geçmişti. Kaşka Deryâ boyunda onu Uluğ Beg ile Semerkand'ın ileri gelenleri karşılamışlardı. Semerkand'a varmasından sonra o, Çobanata tepeleri civarındaki Kân-i Gil denilen düzlük yerde ordugâhını kurmuştu. Şahruh'un varmasından 6 gün sonra buraya Nureddin'in kesilmiş başı getirilmişti. Şah Melik hemen Semerkand'a dâvet olunmuş ve İbn Arabşah'ın sözlerine göre ağır bir hakârete uğramıştı. Şeyh Nureddin'in kâtili dayak

[217] Onun adı farsça kaynaklarda Hurkudak; İbn Arabşah'da ise Urgudak şeklindedir. Şahruh'un Çin'e gönderdiği elçilik heyetine dâir bilgiler arasında A. Semerkandî (224b ve Notices et extraits, XIV, I. Bölüm, s. 388'deki metinde)'de yine Urgudak şeklindedir.

[218] Bütün bunlar H. Abrû'nun Ind. Off. yazmasında (161a v.dv.) bulunuyor. (Oxford yazm. 158a; A. Semerkandî, 190b).

[219] R. evvel sonu (A. Semerkandî, 190a; H. Abrû, Oxford yazm. 157a).

[220] 21 C.evvel (A. Semerkandî, 190b; H. Abrû, Oxford yazm. 159b).

atılmak suretiyle cezalandırıldı. Şahruh, her ikisini de bağışlayıncaya dek yüzlerini görmek istememişti.

Şah Melik, yalnız hâince hareketinin öfkeye sebep olduğundan değil, Şeyh Nureddin'in yakınlarının onunla görüşmeye cesâret edemeyecekleri gözönüne alınarak geri çağırılmıştı. Gerçekten, onun Semerkand'a dönmesinden sonra, Şeyh Nureddin'in kardeşi Şeyh Hasan'dan elçi gelerek bağlılığını bildirdi. Bundan sonra Şahruh Semerkand'dan ayrıldı. O, Tuman Aga ile Şah Melik'i de berâberinde almıştı. Kasım ayında o artık Herat'ta[221] bulunuyordu. Onun ayrılmasından önce Uluğ Beg ilk defa Semerkand'ın hâkimi sıfatı ile babası için toylar düzenlemiş ve kıymetli armağanlar vermişti. 17 yaşında olan Mirzâ, atabeginden kurtulmuş, kuzeybatıda Amu Deryâ'dan Sağanak'a ve kuzeydoğuda Aşpara'ya dek uzanan ülkenin gerçek hâkimi olmuştu[222].

221 Burada o Halil Sultan'ın ölümü haberini almıştı (bk. s. 103).

222 1420 yılında Çin'e gönderilen elçilik heyeti ile ilgili anlatılanlara bk. Elçiler Aşpara'yı geçerek Moğol ülkesine varmışlardı (A. Semerkandî, 224b; H. Abrû, Oxford yazm. 384a-b).

1411 - 1447

IV.

HÂKİM OLARAK ULUĞ BEG: DIŞ OLAYLAR

Uluğ Beg, 36 yıl, 1411'den 1447'ye dek Mâverâünnehr'i idâre etmişti. Fakat sikke ve hutbelerde babası Şahruh'un adı yazılıp okunuyordu. Uluğ Beg birkaç defa babasına olan saygısını göstermek için Herat'a gitmişti[1]. Bununla beraber Uluğ Beg'in çağdaşları ona yalnız umumî vâli veyâ bir melik gözü ile bakmıyorlardı. Cilânuti vâdisindeki bir kaya üzerinde 1425 yılına âit bir kitâbede Uluğ Beg "en yüce sultan, bütün milletlerin hâkimlerinin hâkimi ve yeryüzünde Allah'ın gölgesi" diye adlandırılmış ve Şahruh'un adı hiç anılmamıştır[2]. 1427'de bilgin Gıyâsüddin Cemşid Kâşî, Uluğ Beg'e ithaf ettiği matematikle ilgili eserinde onu "Sultanların en büyüğü, en âdili, en âlicenabı, en âlimi, milletlerin hâkimi, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, doğu ve batının sultanı v.s." olarak adlandırmaktadır[3].

Timur İmparatorluğunun birliği, kurucusunun ölümünden sonra devam edemeyecek gibi görünmesine rağmen, birkaç iç savaştan sonra Şahruh'un idâresi görünüşte, Timurluların hâkim bulunmuş olduğu bütün ülkeleri içine aldı. Timur oğullarının öteki halefleri artık önemlerini büsbütün kaybetmişlerdi. Hattâ, 839 (1435-36) yılında Şahruh için bunlardan birisi tarafından kaleme alınan manzum bir eserde[4] görüldüğü gibi, bâzıları maddî sıkıntılar

[1] A. Semerkandî, Uluğ Beg'in 1414 (201b), 1417 (209a), 1422 (224a), 1425 (231a) ve 1434 (244b) yıllarındaki seyahatlarından söz ediyor. İlk dördünü H. Abrû'dan almıştır. (Oxford yazm. 247a, 296a, 397b ve 427b).

[2] Lerch, s. IX ve 26.

[3] Leningrad Umumi Ktb. yazm., Dorn, nr. 131, 2a.

[4] Taaşşuknâme, Brit. Mus. yazm., Add. 7914; Rieu; CTM, 289 ve IAN (1914), s. 880. Oradaki mısraın dilbilgisi yapısından, şairin kendini Miranşah'ın oğlu olarak adlandırdığını çıkarmak mümkündür (Dünyada onun gibi bir hükümdâr oldukça, Miranşah'ın oğlu ona duacıdır). Böyle bir anlam vermek mümkün olduğunu bana A.N. Samoyloviç söyledi. Fakat ZN (II, 734)'de Seydi Ahmed, Ömer Şeyh'in oğulları arasında kaydedilerek, Mirânşah'ın oğulları arasında gösterilmiyor. Bununla beraber A. Semerkandî'de (Asya müz. yazm. 574, s. 655; nr. 574a, vrk. 454a; Leningrad Ün. yazm. nr. 157: burası boş bırakılmıştır). 859 yılı olayları dolayısı ile şu cümle vardır: Sultan Ahmed b. Seyyid Ahmed b. Mirzâ Mirânşah. Şâir, Şah'a hitâben, mecâzi nazım tarzında sevgilisinin zulmünden söz ederek, kötü talihinden şikâyet ediyor. Özellikle 1. mektuptan sonra gelen gazelin şu mısraına bk. (276b): "Şehâ devrüngde cevr ü zulm ü bidâd-Bolubtur Sidi Ahmedka mukarrer" ve hükümdara hitâben söylenen "iltimas" mısraları ilgi çekicidir (289a-b): İşitgil ey ulusnung pâdşâhı-Yetimlerning bu kün puşt u penâhı- Riyazettin ten içre kalmadı kan-Tükense kan tirig kalgay mu insân? Besi âşufte vü heyrân bolub min-felektin bî-ser-ü sâmân bolub min- Bilürsün barçanıng hâlini ey şâh-İnâyet çâğıdur vallah ü billah.

içinde bile bulunuyorlardı. Fakat Şahruh, Timur'un aksine olarak sâdece ad olarak mutlak bir hükümdardı. Gerçekte ülkeyi başhatunu Gevher Şad (Uluğ Beg'in annesi) onun oğulları ve büyük memurlar idâre ediyorlardı. Devlet idâre şeklinin sağlamlığı ve halkın bu hükümdârın saltanatı müddetince, bir ölçüde refah içinde yaşaması, herhalde büyük memurların tâyininde başarı göstermesi ve bunların uzun süre iş başında kalmalarından ileri geliyordu. Şahruh ilk yıllarda askerî kuvvetlerin kumandanlığı görevini yürüten Beglerbegilik rütbesini verebilecek kimseyi bulmakta güçlük çekti. Bu makama getirilen ilk iki kişiden ikisi de başkaldırmışlar ve idam edilmişlerdi. Ancak bunlardan sonra gelen Celalüddin Firuzşah bu makamda 1407'den 1442'ye dek kalabilmişti. Şahruh şeriatın hararetli taraftarı olduğu için savaş san'atı ve saray merâsimine pek önem vermez ve bundan dolayı beglerbegi saray ve savaş ile ilgili işleri istediği gibi idâre ederdi[5]. Semerkand'da herhalde Şahruh'un da ayrıca bir temsilcisi bulunuyordu. Askerî işler ile ilgili buyruklar Uluğ Beg tarafından doğrudan doğruya Yasavul'a verilirdi[6]. Uluğ Beg ise babasından farklı olarak saray ve askerî idare konusunda Moğol geleneklerine çok değer verirdi[7]. Herat'ın mülkî idaresinin başında, yine uzun bir süre 1417'den itibaren, az bir ara ile[8], Şahruh'un hayatının sonuna dek Gıyâsüddin Pir Ahmed Hvafî bulunmuştu. 20 Temmuz 1441'de ölen[9] Uluğ Beg'in vezirlerinden Nâsırüddin Nasrullah Hvafî, Gıyâsüddin Hvafî'nin akrabası olsa gerektir. Tarihçi Fasih onun asil bir aileden geldiğini ve başkalarına karşı iyi davrandığını yazıyor[10]. Semerkand'daki vezirin Herat'takine bağlı olup olmadığı hakkında bilgi yoktur. Uluğ Beg'in inşaâtından ve sarayındaki ihtişam vesâire hakkındaki bilgilerden görüldüğü üzere, ülkeden elde edilen gelir Herat'a gönderilmeyip, Uluğ Beg'in hazinesinde kalıyordu.

Uluğ Beg zamanında Semerkand'da Şahruh adına sikke kesilmekle birlikte, aynı Cengiz soyundan gelen, yalnız ad olarak Hân ilan edilenlerin adına da yarlıklar çıkarılması dikkat çekicidir. Timur zamanında bu gibi Hânlar görünüşte bütün imparatorluğun başı sayılıyorlar ve Timur'a bağlı olan bütün ülkelerde, sikkeler ve

[5] Onun bu geniş yetkileri için bk. A. Semerkandî, 257b.

[6] Habibü's-Siyer, Tahran bask. III, 219.

[7] TR, ing. trc., s. 70.

[8] Fasih'e göre (417b v.dv) o 828 (1425) yılında görevinden uzaklaştırılmış, fakat 829'da yeniden tâyin edilmişti. 845 (1441-42)'de Sultan vezirine bir daha kızmış, ancak onu azletmemişti (A. Semerkandî, 255a; Fasih, 430b).

[9] 1. R. evvel 845 (Fasih, 430b). A.Semerkandî (256b)'de ayın günü gösterilmemiştir. Habibü's-Siyer (Tahran bask. III, 214)'de de o Uluğ Beg'in veziri olarak gösterilmiştir.

[10] Ve û merd-i asil ve buzurgzâde bûd ve bâ merdum ma'âş-i nikû dâşt. A. Semerkandî (göst. yer)'deki ifâde ile krş.: be-gâyet zâbit û kâfî û emin bûd.

hutbelerde Timur'un adı ile birlikte bu Hânların da adı geçiyordu[11] Halil Sultan, Semerkand'da Timur'un halefi olarak, Hân'ı Cengizlilerden değil, Timur ailesi arasından seçmişti.Fakat Halil Sultan'ın idâresine son verildiği zaman, Muhammed Cihangir'in de hânlığı sona ermişti. Şahruh zamanında Herat'ta Cengizlilerden gölge olarak da olsa hân bulunmuyordu. Tarihçiler ve şâirler çoğu zaman Şahruh'un kendisini ve oğullarını hân olarak adlandırıyorlardı[12]. Lâkin Timurlular'ın bu ünvanı resmen kabul etmiş olduklarını sanmak için hiç bir esas yoktur[13] Eğer Timur'un halefleri bu ünvânı almış olsaydılar, Semerkand'da Cengiz soyundan hânların bulunmasına herhalde imkân olmazdı. Uluğ Beg zamanında Timur devrindekinin aksine hânlar sefere katılmayıp, "hân dairesi" (hayât-i hân)[14] denilen yerde kapalı tutulurlardı. Bu dâire gâliba şehrin doğusunda, Semerkand'ın en güzel bir yerinde bulunuyordu. Timurlular hakkında yazan tarihçiler bu hânlardan söz etmemişler ve adlarını yazmamışlardır. İskender Anonimi'nin sözlerine göre, Sultan Mahmud Hân'ın ölümünden sonra geride oğlu Said kalmış olup, onun eserin yazıldığı zaman[15], yâni 1409 ile 1414 yılları arasında hayatta olduğu anlaşılıyor. Fakat Hân ünvanı taşıyıp taşımadığı hakkında bilgi verilmemiştir. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre, 1428'de Semerkand'da hân, Satuk Hân adında birisi idi (onun aslı hakkında hiçbirşey bildirilmiyor). Uluğ Beg, o yıl içinde bu hânı Mogolistan'a göndermiş ve yerine başka birisi tâyin edilmişti. Şah-ı Zinde'nin ana kapısı üzerindeki 838 (1434-35) yılına âit kitâbede hân olarak Uluğ Beg'in küçük yaştaki oğlu Abdülaziz gösterilmektedir[16]. Son olarak Cengizlilerden hân tâyini, 1449'dan, yâni Uluğ Beg'in tahttan indirilmesinden sonra[17] olsa gerektir. Fakat bu Hân'ın adından söz edilmiyor.

[11] Teksty, I, 53 v.dv.

[12] "Şahruh Bahadur Hân" tâbiri Fasih'de sık sık geçmektedir (Msl. 388b ve 393b). Keza Baysungur Bahadur Hân, 390a ve 421a. Ayrıca bk. H. Abrû, Oxford yazm. 430a; Suyurgatmış Hân'ın ölümü hakkında. Aynı ibâre, a.g.e. 292b. Taaşşuk-nâme (275a)'de: Uluğ Sultan-ı muazzam Şahruh Hân; Lûtfi'nin divânında (yay. A.Z. Validi, Kazan 1914, s. 23) Uluğ Beg Hân; buna karşılık Sekkaki (Brit. Mus. Or. 2079, 5b)'de ise "Şahruh Beg".

[13] Ancak Sultaniye ve Herat'ta kesilen gümüş bâzı sikkelerde "Şahruh Bahadur Hân" ibâresi görüldüğü gibi (bk. Sikke-i İslâmî devre-i İlhânî ve Gürkânî, yay. Seyyid Cemal Turabi-i Tabatabaî, s. 58 ve 60); Isfahan'daki bâzı kitâbelerde de bu ibâreye rast gelinmektedir. Msl. bk. Lutfullah Hünerfer, Gencine-i Âsar-ı Tarihi-i Isfahan, s. 886-887. İ.A.).

[14] Burası için bk. SKSO, VI, 255; Tarih-i Reşidî, s. 72.

[15] Asya Müz, yazm. 252b; Brit. Mus. yazm. 263b: ve eknûn Ebû Sa'id nâm puserî dâred ve tâ gâyet der kayd-ı hayât est.

[16] SKSO, IV, IV. Bölüm, s. 4; VI, s. 178 ve 250. (Türkçe trc.s. 74: 837 (1424-25). İ.A.).

[17] Bunun için ileride 1449 yılı olaylarına bk.

Uluğ Beg, tıpkı Timur gibi, Cengizlilerle olan akrabalığından dolayı "Gürkân" ünvanını almıştı. Bu ünvânı ne Şahruh, ne de Şahruh'un öteki oğulları kullanmıyorlardı. Uluğ Beg'in ilk hanımı, anne tarafından Özbek Hân'a dayanan Muhammed Sultan'ın kızı idi. Bundan dolayı gâliba Uluğ Beg, kendini bu ünvanı taşımağa haklı görüyordu. Uluğ Beg'in bu hanımından 1412 yılının 19 Ağustos Cuma günü[18] dünyaya gelen kızı da, ninesi gibi "Hânzâde" ünvanını taşıyordu[19]. Uluğ Beg'in Sultan Mahmud Hân'ın kızı Ak Sultan Hânike ile nikâhı[20], "Gürkân" ünvânını taşımasına daha çok hak verdiriyordu. Fakat Uluğ Beg'in bu kızla ne zaman evlendiği belli değildir. Hafız-ı Abrû'nun 1417 yılından önce[21] yazılan eserinde Uluğ Beg artık "Gürkân" ünvânını taşımaktadır.

Uluğ Beg babasının hükümdarlığı sırasında Herat'a seyahatından başka, Timurlular İmparatorluğunun başka bölgelerini ziyâret etmemişti. Şahruh'un seferlerine Uluğ Beg'in gönderdiği yardımcı birlikler katılmakla birlikte, Uluğ Beg ülkesine yakın olan yerlerde yapılan savaşlara bile kendisi katılmıyordu. Mâverâünnehr'de barışın sağlanmasından sonra, günün ortaya çıkardığı olaylardan en önemlisi, Timur'un ölümünden sonra Özbekler'in ele geçirdiği Harezm'i yeniden Timurlular'ın idâresine almaktı. 1413 yılının başlarında bu iş Şah Melik tarafından ayrıca Mâverâünnehr'den gönderilen birliklerin yardımı ile çözümlendi[22]. Şah Melik, Altınordu'daki kargaşalıklar dolayısı ile hiçbir engelle karşılaşmamış ve Nisan ayı başında Herat'a dönmüştü. Bu olaydan az bir zaman sonra o, Harezm'in umumî vâliliğine tâyin edilmiş ve 1426 yılında ölünceye dek bu makamda kalmıştı. Kendisinden sonra yerine oğlu geçti. Fakat Şâh Melik, Uluğ Beg'den değişik olarak, bir çok defalar ülkesini bırakarak Şahruh'un batıya yapmış olduğu seferlere katılmıştı. Uluğ Beg eski Atabeg'i ile iyi komşuluk münasebetlerini sürdürüyordu. 1418 yılı Mart ayında, Şâh Melik'e yardım için Harezm'e gönderilen bir askerî birliğin Semerkand'a dönmesi hakkında bilgi verilmektedir[23]. 1419 Kasım'ında Uluğ Beg Buhara'ya geldiği zaman Şâh Melik, onu karşılamak ve armağan olarak atmacalar takdim etmek için[24] nökerlerini göndermişti.

[18] Tarihi H. Abrû'da (Ind. Off. yazm. 180a) bulunmaktadır. Ejderha yılı, 10 C.evvel. Oxford yazması (191a) ve A. Semerkandî (194a)'de de aynı tarihtir.

[19] A. Semerkandî (251a) ve Fasih (404a; 411b; 427a)'te Hanzâde Begüm.

[20] Uluğ Beg'in hanımları hakkında bk. Hvandmîr, III, 219.

[21] H. Abrû, Ind. Off. yazm. 48a: Emirzâde Uluğ Beg Gürkân.

[22] H. Abrû, Oxford yazm. 197a; A. Semerkandî, 195a.

[23] A. Semerkandî, 212b: 821 yılı Safer ayı başında.

[24] H. Abrû, 321a; A. Semerkandî, 214a. Uluğ Beg 1417 yılında Herat'ta bulunduğu sırada, R.ahir ayı başında (18 Mayıs'tan sonra) Muhammed Cihangir ve Harezm'den gelen Şah Melik'in şereflerine bir toy vermişti (H. Abrû, 296b; A. Semerkandi, 209a).

1413 yılı ilkbaharında Timurlular devletinin görünüşte birliğini tamamlayan Şahruh ile İskender arasında savaş başlamıştı. Semerkand'dan bu sefer için sâdece filler gönderildi. Mâverâünnehr ve Harezm'deki askerî birlikler hudutları korumak için[25] bu bölgelerde bırakılmışlardı. Uluğ Beg, Fergana hâkimi Mirzâ Ahmed'i savaşla ilgili tedbirler hakkında danışmak bahanesi ile Semerkand'a çağırdı. Fakat Ahmed, Uluğ Beg'in mizacını bildiği için gelmeğe cesâret edememişti. Uluğ Beg görüşmek için Endican'a, emîrini (Pervâneci Bâyezid) gönderdi. Ahmed'in birkaç gün sonra Semerkand'a oğlunu göndermesi kararlaştırıldı (Herhalde rehin olarak). Bununla beraber 30'unda olan Ahmed'in büyük yaşta oğlu olacağına pek ihtimal verilemez. Fakat bu söz yerine getirilmedi. Bunun üzerine Uluğ Beg Fergana'ya saldırmış, Ahmed de askerlerini[26] kalelerde bırakarak dağlara çekilmişti. Uluğ Beg Ahsi ile Endican'ı ele geçirdikten sonra kalelerde kendi adamlarını bırakarak çekilip gitmişti. Onun ayrılmasından sonra, Ahmed Moğollardan sağladığı kuvvetler ile yeniden ülkesine dönmüş, Uluğ Beg'in bıraktığı birliği Uş yakınlarında yenmiş[27], fakat Endican'ı ele geçirememişti. Moğollar Fergana'yı yağmalayarak tekrar Mogolistan'a dönmüşler, Ahmed de Kaşgar'da kalmıştı[28].

Uluğ Beg'in Fergana'yı kendi teşebbüsü ile mi, yoksa o sırada Ömer Şeyh'in öteki oğullarına karşı mücâdelede bulunan Şahruh'un teşviki ile mi fethe girişmiş olduğu belli değildir. Herhalde Şahruh oğlunu bu davranışlarından dolayı cezalandırmamış ve aynı zamanda onun bu teşebbüsünden doğan herhangi bir sorumluluğu da üzerine almamıştır. 1414 yılı Kasım ayında Uluğ Beg, Herat'ı ziyâret ettiği zaman babasının tahtı yanında kardeşi Baysungur ile yanyana durmuş (Baysungur babasının yokluğunda Herat'ı idâre etmişti) ve Şahruh da tarihçilerden birinin sözlerine göre böyle iki oğlu bulunduğundan sevincini belirtmişti[29]. Herhalde, Fergana'daki olanlarla ilgili olarak Uluğ Beg'in hiçbir azar işitmediğini kabul edebiliriz.Bununla berâber 1415 yılı 26 Mayıs'ında[30] Şahruh, Ahmed'in nökerlerinden birisi ile (herhalde Fergana'da tutsak alınmıştı) Kaşgar'a bir mektup gönderdi. Bu mektupta 1414 yılı olayları, Şahruh'un yokluğundan dolayı bir yanlış anlaşılma şeklinde açıklanarak, Mirzâ, Herat'a dâvet ediliyor ve tâmamen bağışlanacağı bildiriliyordu[31] Ahmed ancak 1416 yılı ilkbaharında, Kaşgar'da ye-

25 A. Semerkandî, 196a.
26 Alm. tercümede (s. 111): ağırlıklarını (İ.A.).
27 Bu cümle alm. tercümede yoktur (İ.A.).
28 H. Abrû, Oxford yazm. 219a v.dv.; A. Semerkandî, 198a; Fasih, 406b.
29 H. Abrû, Oxford yazm. 248b; A. Semerkandî, 201b.
30 16 R.evvel 818.
31 H. Abrû, Oxford yazm. 258b; A. Semerkandî, 203a-b; Fasih, 407a v.dv.

rine kendi adamını bırakarak, Herat'a gelmişti[32]. Onun yeniden Fergana'ya dönmesinden hiç söz edilmemektedir. Aksine Ahmed, içki sofrasında vakit geçirmekle ve öteki Mirzâlarla birlikte ayaklanma hareketleri hazırlamakla suçlandırılmış ve Herat'ta alakonulmuştu. Mirzâ buradan Mekke'ye gitmeyi başarmış ve bilindiği gibi bir daha dönmemiştir. 13-14 yıl sonra Hâfız-ı Abrû bu mirzâdan artık ölmüş bir kimse olarak söz etmektedir[33]. Ahmed'in Kaşgar'da bırakmış olduğu adamı Şeyh Ali Tugayî, hemen daha 1416 yılında Uluğ Beg ile görüşmelere girişmiş ve "büyük Emir'in ruhuna" yâni Timur'a sığındığını söylemiştir. Uluğ Beg Kaşgar'a kendi tarafından vâli olarak Sıddık ve Ali'yi göndermiş, Tugayî de şehri onlara teslim ile Semerkand'a gelmiştir[34].

Uluğ Beg aynı yıl ordusunun başında Sîr Deryâ üzerinde bulunuyordu. 17 veya 18 Mart'ta[35] o ırmağın kıyısında tam Şahruhiye'nin karşısında görünerek ayın sonunda ırmağı geçmiş ve sağ kıyısında birkaç gün kalmıştı. Bu sırada Harezm'den Altınordu'daki olaylar hakkında haber (Toktamış'ın oğullarından Cebbar Berdi'nin tahta çıkması ve daha önce Timur'un hizmetinde bulunan Çingiz Oğlan'ın yenilmesi) alınmış ve bunun üzerine Uluğ Beg geri dönmek gereğini duyarak, 22 Nisan'da[36] Semerkand'a dönmüştür. Bundan seferin Özbekler'e karşı yöneltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı ulusa karşı 1419'da sefer yapılması düşünülmüştü. Bu yılın Mayıs ayında[37] vaktiyle Timur ile savaşan Urus Hân'ın torunu Mîrzâ Burak, Uluğ Beg'e başvurarak yardım istemişti. Uluğ Beg, Mirzâ'yı ülkesine göndererek, düşmanlarına karşı mücadelede des-

[32] H. Abrû, Oxford yazm. 281b; A. Semerkandî, 206a.

[33] Ahmed ve babası Ömer Şeyh için H. Abrû (Oxford yazm. 281b)'daki ifâde: Tabe serahumâ. Ahmed, H. Abrû ve A. Semerkandî'de nedense "Mirzâ" değil, "Emirek" (Emirin küçültülmüşü) şeklinde geçmektedir. Bâzen ise yanyana Mirzâ ve Emirek kelimeleri bulunmaktadır.

[34] H. Abrû, Oxford yazm. 288b; A. Semerkandî, 207a; Fasih, 409a. Timurlu tarihçilerinin geniş tasvirleri, şüphesizdir ki, yalnız sözlü rivâyetlere dayanan XIV. yüzyılda eserini yazan Muhammed Haydar'ın verdiği bilgilerden daha doğrudur. Muhammed Haydar'da ne Ahmed'i ve ne de Tugayî'nin adı anılmış, bütün olaylar da tamamen başka şekilde anlatılmıştır. Kaşgar güyâ Emîr Hudaydâd'ın oğlu Duğlat emiri Seyyid Ahmed'e âitti. Ahali, Hoca Şerif'in başkanlığında bu emîre karşı ayaklanarak şehri Uluğ Beg'e teslim etmişlerdi (TR, s. 61). Ardından tamamen hayalî olan şu hikâyeler anlatılmaktadır: Güyâ Mîrzâ Ahmed, Şahruh'un yanından Moğolistan'a kaçmış, onun kızkardeşini Seyyid Ahmed'in oğlu Seyyid Ali sevmiş, bunlar üçü Endican'a gelmişler, Uluğ Beg kızın kardeşini öldürerek kızla evlenmiş ve Seyyid Ali Semerkand'da tutsak olarak kalmış ve bir yıl sonra oradan kaçmıştır (a.g.e., s. 62).

[35] H. Abrû, Oxford yazm. 288a; 18 Muharrem; A. Semerkandî, 207a: 17 Muharrem.

[36] H. Abrû, aynı yer, 23 Safer; A. Semerkandî, Safer'in sonunda.

[37] R.ahir sonunda.

teklemişti[38]. Onun bu yılda Semerkand'da yerine bir Daruga[39] bırakarak sefere çıkması, herhalde bu olaylarla ilgili idi. Gâliba seferin uzun süreceği sanılıyordu. Asker Semerkand'dan Ağustos'un sonunda hareket etmiş[40], Sîr Deryâ'yı 5 Eylül'de[41] Çinaz yanında geçmiş, Taşkend'in öte tarafındaki Burlak denilen yerde, Uluğ Beg'e sığınanlar tarafından, Özbek askerinin dağılmış olduğu haberi verilmişti[42]. Aynı haberler tüccarlarca da doğrulanmıştı. Uluğ Beg bundan dolayı sefere devamdan 22 Ekim'de[43] vazgeçerek başkentine döndü. Düşmanları geri çekildikleri için Burak'ın Mâverâünehr'den yardım görmeksizin maksadına erişeceği sanılmış olsa gerektir. Gerçekten 1423'te, Şahruh Badgis'te bulunduğu sırada, Harezm yolu ile Burak'ın[44] başarısı ve Özbek Hânı Muhammed'in ordusunu basarak, Ulusunun büyük bir kısmı üzerinde hâkim olduğu haberi alınmıştı. Burak'ın tam bir zafer kazanarak "babaları ve atalarının tahtını" ele geçirdiği haberi Uluğ Beg'e 1425 yılı başlarında gelmişti[45].

Uluğ Beg, Burak'ın tahta çıkmasına yardım ettiği için, Burak tarafından Mâverâünnehr'e hiç bir tehlike gelmeyeceği düşüncesi ile bu sefer gözünü başka tarafa Moğollar'a çevirmişti. Bu yıllarda Moğolistan'da Özbek ulusunda olduğu gibi karışıklıklar sürüyordu. Moğolistan'da olup bitenler hakkında bilgi, Uluğ Beg'e Kaşgar vâlisi Sıddık tarafından bildirilmekte idi. 1416'da Uluğ Beg'in sarayına yeni Moğol hânı ve Muhammed Hân'ın halefi Nakş-ı Cihan'dan (Şem'i Cihan'ın oğlu) elçi gelmişti[46]. Uluğ Beg 1417-18 yılı kışını Çirçik boyunda geçirdi. Hocend yakınında bir yer olan buraya, o, Kasım ayı başında muhtemelen savaşmak niyeti ile gelmişti. Kışın tutsak alınan bâzı Özbek Cengizlilerini serbest bırakmıştı. Fakat buradan sefere devam etmeyerek, 1418 yılı Şubat'ında Semerkand'a döndü[47]. Mart'ta Moğol Hânı'nın öldüğü haberi alındı. Nakş-ı Cihan'ın, Veys Hân ile mücâdele sırasında öldürüldüğünü bildiren

[38] H. Abrû, Oxford yazm. 319b; A. Semerkandî, 213b.
[39] Hindu Buka oğlu İskender, A. Semerkandî, gösterilen yer. H. Abrû, Oxford yazm. 320a.
[40] Şa'ban ayı başında.
[41] 14 Şa'ban. Yolun teferruatı hakkında bk. H. Abrû, Oxford yazm. 320a; krş. al-Muzaffariya, s. 26.
[42] Burada ve bâzı diğer yerlerde Özbek ülkesi "Tokmak" şeklinde adlandırılmıştır. (Prof. Satpayev'in 1937'de Altın-Cuk'ta bulduğu Timur'un yazıtında da bu tâbirin kullanıldığı sanılmış idi. Fakat A.I. Panomarev tarafından yapılan daha iyi bir okunuşunda Toksan'dır V.M.).
[43] 2 Şevval.
[44] H. Abrû, Oxford yazm. 414b; A. Semerkandî, 229b.
[45] S. 127 ve Mîrhvand'ın Rusça nüshada ekler bölümündeki metnine bk.
[46] H. Abrû, Oxford yazm. 289; A. Semerkandî, 207a.
[47] H. Abrû, Oxford yazm. 296b. A. Semerkandî, 209a ve 212a (kışlağa varış 820 Ramazan'ında, dönüş 821 yılı Muharrem ayı başında).

ayrıntılı bilgi Kaşgar vâlisi tarafından Nisan ayında bildirildi. Yeni hân "birlik ve iyi dileklerini" Uluğ Beg'e bildirmek için bir elçi heyetini göndermekte çabuk davranmış ve bu heyet Semerkand'a yıl sonunda gelmişti. Uluğ Beg, Semerkand kalesinde tutuklu bulunan Moğol tutsaklarını Temmuz ayında salıvermişti[48]. 1419'da Şahruh'un 17 yaşındaki oğlu Cuki, bir Moğol hatunu ile evlendirildi[49]. Aynı yılın Ağustos'unda[50] Moğolistan'da yeniden kargaşalıkların baş gösterdiği Uluğ Beg'e bildirilmişti. Duğlat emirî Hudaydâd'ın kızının hükümdâra karşı (herhalde Veys Hân'a[51] karşı olsa gerek) ayaklandığı bildiriliyordu. Ayaklanmanın Uluğ Beg veyâ valileri tarafından gizlice düzenlenmiş ya da kışkırtılmış olması muhtemeldir.Hudaydâd aynı yılın güzünde Mâverâünnehr'e nökerlerini göndermiş ve bunlar da Uluğ Beg'in Altınordu seferine götürülmüşlerdi[52].

Ertesi yıl (1420) Moğolistan'da Veys Hân ile Mirzâ Şir Muhammed arasında taht kavgaları çıktı. Bu kargaşalıklar sırasında Moğolistan'dan Timurlular'ın elçilik heyeti geçmiş[53] (Uluğ Beg'in elçileri de bunlar arasında bulunuyordu) ve elçilerin hiç bir tehlike ile karşılaşmayacaklarına dâir Hudaydâd tarafından teminat verilmişti[54]. Uluğ Beg o yılın Haziran ayı sonunda[55] Moğolistan'a yürümeye hazırlandığı zaman, herhalde Hudaydâd'dan askerî yardım da göreceğini ümit ediyordu. Lâkin sefere devamdan vazgeçilmesi, Moğol emirlerinin (onlardan birisi sonradan sözü edilen Melik İslâm idi) Uluğ Beg'e gelerek dostluk teminâtında[56] bulunmalarından idi. Muhtemelen bundan başka sebepler de olmuş olsa gerek. Aynı yılda Uluğ Beg, kuvvetlerinin bir kısmını (10.000 kişi) Şahruh'un batı seferine[57] katılmak için göndermek zorunda kalmıştı. Üstelik Uluğ Beg'in muhtemelen yararlanmayı düşündüğü Moğolistan'daki kargaşalıklar Veys Hân'ın gâlibiyeti ile sona erdi. Uluğ Beg'in Semer-

[48] H. Abrû, Oxford yazm. 313b v.dv.; A. Semerkandî, 212b; Fasih, 411a (oradayekciheti ve nikûhvâhî-tâbiri bulunmaktadır). Tarih olarak: 10 Safer, 7 R. evvel., C.âhir ve Şevval başı geçmektedir.

[49] H. Abrû, Oxford yazm. 313b v.dv.; A. Semerkandî, 213a. Anlatıldığına göre kız, Muhammed Hân ile gönderilmişti. Bununla berâber o zaman Muhammed Hân'ın hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Uluğ Beg, kızı Sîr Deryâ boyunda Çınaz yakınında karşılamıştı (H. Abrû, Oxford yazm. 320a; A. Semerkandî, 213b).

[50] H. Abrû (Oxford yazm. 319b)'ya göre: 12 Receb; Mîrhvand'da ise L. 1291 ve Leningrad Üniv. yazm. nr. 291, 209b; Receb sonu.

[51] H. Abrû'da gâliba yanlışlıkla: Pâdişâh-ı Hitâ.

[52] H. Abrû, Oxford yazm. 320a; A. Semerkandî, 213b.

[53] Abdürrezzak'ın bununla ilgili bölümünün metin ve tercümesi Quatrémere, Notices et Extraits, XIV, I. Bölüm, s. 308-341; 387-426'da bulunmaktadır.

[54] H. Abrû, Oxford yazm. 384b; A. Semerkandî, 224b; Quatrémere, metin, s. 309; trc. s. 388.

[55] C.ahir ortalarında.

[56] H. Abrû, Oxford yazm. 342a v.dv.; A. Semerkandî, 218a.

[57] A. Semerkandî, 214b.

kand'a dönüşünden sonra[58] yenilgiye uğrayan Şir Muhammed ile birkaç emir ve Sadr-ı İslâm az sonra Semerkand'a gelmişlerdi. Uluğ Beg, Şir Muhammed'i önce saygıdeğer bir şekilde tutsak olarak alakoymuş, ancak Ekim ayında[59] Mirzâ bulunduğu yerden kaçmak isteyince yakalanarak zorla geri getirilmişti[60]. Fakat Aralık ayında[61] Uluğ Beg onu serbest bırakmıştı. Şir Muhammed bu sefer de, gâliba Uluğ Beg'in vâlilerinin yardımı ile Veys Hân'ı yenerek tahtı ele geçirmeyi başarmıştı. Uluğ Beg bu haberi 1421 yılının Mayıs veyâ Haziran'ında[62] almıştı. Aynı yılda Moğolistan hududunda Timurlu kuvvetlerinin başarılar elde ettiklerine dâir bilgi de alınmıştı. 1420 yılı Aralık ayında, veyâ 1421'in Ocak ayı başlarında[63] Ruh (bu kalenin yeri kesin olarak gösterilmemiştir ve hakkında başka bilgi olmadığı anlaşılmaktadır) kalesinin ele geçirildiği Kaşgar'dan bildirilmişti. 1421 yılı Ekim'inde[64] Endican vâlisi Ebû'l Leys savaştaki başarı haberlerini bildirmek için Semerkand'a adamlarını göndermişti.

Böylece Uluğ Beg Mâverâünnehr hududundaki her iki göçebe devletin tahtına kendi adamlarını (Burak ve Şir Muhammed'i) oturtmayı başarmıştı. Toktamış nasıl vaktiyle Timur'un umduğunun aksine hareket etti ise, bu hânlar da Uluğ Beg'e karşı aynı siyâseti tâkip ettiler. Şir Muhammed, Mâverâünnehr üzerine herhangi bir saldırıda bulunmamıştı, fakat kendisini Uluğ Beg'e bağımlı olarak da tanımak istemiyordu[65]. Uluğ Beg, bunun üzerine küçük bir bahane ile Moğollar'a karşı savaşa girişti[66]. Uluğ Beg'in 1416'da Kaşgar'a gönderdiği asker başbuğlarından birisi Bekrit boyundan Ali idi. 1423'de bunun oğlu Moğollar'a kaçmış, Uluğ Beg onun geri

[58] Receb ayında. Bunun için bk. H. Abrû, Oxford yazm. 343a; A. Semerkandî, 218b. 3 Şa'ban'da (13 Ağustos) Semerkand'a Kaşgar yolu ile Mogolistan'dan ikinci bir mülteci topluluğu gelmişti. Uluğ Beg'in daha sefere başlamasından önce, C.ahır ayında Hudaydâd'ın oğlu Kul Muhammed ve Kamerüddîn'in oğlu Cihanşah gelmiş bulunuyorlardı (H. Abrû, Oxford yazm. 341a; A. Semerkandî, (281a).

[59] 6 Şevval'de.

[60] Uluğ Beg kaçanları bizzat Sîr Deryâ'nın öte yakasında yakalamıştı. A. Semerkandî'nin çok kısa verdiği bu tâkip olayı. H. Abrû (Oxford yazm. 343b)'da geniş bir şekilde anlatılmıştır.

[61] 13 Zilhicce (19 Aralık) günü Kaşgar'a gitmek üzere Melik İslâm ve Sadr-ı İslâm'ın, ayın 16'sında ise Pîr Muhammed'in ayrılmalarına izin verilmişti (H. Abrû, Oxford yazm. 344a; A. Semerkandî 218b). (Alm. trc. Kasım ayında İ.A.).

[62] A. Semerkandî'ye göre (223b) 6 C.evvel 824/9 Mayıs 1421; H. Abrû'ya göre (Oxford yazm. 375a) 16 C.âhir/18 Haziran.

[63] 823 yılının tam sonunda (H. Abrû, Oxford yazm. 344a; A. Semerkandi, 218b).

[64] A. Semerkandî'ye göre (223b): 7 Şevval (5 Ekim); H. Abrû'ya göre (Oxford yazm. 375b) ayın 17'sinde.

[65] H. Abrû, Oxford yazm. 418; A. Semerkandî, 230a. Burada Şir Muhammed'in mektuplarından Uluğ Beg'e bağımlı olmak istemediği anlaşıldığı söyleniyor.

[66] Daha sonraki olaylar özellikle Mirhvand'a dayanıyor.

gönderilmesini istemişti. Görüşmeler Şir Muhammed Hân ile değil, Sadr-ı İslâm ünvânını taşıyan Moğol büyüklerinden birisi ile cereyan etmişti. Uluğ Beg'in bu seferinin tasvirinden anlaşıldığına göre, adı geçen bu adam, Moğol ileri gelenlerinden bir diğeri olan Melik İslâm ile Altun Göl (herhalde Balkaş gölü[67])'e dek uzanan bölgenin hâkimi idi. Sadr-ı İslâm 1424 yılında, kaçanın affını dilemek maksadı ile adamlar göndereceğini ve af sağlanamazsa, kaçanın Uluğ Beg'e geri verileceğine dâir söz vermişti. Gönderileceğine dâir söz verilen elçilik heyeti ne ilkbaharda ve ne de yazın gelmişti. Uluğ Beg güzden sonra Moğolistan seferi hazırlıklarına başlamış ve düşünülen seferden Şahruh'u haberdar etmek ve onayını almak için Emîr Hamzâ'yı Horasan'a göndermişti. Şahruh oğlunun düşüncelerini uygun buldu. Uluğ Beg 8 Kasım[68] Çarşamba günü, Şahruhiye'ye doğru hareket etti. Burada kışı geçirmek istiyordu. Önce Semerkand, Şehrisebz, Karşı ve Buhara'daki birlikler toplanmış, onlardan sonra Mâverâünnehr'deki öteki birliklere harekete geçmeleri buyurulmuştu. Ordunun merkez kuvveti, Uluğ Beg ile birlikte, Sir Deryâ boyunda, Şahruhiye yanında; sağ kanat Fergana'da, sol kanad da Otrar havalisinde kışı geçirecekti. O kış Uluğ Beg'e Burak'tan armağanlar ile elçiler gelmişler ve Burak'ın, babalarının tahtına oturduğunu bildirmişlerdi. Uluğ Beg elçilere karşılık olarak armağanlar verdikten sonra gitmelerine izin vermiş ve onlarla birlikte kendi elçilerini de göndermişti.

Sefere hazırlık hakkındaki haber Herat'a geldikten sonra Şahruh vermiş olduğu muvafakatı geri almak denemesinde bulunmuştur. Uluğ Beg'e seferden vazgeçmesini bildirmek için Şahruh'tan iki kere elçi gelmiştir. Sefere ilk önce Şahruh'un onayı ile başlanıldığını ve Sir Deryâ boyunda askerî kuvvetler biriktirildikten sonra seferden dönmenin zayıflık belirtisi şeklinde yorumlanacağının Uluğ Beg tarafından isbat edilmesi gerekmiştir. Elçiler Şahruh'a bu cevabı getirmişler ise de, Şahruh buyruğunu geri çekmemiş, fakat oğlunun buyruğunu yerine getirmesi için bir tedbir de almamıştı. Sefere 17 Şubat 1425'de[69] başlanıldı. Uluğ Beg'in ordusu Sir Deryâ'yı Çinaz yanında geçmiş ve Taşkend'e varmıştı. Burada merkez kuvvete sağ ve sol kanatlar katıldılar. Moğollar kışı Aşpara'da geçiriyorlardı (Bu

[67] ZN, I, 496'da bu göl Etrâk Köl olarak adlandırılır. Altun Göl adına ben öteki kaynaklarda rastlayamadım.

[68] Metnin bütün yazmalarına göre 11 Zilhicce'dedir. Fakat haftadaki gün hesabına bakılır ise, 15'nde olması gerekir. Yâni "yâzdehum" yerine "panzdehum". H. Abrû (Oxford yazm. 419a) ve A. Semerkandi (230a)'ye göre 827 yılı 15 Zilhicce günü Şahruhiye'de askerler kışlaklarına yerleştirilmişlerdi.

[69] H. Abrû, Oxford yazm. 419b; A. Semerkandî, 230a: 27 R.evvel 828.

hudut kalesi, gâliba onlar tarafından daha önce ele geçirilmişti). Buradan Moğol öncüleri Tuk Timur'un oğlu İbrahim'in idâresinde Talas ırmağına[70] doğru ilerlediler. Uluğ Beg oraya 30.000 kişilik[71] bir kuvvet gönderdi. Bunlara düşman üzerine ansızın saldırabilmeleri için yolda ateş yakmamaları buyurulmuştu. Düşman üzerine saldırıp, ganimet elde ettikten sonra, birliğe çabucak geri dönmesi buyuruluyordu ki, böylece düşman üzerinde saldırının küçük bir birliğin rastgele bir başarısı olduğu ve başka hiçbir tehlike olmadığı zannı doğacaktı. Moğollar üzerine âni bir saldırı yapmak mümkün olmadı. Birliğin ön safında bulunanlar yollar üzerinde rastladıkları birkaç evi yağmalamışlar, bu evlerde oturanlardan birisi kaçarak Moğollar'a Çağataylar'ın yaklaştıklarını bildirmişti. Bunun üzerine İbrahim acele olarak Isık Göl'e doğru çekildi. Yalnız Kızıl Su[72] üzerinde (olayın cereyan edişinden görüldüğü üzere, Aksu ile Buâm vâdisi arasındaki ırmaklardan birisidir) Çağataylar 3 Mart Cumartesi günü[73] Moğollar'ın arkasından yetişmişler ve ganimet elde ettikten sonra Aşpara'ya doğru çekilerek burada Uluğ Beg'i beklemeye karar vermişlerdi. İbrahim, Buâm vâdisine dek geldi[74]. Burada Timur ile savaşan Kamerüddin'in oğlu Duğlat emîri Cihanşah askerleri ile bulunuyordu. Cihanşah kaçmak istemişti. Fakat İbrahim onu, Çağataylar'ın aldıkları ganimeti geri almak için Uluğ Beg'in birliklerine karşı ortaklaşa yürümeye iknâ etti. 5 Mart Pazartesi günü[75] Çağatay ordusu Aksu boyunda Moğollar'ın saldırısına uğradı. Savaşı Çağataylar kazandılar. İbrahim, iki oğlu ve yeğeni ölenler arasında idi. Gâlipler öldürdükleri düşmanların başlarından kuleler yapmışlar ve İbrahim'in başı da Uluğ Beg'e gönderilmişti. Bundan sonra Çağataylar Aşpara'ya doğru çekilmeye devam ettiler. Cihanşah da Uluğ Kebin'e çekildi.

Uluğ Beg asıl kuvvetleri ile Aşpara'ya vardıktan sonra daha sonraki hareketler için hazırlık görmek maksadı ile burada on gün kadar kaldı. Cihanşah'a karşı Arslan Hoca Tarhan idâresinde 5000 kişilik bir birlik gönderildi. Cihanşah Isık Göl'e doğru kaçmış ve arkasından gönderilen birlik de onu Uluğ Kebin boyunda bulama-

[70] Mirhvand'ın metninde Yengi Taraz önce Uluğ Beg'in askerini topladığı yerler arasında ve sonra aynı Yengi Taraz yanında Moğol ordusunun yerleşmiş olduğu görülüyor. Moğollar'ın Aşpara'da kışlamaları H. Abrû (Oxford yazm. 419b) ve ona dayanarak A. Semerkandi (230a)'de yazılmaktadır.

[71] Aynı sayı H. Abrû (420a)'da da bulunmaktadır.

[72] Mîrhvand'ın metnindeki bu Kızıl Su-yi Haskent, herhalde biraz sonra sözü edilen Çarın'ın ötesindeki Kızıl-Su-yi Kök Tipe (ing.trc. Kul Tipe)'den ayrıdır.

[73] Metinde, her halde R.evvel yerine 11 R.âhir okunmalıdır.

[74] Metinde burada Bugûm (ing. trc. Baghûm), daha sonra Uluğ Beg'in dönüşü anlatılırken, bu sefer Bugâm şeklindedir.

[75] Mîrhvand'a göre 13 R.Ahir. A. Semerkandî'de (230b) ayın 14'ünde deniliyor ki, daha doğrudur. H. Abrû'da tarih yoktur.

mıştı. Aslan Hoca asıl kuvvetlerden uzaklaşmamak için düşmanı tâkipten vazgeçti. Bundan başka o, düşmanın bir geçidi geçerek[76] (herhalde Isık Göl tarafındaki) Moğol hânlarının ordugâhı olan Çilik ile Çarın arasındaki Abiş ovasına doğru hareket ettiğini haber aldı. Aslan Hoca dağlık bir yerde düşmanı bularak hücum ile perişan etmiş ve elde ettiği tutsaklarla, gâliba Uluğ Kebin ovasını tâkip ederek Çilik[77] boyuna gelmiş ve Uluğ Beg'in kuvvetleri ile birleşebilmişti[78]. Uluğ Beg'in Çilik'e dek hiçbir karşılık görmediği anlaşılıyor. Onun tâkip ettiği yol hakkında bizim bildiğimiz: Çu ırmağını geçmesi ve dağları aşan en yakın yol olan geçidin (herhalde Kastek geçidi) o sırada karlarla kapalı olmasıdır. Bunun içindir ki Uluğ Beg başka bir yolu seçmiş olup, o yol da, gâliba bugünkü posta yolunun geçtiği yoldur. Aksu'da savaş ile ilgili olarak yapılan kengeşte bâzıları önce Altun Göl (herhalde Balkaş Gölü) tarafına Sadr-ı İslâm ile Melik İslâm'a karşı yürümeğe, fakat çoğunluğu Şir Muhammed Hân'ın kuvvetlerinin bulunduğu yere biran önce varmak ve böylece Hân'a kaçma fırsatı vermemeye karar verdiler.

Çilik ile Çarın arasındaki olaylar daha geniş olarak anlatılmış ve bununla ilgili olarak, ne yazık ki, şimdiki haritalarda gösterilmeyen ve yeri kesin olarak belirlenemeyen bâzı coğrafî yer adları da kaydedilmiştir. Çilik'ten 1000 kişilik bir atlı birliği gönderilmiş (bunlardan 20'si keşif kolu idi), onlara yalnız geceleri hareket etmeleri ve hiçbir yerde ateş yakmamaları bildirilmişti. Bu kadar tedbir fazla idi. Birlik Abiş'e dek gelmiş, fakat hiçbir yerde düşmana rastlamadığı için, tekrar Uluğ Beg, Abiş'e doğru yürürken yolda Buralgu denilen yerde Oba[79] adı verilen ve bir çeşit karakol olan taş yığınını yaptırmıştı. Uluğ Beg Abiş'den bizzat Moğollar üzerine saldırdı. Moğollar bu sırada Abiş'in yakınlarındaki tepelerden birini işgal etmişlerdi. Fakat onlar daha çarpışmaya girişmeden kaçmaya başladılar ve Uluğ Beg'in askerleri onları ele geçiremediler. Abiş'in öte tarafındaki Kuşbulak denilen yerde Uluğ Beg'e bağlılığını göstermek üzere

[76] Metinde umumî bir ad olan Dâbân (moğolca: geçit) deniliyor.

[77] Metinde Teklik (alm. trc. Tiklik) ırmağı üzerinde Ak-Çilik deniliyor. Herhalde Çarın'a giden yol üzerindeki en büyük ırmak olan Çilik söz konusu olsa gerektir. H. Abrû ve A. Semerkandî'de bu ırmaktan söz edilmiyor. Çu'yu geçtikten sonra Eberkihtu geçidi (kütel) gösteriliyor. H. Abrû'da (422a) böyledir. A. Semerkandî (Leningrad Üniv. yazm. 230b: Eberkitu; Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 574. s. 492 ve nr. 574a. s. 357b'de de aynı). Sonra Sorhâb (herhalde Kızıl-Su deresinin tercümesi olsa gerek); Bilkûn yolu (H. Abrû) veyâ Hilkûn (A. Semerkandî'nin bütün yazmalarında); Abiş; Kitû geçidi (H. Abrû'da Kihtu); Arpa Yazı mevkii (H. Abrû'da yoktur. A. Semerkandî'de her yerde Ere Bari) ve Çarın.

[78] Tutsaklar arasında eski hân Hızır Hoca'nın câriyelerinden birisi de bulunuyordu. Uluğ Beg'in buyruğu üzerine o saygı ile karşılanmış ve Semerkand'a gönderilmişti.

[79] Bu adla tanınan yapma tepeler bozkırda bugün de vardır. Moğolca bir kelime olan Obo ile ilgili olarak bk. Budagov sözlüğü, I, 107. Moğol obo'su için bk. Pozdneye II, 172.

Hudaydâd'dan elçiler gelmişler ve Uluğ Beg onları armağanlar ile geri göndermişti. Daha ileride Arpa Yazı denilen yerde, Uluğ Beg, Cihanşah'ın Isık Göl boyunda olduğunu ve Sadr-ı İslâm ve Melik İslâm ile birleşmek istediğini öğrendi. Buna engel olmak için Cihanşah'ın hâkimiyet sahasının hududu olan San-Taş[80] geçidinin tutulmasına bir birlik görevlendirildi. Geçide yakın bir yerde Cihanşah'ın öncü birliklerine rastgelinmiş, erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocuklar ise tutsak alınmıştı. Uluğ Beg Arpa Yazı'dan Çarın'ı geçerek Taş Buynak ve Kızıl Su yolunu tutmuş ve burada iken Hudaydâd onun yanına gelmişti Uluğ Beg daha önce Hudaydâd'ın samimiyetinden şüphe ediyor ve hattâ onu zorla getirmek için 1000 kişilik bir birlik bile göndermiş bulunuyordu. Ancak buna gerek kalmamış ve Hudaydâd kendisi gelerek saygı ile karşılanmıştı[81].

Uluğ Beg burada iken, Ak Kuyaş boyunda (bu ad altında herhalde İli ırmağı[82] anlatılmaktadır), Sadr-ı İslâm ve Melik İslâm'ın bulundukları ve Şir Muhammed ile birleşmek için yürüyüşe hazırlandıklarını da öğrenmişti. Uluğ Beg onlara karşı 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi ve San Taş'da bulunan 3000 askere de bu kuvvete katılmalarını buyurdu. Bununla birlikte, düşman zamanında Tekes[83]'i geçmeyi başarmıştı. Moğollar'ın tâkibi artık faydasız görüldü. Emîr Hudaydâd'ın arzusu üzerine kışın büyük zahmetlere katlanan askerin bir kısmına dinlenmek için Semerkand'a gitmelerine izin verildi. Uluğ Beg de bunların Mâverâünnehr askerlerinden olan muhafızlarla gitmelerine izin verdi. Hudaydâd kendisi Uluğ Beg'in yanında kaldı. Hudaydâd'ın yakınlarından, Kuş Bulak'da Uluğ Beg'in yanına gelmiş bulunan Şeyh Derviş Kükeltaş, Uluğ Beg'in keşif kolu olan 20.000 askerin kılavuzu olmuştu. Bu sâyede daha önce İli boyunda olan kuvvetlerin dağlarda toplandıklarını ve Şir Muhammed'in Ketmen Tepe, yâni galibâ, Ketmen dağları yanında (geçid ve ırmak ile aynı adda), âilesi, sürüleri ve nakliye vasıtaları ile Tekes'in öte yakasında, ordusu başında olduğu Kükeltaş tarafından tesbit edildi[84]. Ketmen yakınında iki ordu arasında savaş meydana geldi. Bu münâsebetle Uluğ Beg'in askerlerinin mevzi almış bulundukları

[80] Metinde: Seng-taş. (Eş anlamlı iki kelime olsa gerek İ.A.). Bu geçit ve onunla ilgili olan Timur efsanesi hakkında bk. Barthold, Otçet, s. 61.

[81] H. Abrû ve A. Semerkandî'de Çarın'dan sonra Gurban Nergis (burada değişik şekillerde pek çok yazılış tarzı verilmiştir) ve Kök Tepe (H. Abrû ve A. Semerkandî'de çeşitli yazılış şekilleri gösterilmiştir) mevkileri geçiyor. Hudaydâd ile görüşme bu sonuncusunda olmuştu.

[82] Metinde bu ırmağın Ceyhun'dan daha aşağı kalmadığına dâir sözlere bk. XIII. yüzyılda İli'nin güney kıyısındaki Çağatay ordusu Kuyaş adını taşıyordu. (Barthold, Oçerk, s. 44).

[83] Metinde: Teke. Bu ad için bk. Barthold, Otçet, s. 71.

[84] Bu hususta bk. H. Abrû, Oxford yazm. 422b. A. Semerkandî'de yoktur.

Boğutu deresi[85] ve bâzı diğer yerlerin de adı geçmektedir. Uluğ Beg yolda gâliba düşmana askerinin pek kalabalık olduğu hissini vermek için, her askere beş yere ateş yakmasını buyurmuştu. Göçebelerde bu savaş hilesini ifâde için ayrı bir ıstılâh vardı[86].

Savaş hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere[87], Uluğ Beg'in kuvvetleri tepeden inen düşman askerlerinin saldırısını, berkitilmiş bir ordugâhta beklemekte idiler. Her iki taraftan da saldırı hârekâtını sağ kanat birlikleri başlatmıştı[88]. Savaş Moğollar'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Tutsaklar Uluğ Beg'in karşısına getirilmiş ve onun buyruğu ile kılıçtan geçirilmişlerdi. Moğollar'ın uzun bir zaman zayıf düşmeleri için, sürülerini ve ağırlıklarını ele geçirmek düşüncesi ile Karşı (saray) denilen yazlık ordugâhları üzerine gidilmesine karar verildi[89]. O yönde bütün uğruk (nakliye kolları) ilerlemeye başladı. Uluğ Beg öncü birlikleri ile Ak-Kuyaş (İli)[90] ırmağını geçmiş, buradan askerinin bir kısmını ırmak boyunca aşağıya doğru göndermiş, kendisi de Tekes'e doğru hareketle birkaç ırmağı köprü kurmaksızın aşmış, (o, bu yolda gâliba, tekrar İli ırmağının sol yakasına çıkmış, oradan da Tekes'i geçmiştir) ve "Kunges denilen yere" yâni, herhalde, Kunges ırmağının kıyısına varmıştır[91]. Bu hareket sırasında dağlarda gizlenen birkaç Moğol birliği yok edilmişti. Uluğ Beg Kunges'den Karşı'ya yönelmiş ve oradan geri dönmüştü.

Ordunun dönüşü muhtemelen Uluğ Beg kuvvetlerinin ardından cereyan eden olayla ilgili olarak alınan haberlerden dolayı çabuklaştırılmıştı. Sarı Taş geçidini koruyan birliklerin başka yere alınmasından Cihanşah faydalanarak Isık Göl tarafından bu geçidi geçmiş ve Hudaydâd'ın Uluğ Beg'in korucuları ile Semerkand'a gönderdiği adamlarına saldırarak onları yenip, bütün eşyasını ele geçirmişti. Uluğ Beg bunu öğrenince askerlerinin bir kısmını batıya göndermiş, fakat Cihanşah, daha önce düşündüğü gibi, Abiş'e yürümemiş, Isık Göl'e dönmüş bulunuyordu. Cihanşah'ın dönüş yolunu kesmek için Uluğ Beg iki birlik göndermiş, bunlardan birisi

85 Bu yer (Tokutu) A. Semerkandî (230b)'de Uluğ Beg'in düşman ordusunu gördüğü bir yer olarak geçiyor.

86 Arghaja ot (argha, moğolca: aldatmak, ot-türkçe: ateş V.M.).

87 Mîrhvand'da tarih verilmemiştir. H. Abrû ve A. Semerkandî'ye göre meydan savaşı 15 C. ahir (4 Mayıs) Cuma günü yapılmıştı.

88 H. Abrû'ya göre (422b) Uluğ Beg'in ordusunun 3 kısmından (merkez, sağ ve sol kanadlar) her biri 20.000 kişilik idi.

89 H. Abrû ve A. Semerkandî'ye göre Uluğ Beg Moğollar'ın Yulduz üzerindeki "esas yaylaklarına" dek ilerlemiş ve dönerken Karşı'ya uğramıştır.

90 H. Abrû'ya göre (425b) İli ırmağına düşmanı tâkip için gönderilen sâdece 10.000 atlıdan meydana gelen bir birlik ulaşmıştı. Irmağın geçilmesinden söz edilmemektedir. A. Semerkandî'de ırmağın adından söz edilmiyor.

91 H. Abrû'da (425b) bütün bunlar yerine, sâdece savaştan sonra kuvvetlerin toplandığı söyleniyor: der miyân-ı Pây-âb ve Tokutu. A. Semerkandî'de değişik yazılış tarzları (bk. alm. trc. s. 126) bulunmaktadır.

Arslan Hoca'nın idaresinde Buam vadisi yolu ile, ötekisi de muhtemelen gölün güneyindeki bir dağ yolu ile[92] gönderilmişti. Arslan Hoca, Cihanşah'ın Isık Göl'den Kuçkar ve Cumkal vâdilerini aşarak batıya doğru gittiğini öğrenerek onu tâkibe karar vermişti[93]. Öteki birliğin begleri Muhammed, İskender ve Şah Veli sâdece düşmanın kaçtığını biliyorlar ve onu yakalamayı düşünürken, kendilerinin saldırıya uğrayacaklarını hiç beklemiyorlardı. Birlik bu yürüyüş sırasında savaş düzeninde bile bulunmuyordu. Cihanşah ansızın Çağataylar üzerine saldırdı. Çağataylar'ın büyük bir kısmı hemen kaçmaya başladılar. Yalnız kumandanlar çok az bir asker ile direnebildiler. Ancak Arslan Hoca'nın süratle yetişmesi birliği yok olmaktan kurtardı. Arkadaşlarının uğradığı felâketi öğrenen Arslan Hoca, Cumkal'ı geçerek zamanında yardıma yetişebilmişti. Moğollar uzaktan gelen askerleri görünce dağlara kaçmışlardı. Uluğ Beg bu sırada gölün kuzey kıyısında[94] Timur'un inşa ettirdiği Isık Göl kalesinde bulunuyordu. Olayı öğrenen Uluğ Beg yardım için 2000 kişilik bir birlik gönderdi. Lâkin düşmanı ele geçirmek mümkün olmadı. Muhammed, İskender ve Şah Veli, Uluğ Beg tarafından ihtiyatsızlıklarından dolayı ağır bir şekilde azarlanarak, ancak Hudaydâd'ın ricâsı ile bağışlandılar.

Bundan görüldüğü üzere Uluğ Beg'in Yedisu'dan geçen dönüş yolu Isık Göl'ün kuzey kıyısını tâkip ediyordu. Karşı'da bulunan ve güyâ vaktiyle Çin İmparatorlarının büyük bir ücret karşılığında satın almak istedikleri iki büyük nefrit parçası[95]nı Semerkand'a götürmekle görevli 2000 kişilik bir birlik[96], muhtemelen başka bir yolu tâkip ediyordu. Taşların taşınması için özel küçük arabalar yapılmış, bâzen at, bâzen de öküzler koşulmuştu. Bu taşların Semerkand'a getirildikten sonra Timur'un kabri[97] üzerine konulduğunu tarihçiler yazmamışlardır. Uluğ Beg'in bu seferine âit hatıralar arasında, bu nefritler üzerindeki yazılardan başka, Cilânuti vâdisinde bulunan, kaynakların söz etmedikleri kitâbeler de bulunmaktadır.

Uluğ Beg Semerkand'a 27 Haziran'da[98] döndü. Seferin başarı ile sona ermesi birkaç gün eğlencelerle kutlandı. Elde edilen başarıla-

[92] Metindeki "gîru" sözü herhalde bir geçit veya ırmağa işarettir.

[93] Mîrhvand anlaşılan "Yumkal Koçkar" sözünü bir ırmak adı sanıyordu.

[94] Yukarıda s. 51 ve 63'e bk. Issık Göl kasabası hakkında bk. Barthold, Otçet, s. 60; Oçerk, s. 19.

[95] H. Abrû ve A. Semerkandî sâdece bir taştan söz ediyorlar. Mîrhvand'a göre daha önce nefrit 3 parça olup, bunlardan biri Timur tarafından getirilmişti. H. Abrû ve A. Semerkandî taşın taşınmasından başka ordunun Karşı'dan Semerkand'a dek harekâtının nasıl olduğundan hiç söz etmiyorlar.

[96] Sayı H. Abrû (Oxford yazm. 426b) ve A.Semerkandî'de gösterilmiştir.

[97] Bk. ZVO. XXIII, 31.

[98] Mîrhvand'a göre 10 Şa'ban.

rın haberi daha önceden[99] Herat'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Şahruh ve hükümeti bu sefer hakkındaki endişelerinden kurtulmuş bulunuyorlardı. Şahruh, seferin kendisi karşı çıkmasına rağmen yapılmış olmasından artık hiçbir memmuniyetsizlik belirtisi göstermiyordu. 28 Ekim'de[100] Uluğ Beg Herat'a gelmiş ve Şahruh tarafından törenle karşılanmıştı. Burada da kazanılan zaferin şerefine eğlenceler düzenlendi. Uluğ Beg Herat'ta 10 Kasım'a[101] dek kalıp, Herat'tan ayrılarak bir hafta sonra Semerkand'a varmıştı.

Uluğ Beg'in savaşta kazandığı şöhreti uzun sürmedi. Özbek ulusunda işbaşına gelen Burak, 1425 yılında Uluğ Beg'e bağlılığını gösterdiği halde, 1426'da dâima Cuci'nin haleflerine âit olan ve yalnız Timur zamanında Çağatay devletine katılan, Sir Deryâ boyundaki yerlere hâkimiyet iddâsında bulunmaya başladı. Çağatay tarihçilerinden birisi (İskender Anonimi) Sağanak'da gömülü, XIV. yüzyıl Özbek hânlarından Sası-Buka oğlu Erzen'den söz ederken, Otrar, Sabran, Cend ve Barçkent'teki[102] dinî tesislerden büyük bir kısmının (medrese, hankâh, mescid vs.) bu hân tarafından yaptırılmış olduğunu yazmıştır.Cend ve Barçkent şehirleri XIV. yüzyılın sonlarında herhalde mevcut değillerdi[103]. Fakat Sağanak daha birkaç yüzyıl önemini korumuş bulunuyordu. 1377 yıllarında Timur'un desteği ile[104] Toktamış, Burak'ın dedesi Urus Hân ile savaşırken, Urus Hân'ın karargahı Sağanak'ta idi. Şehrin kuruluşu Urus Hân'a âit olarak gösterilmektedir. Burak yukarıda saydığımız sebeplerden ötürü, gerek şeriat ve gerekse örf hukukuna dayanarak şehrin dedesinden miras olarak kendisine âit olduğunu söylüyordu. Uluğ Beg onun bu gibi iddialarını vâli Aslan Hoca Tarhan'dan öğrenmiş ve Özbekler'e karşı yürümeye hazır olduğunu Şahruh'a bildirmişti. Şahruh'un tutumu bu defa da, bir yıl önce olduğu gibi, çelişkilerle dolu idi. O, oğluna savaştan sakınmasını söylemiş, ancak aynı zamanda yardım için oğlu Cuki idâresinde Herat'tan 15 Şubat 1427'de[105] hareket eden bir miktar asker göndermişti. Cuki, Uluğ Beg'e Semerkand'dan Sağanak'a giden yolda katıldı. İki ordu birleştikten sonra mîrzalar kendilerini o kadar güçlü hissetmişlerdi ki, 1425 yılında Cumkal'da Uluğ Beg'in beglerinin yaptıkları gibi, hiçbir ihtiyat tedbiri almaya gerek görmemişlerdi. Burak'tan bağışlanması

99 A. Semerkandi'ye göre (231a) Şa'ban başlarında (18 Temmuz sıralarında).
100 15 Zilhicce (H. Abrû, 427b; A. Semerkandî, 231a).
101 28 Zilhicce.
102 İskender Anonimi, Asya Müz. yazm. 241b; Londra yazm. 254b. Bu yazarın verdiği tarihler pek güvenilir değildir.
103 Barthold, Oroşenie, s. 153.
104 ZN, I, 279.
105 17 R.ahir 830 (A. Semerkandî, 233b).

ve barış dilemek için elçiler geldiğinde red cevabı verildi[106]. Sağanak'a yakın tepemsi bir yerde sayı bakımından Çağataylardan daha az olan Özbek askeri Mirzâ Cuki üzerine saldırdı. Çağataylar âni bir saldırıya uğrayınca kaçmaya başladılar. Her iki Mirzâ savaş alanından ancak zor kullanılarak geri getirilebildiler.

Uluğ Beg'in yenilgisi Mâverâünnehr ahalisi üzerine o denli tesir etti ki, hattâ Semerkand'da, yenilmiş olan orduya şehrin kapılarının açılmamasını isteyen bir topluluk meydana geldi. Şehrin ileri gelenlerinin düzeni yeniden sağlamayı başarmaları üzerine Uluğ Beg ve Cuki Semerkand'a dönebildiler. Gâlip gelenler başşehre dek ilerlemişler, fakat ülkeyi yağmalayarak geri dönmüşlerdi. Bu olay hakkındaki haber Herat'ta Mart ayında[107] alınmış bulunuyordu. 2 Nisan[108] Çarşamba günü Herat'a, Uluğ Beg'in elçisi geldi. O sırada Şahruh'un, aynı yılın 21 Şubat'ında[109] bir suikastçıdan aldığı yarası henüz tamâmen iyileşmemişti. Buna rağmen o, oğluna asker ve para ile yardımda bulundu. Mirzâ Cuki hastalığından dolayı Semerkad'da kalmıştı. Uluğ Beg Cuki'ye âit olan Kandahar ve Herat'tan yeni gelen orduları kendisininki ile birleştirerek Şahruhiye yanında Sir Deryâ'yı geçip, Taşkend'e dek geldi. Fakat burada Özbekler'in artık döndüklerini öğrendi.

Böylelikle tehlike ortadan kalkmıştı. Buna rağmen Şahruh 27 Mayıs'ta[110] ordusu ile Herat'tan hareket etti. Yanında oğlu Baysungur da bulunuyordu. Orduda bu Mirzâ'nın bulunması Uluğ Beg'i kuşkulandırmıştı. Şahruh'un Mâverâünnehr'i kendinden alarak Baysungur'a vereceğinden korkmuştu. Uluğ Beg'in ısrarı üzerine Baysungur Belh'den geri Herat'a gönderilmiş, Mirzâ oraya 16 Temmuz'da varmıştı[111]. Aynı tarihlerde Şahruh'un askeri, herhalde çok yavaş ilerliyor olmalı ki, Amu Deryâ'ya yaklaşmış, ırmaktan askerin geçirilmesi için 200 kadar kayık kullanılmış ve ordunun geçirilmesi bir ay sürmüştü. Uluğ Beg Taşkend'de bulunan askerini bırakarak Tirmiz'e babasının yanına gelmişti. Şahruh, Uluğ Beg'den askerinin durumunu sorduğunda, atlarının pek çoğunun kaybolduğunu öğrenince, ordusunun dağıtılmasını buyurdu. Şahruh Semerkand'a gelerek 6 Ekim[112] Pazartesi gününe dek kaldı. Savaşta başarısızlığa

[106] H. Abrû'nun sözlerine göre (Oxford yazm. 422a-b) böyledir. A. Semerkandi Burak'ın ricasından hiç söz etmiyor.

[107] C.evvel ayında (H. Abrû'nun devamı, Oxford yazm. 441b).

[108] 4 C.âhir (H. Abrû'nun devamı Oxford yazm. 443a).

[109] A. Semerkandî, 234a: 23 R.âhir. H. Abrû'da (Oxford yazm. 434b) yanlışlıkla R. evvel.

[110] 1 Şa'ban. H. Abrû'nun devamı (Oxford yazm. 445b) ve A. Semerkandi (235a)'de de aynı tarih.

[111] Tarihi, Fasih (419a) ve A. Semerkandî (göst.yer)'de: 21 Ramazan.

[112] 14 Zilhicce (A. Semerkandi, göst., yer).

sebep olanlar sorguya çekilerek, dayak atılmak sureti ile cezalandırıldılar. Uluğ Beg kendisi de ağır bir şekilde azarlanmış ve hatta geçici bir süre için elinden Semerkand'ın idâresi bile alınmış, sonra sâdece bir ihsan olmak üzere kendisine hâkimlik geri verilmişti.

1427 yılındaki bu gözden düşüşün, gâliba Uluğ Beg'in sonraki bütün saltanatı üzerine tesiri olmuştu. Sonraki 20 yıllık idâresi sırasında o artık seferlere kendisi katılmamış, onun gönderdiği ordular başarılı olamamışlar ve Uluğ Beg'in saltanatının son yıllarına doğru gerek Moğollar ve gerekse Özbekler Mâverâünnehr'e akınlar yaptıkları halde, hiçbir saldırıya uğramamışlardır.

Uluğ Beg'e 1425'deki başarı ile sona eren sefer bile çok kısa süren savaş şöhretinden başka hiç bir kazanç sağlamamıştı. Seferle ilgili tasvirlerden, Uluğ Beg'in Moğolistan'dan acele ile ayrılmak zorunda kaldığı ve yolda bâzı birliklerin pek çok kayıplar verdiği anlaşılıyor. Bu durumda ne garnizonların bırakılması, ne kalelerin inşaası ve ne de göçebelerin ve başbuğlarının baş eğdirilmeleri söz konusu olamazdı. Uluğ Beg'e baş eğen Duğlât emirî Hudaydâd, Uluğ Beg ile birlikte Mâverâünnehr'e gelmiş, oradan da Mekke'ye giderek, sonra Medine'de ölmüştür. Onun torunlarından tarihçi Haydar, emîrin Mekke'ye gitmek için ihanet ettiğini söyleyerek, Hudaydâd'ı haklı çıkarmak istemiştir. Güyâ, Veys Hân Hudaydâd'a Mekke'ye gitmesi için izin vermemiş[113] ve bunun üzerine de emir ihânet etmek zorunda kalmıştır. Fakat onun yakınlarından hiç kimse Uluğ Beg ile münâsebete girişmemiştir. Büyük oğlu babasının ihânetine rağmen Veys Hân tarafından Hudaydâd'ın halefi tâyin edilmiş, Moğolistan'ın "ulus emîrî" olmuştu[114].

Şir Muhammed Hân az bir süre sonra hastalanarak ölmüş[115] ve devlet idâresi eski rakibi Veys Hân'ın eline geçmişti. Uluğ Beg, Veys Hân'a karşı mücadele için Semerkand'da sâdece ad bakımından Hân olan Satuk Hân'ın idâresinde bir ordu gönderdi. 1429[116] yılında Satuk Hân ile Isık Göl kıyısında savaşda Veys Hân öldürülmüş, ancak Satuk Hân da Kaşgar'a kaçmak zorunda kalarak, burada Hudaydâd'ın torunu Karakul Ahmed Mirzâ'nın Kaşgar üzerine yaptığı akın sırasında öldürülmüştür. Sonradan Karakul Ahmed Mirzâ, Uluğ Beg'in askerlerince tutsak alınarak Semerkand'a getirilmiş ve orada iki parça edilerek öldürülmüştü.

113 TR, s. 69.
114 TR, s. 71.
115 TR, s. 65.
116 TR, s. 72. Tarih kesin olarak gösterilmiyor. Sâdece Veys Hân'ın büyük oğlunun o zaman 13 yaşında olduğu söyleniyor (s. 73). Yazarın hesâbına göre (s. 84) Yunus adını taşıyan bu oğlan 819 (1416) yılında doğmuştu.

Bu olaylar hakkında bilgi veren tek tarihçi Haydar, olayların cereyân ettiği tarih hakkında kesin birşey söylemiyor. Karakul Ahmed Mirzâ'nın yaptığı akının ehemmiyeti ve Moğollar ile Çağataylar arasında Kaşgar için girişilen mücâdelede onun tutsak alınması da anlaşılmadan kalıyor. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre[117], Kaşgar için mücâdele de Aksu hâkimi Duğlat emirî Seyyit Ali (Hudaydâd'ın torunu) ile Uluğ Beg'in vâlileri arasında cereyân ediyordu. Muhammed Şâyeste 30.000 kişi ile, buyruğunda sâdece 7.000 askeri bulunan Seyyid Ali üzerine yürüdü. Savaş Kaşgar'dan üç fersah uzaklıkta meydana geldi. Çağataylar beglerini bırakarak kaçtılar. Bundan dolayı bu savaş "Salay bigüm" adını aldı. Tarihçinin sözlerine göre bu "ben kendi begimi bırakıyorum" demekmiş. Şehir ahalisi kaçanlara kale kapılarını açtılar. Moğollar ülkeyi yağmalayarak bol ganimet ile çekildiler. Ertesi yıl akın yenilendi. Bu sefer de vâli şehirden çıkmayarak Moğollar'ın ülkeyi yağmalamalarına engel olmadı. Moğollar yakındaki kalelerden birini ele geçirdikten sonra tekrar çekildiler. Muhammed Haydar'ın sözlerine göre, ihanet ederek Kaşgar'ı 1416'da Timurlular'a teslim eden Hoca Şerif, şimdi Semerkand'a yardım istemek için gitmişti. Uluğ Beg eski vâliyi geri çağırarak[118], yerine Pîr Muhammed'i tayin etti. Moğollar üçüncü defa ülkeyi yağmalamak için geldiklerinde Pîr Muhammed buna hiç engel olamamıştı. Üçüncü defa hasadın imhâsı ülkeyi kıtlık felâketine sürüklemekte idi. Hoca'nın uygun görmesi üzerine ahali Moğollarla görüşmelere girişti. Pîr Muhammed bağlanıp, Seyyid Ali'ye teslim edilerek öldürüldü. Seyyid Ali Kaşgar'ı işgal ve tarihçinin sözlerine göre, hayatının sonuna dek, yâni 24 yıl bu şehri idâre etmiştir. Tarihçinin yaşadığı sıralarda henüz mevcut olan Kaşgar'daki kabri üzerindeki kitâbede gösterilen tarihe göre onun ölüm tarihi h. 862'dir[119]. Bundan anlaşıldığı üzere Kaşgar'ın Seyyid Ali tarafından zaptı 838 yâni 1434 veyâ 1435 yılına rastlamaktadır. Bu olay, daha çok ülkede bolluk olan bir zamana rastladığı için, 1435 yılında olsa gerektir. Aynı yazarın ifâdesine göre, Timurlular'ın Kaşgar'da 40 yıl[120] kaldıklarını gösteren bir tarihle, öteki olaylara âit tarihleri birbirine bağlamak çok güçtür. Bununla berâber Muhammed Haydar'da kronolojik olarak tarihlerin verilişinin çelişkiler içinde olduğu çok defa görülür. Yazdığı olaylardaki birçok anlatılanların da gerçeğe uygun olması biraz şüphelidir. Çünkü o eserini XVI. yüzyılda sözlü rivâyetlere dayanarak yazmıştır. Kaşgar'ın Mo-

117 TR, s. 75.

118 Muhammed Haydar, Uluğ Beg ile Hoca arasında geçen oldukça kaba bir konuşmadan söz ediyor. Uluğ Beg güyâ Hoca'ya "Kaşgar'da eşeklerin çok olup olmadığını" sormuş, Hoca da: "Çağataylar'ın oraya gelmelerinden sonra eşeklerin sayısının arttığı" cevabını vermişti.

119 TR, s. 87. Seyyid Ali'nin gençliği hakkında bk. yukarıda s. 78 not 34.

120 TR, s. 75.

gollar tarafından fethi cereyânının umumiyetle doğru olarak tesbit edildiğini kabul edebiliriz. XIII. yüzyılın başlarında da Moğollar aynı tarzda hareket etmişlerdi. Nayman Hân'ı Küçlük, şehirleri kuşatmaksızın ve açık meydan savaşına girişmeksizin dört yıl sıra ile hasattan mahrum edip, şehri teslime zorlamıştı[121]. Kaşgar'ı Fergana'dan ve öteki bölgelerden ayıran dağ yolları ile Kaşgar'a erzak getirmenin, herhalde imkânı olmadığı anlaşılmış olsa gerekir.

Zaman bakımından Timurlular'a daha yakın bir zamanda yaşayan tarih yazarları, Timurlular'ın Kaşgar'ı nasıl elden çıkardıklarından söz etmemişlerdir. Abdürrezzak'ın eserinden 1434 yılı ilkbaharında Uluğ Beg'in Moğolistan'a göndermiş olduğu birliklerin dönüşü hakkında haber verilmektedir. Birliklerin "muzaffer"[122] olarak döndüğü söyleniyor ise de, bu zaferin nelerden ibâret olduğu açıklanmamaktadır. Abdürrezzak, Muhammed Haydar'dan başka Babür'ün de anlattığı olayı bile yazmamıştır. O olay da, Veys Hân'ın oğlu Mirzâ Yunus başta olmak üzere, Moğolistan'dan kaçanların gelmesi konusudur. Veys Hân ve Satuk Hân'ın ölümünden sonra Moğolistan'da Veys Hân'ın iki küçük oğlu Yunus ve Esen Buka taraftarları arasında mücâdele başlamıştı. Esen Buka'nın taraftarları üstün gelmişler, Yunus ile birlikte taraftarlarının reisleri olan İrezen ve Mirek Türkmen kendi adamları ile birlikte sayıları 3-4000 aile olduğu halde[123] Uluğ Beg'e sığınmışlardı. Uluğ Beg de güyâ daha önce küçük oğlu Abdülaziz'i Yunus'un kızkardeşi ile evlendirmişti. Uluğ Beg'in buyruğu ile Moğollar'ın başbuğları ihânete uğrayıp, öldürüldüler (onları gerekli olan erzakı vermek bahanesi ile kalenin bir tarafındaki kapıdan içeri sokmuşlar ve öteki kapıda durdurmuşlardı). Ötekilerin bir kısmı tutsak alınmış, bir kısmı da çeşitli bölgelere dağıtılmıştı. Genç Mirzâ, ganimetin beşte biri ile Şahruh'a gönderildi. Mirzâ Yunus Herat'ta çok iyi karşılanarak batı tarafına gönderildi. O bir yıldan fazla Türkmen hükümdârı Cihanşah'ın yanında Tebriz'de kalmış, oradan 3 veyâ 4 Mayıs 1435[124]'de ölen Şahruh'un oğlu İbrahim'in yanına, ölümünden 5-6 ay önce Şiraz'a gelmişti. Babür'ün bu sözlerinden Moğol Başbuğları'nın Semerkand'daki öldürülmelerinin 1433'de[125] olduğu anlaşılmaktadır. Bu öldürme olayı

[121] Barthold, Turkestan, I, 368.

[122] A. Semerkandî'de (244b) "muzaffer ve mansûr" tâbiri bulunmaktadır.

[123] Babür'e göre (Babur-Nâme, 10a) böyledir, TR'ye göre (s. 73) 30.000.

[124] A. Semerkandî (254b) ve Fasih (423b)'te tarihi 4 Şevval 838 Çarşamba. Fakat Cihanşah tahta daha geç, Devletşah'a göre (s. 457) 839 (1435-6) yılında oturmuştur. 1434-6 yıllarında Şahruh, Cihanşah'ın ağabeyi (türkçe ve alm. tercümelerde babası) İskender ile savaşıyordu (A. Semerkandî, 245a-248a).

[125] Muhammed Haydar başka bir yerde (TR, s. 84) bunun 832 (1428-29)'de olduğunu yazıyor. Gerçi aynı yerde o zaman Hân'ın 16 yaşında olduğunu da ekliyor ve bu da olayın 835 (1431-1432)'de cereyân ettiğini gösterir (bk. yukarıda s. 90, not 116).

Moğollar üzerinde o denli tesirli oldu ki, onlar yıl hesabını bu olaydan sonra saymaya başlamışlardı. Abdürrezzak'ın sözünü ettiği birliğin gönderilmesi ve Moğollar ile Çağataylar arasındaki Kaşgar için mücâdelenin bu olay ile ilgili olması pek muhtemeldir.

Uluğ Beg'den sonra da yaşayan Esen Bukâ Hân zamanında, Moğollar, Timurlular'ın ülkeleri üzerine karşı hücum görmeksizin, saldırılarda bulunuyorlardı. Muhammed Haydar, Alabuga ve Isık Göl üzerindeki Moğollar'ın yaptığı kalelerden söz etmektedir. Birinci kaleden Fergana'ya, ikincisinden ise Sayram ve hattâ Türkistan[126] üzerine akınlar yapılmakta idi. Uluğ Beg'in hayatının son zamanlarında ve ölümünden sonraki yıllarda cereyan eden kargaşalıklar sırasında, Babür'ün sözlerine göre, güyâ Esen Buka, Endican'ı ele geçirerek Kend-i Bâdâm'a[127] dek ilerlemişti.

1427 yılından sonra Uluğ Beg ile Özbek hânları arasındaki münâsebet hakkında bilgimiz daha azdır. O zaman Batı İran'da bulunan Şahruh'a, 1429'da Uluğ Beg'den Burak'ın öldüğüne dâir haber gelmişti. O, Sultan Mahmud Oğlan denilen birisi tarafından Moğolistan'da öldürülmüş, Sultan Mahmud da Muhammed Gâzi adlı biri eliyle öldürülmüştü[128]. Burak 1427'de, görünüşe göre sâdece ülkeyi tahrip etmekle yetinmiş ve ülkesini Timurlular zamanında büyütmeye girişmemişti. Sağanak, Uluğ Beg'in idâresinde kalmış ve ancak 20 yıl sonra Özbekler'in yeni hânları Ebû'l-Hayr tarafından ele geçirilmiştir. Ebû'l-Hayr[129] daha 1428 yılında Sibirya'nın bir yerinde Hân ilân edilmişti. Rakibi Burak'ın ölümünden sonra onun askerleri Timurlular'ın hudutlarına dek yaklaşmışlar, fakat ilk hareketler Mâverâünnehr'in aleyhine yöneltilmemişti. Kışı geçirmek için göçebeleri dâima çeken yerler arasında Sir Deryâ'nın göle döküldüğü yerlere doğru uzanan ülkeden başka, bir de Harezm ve Hazar Denizi kıyıları vardı. Kışın ordugâhlarında uygun şartlar olduğu zaman medenî ülkeler üzerine dâima akınlar yapılmakta idi[130]. 1430-31 yılı kışında Ebu'l-Hayr Harezm'in kuzey bölgesini Ürgenc şehri de dahil olmak üzere (güney bölgesi, Kat ve Hive şehirleri Timurlular'ın elinde kalmıştı) geçici bir süre için işgal edebilmişti. Özbek tarihçisinin sözlerine göre, Ebû'l-Hayr sâdece iklimin tesirinden dolayı buraları bırakmak zorunda kalmıştır. Abdürrezzak'ın sözlerine göre de, Şahruh'un gönderdiği ordu onları tâkip etmiş ve ülkelerinde

[126] TR, s. 78. Bundan, Uluğ Beg'in kuzeydoğudaki hududunun o zaman Sayram olduğunu kabul etmek gerekir.

[127] Babur-Nâme, 10a.

[128] A. Semerkandi, 238a; Fasih, 419b.

[129] Onun hakkında benim EI (I, 101 v.dv.)'daki makaleme bk.

[130] Misal olarak Narşahı (s.16)'nın Peykent hakkındaki sözlerine bk.: zemistan ki vakt-i galebe-yi kafiran mişod.

tahribat yapmıştır[131]. Ebû'l-Hayr'ın yanındakilerden başka, ondan ayrılan ve "Kazak" (bu kelimeye doğu kaynaklarında ilk defa bu devirde rastgelinmektedir) adı verilen kabileler de Timurlular'ın ülkesine saldıranlar arasında idi. Kazaklar'ın bir kısmı Moğolistan'a giderek Esen Buka Hân tarafından Çu ırmağı boyunca yerleştirilmiş[132]; diğer bir kısmı da[133] Astarâbâd üzerine hücumlarda bulunmaya devam etmişlerdi. Bu taraftaki akınlara engel olmak için, Şahruh'un buyruğu ile buralarda dâimâ Mirzâlar veya Büyük beglerin idâresinde birçok askerî birlikler kışlamakta idiler. Bu teşebbüslere Mâverâünnehr'in katkısı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

XV. yüzyılın 40. yıllarına doğru Özbekler, Sir Deryâ üzerinde yeniden görünmeye başlamışlardı. Şahruh'un ölümüne dek Sağanak, Suzak ve Özkend'de Ebû'l-Hayr'ın tâyin ettiği vâliler bulunuyordu[134]. Sonraları cereyan eden olaylardan, özellikle Ebû Sa'id ile Abdullah arasındaki mücâdeleye ait anlatılanlardan, o zaman Timurlular'ın hudut şehrinin Türkistan olduğu anlaşılıyor.

Şahruh ve Uluğ Beg zamanında, Timurlular daha doğuda bulunan ülkelerle dostça ticarî münâsebetler kurmuşlardı. Timur'un ölümünden sonra Çin üzerine seferden hemen vazgeçilmiş, Timur zamanında alakonulan Çin elçileri, daha Halil Sultan zamanında serbest bırakılmışlar ve 1407'de ülkelerine dönebilmişlerdi. Onlarla birlikte Çin'e, Halil Sultan'ın Hudaydâd adlı elçisi de gitmişti[135]. Aynı zamanda imparator için atlar ve develerden meydana gelen armağanlarla Şeyh Nureddin'in elçisi de gelmişti. 1408'de Çin'den, 1395'de giden ve Timur'un ülkelerine dönmelerine izin vermemiş olduğu elçilik heyetinin başında bulunan An-Chi-Tao Türkistan'a gönderilmişti. Elçilik heyeti 1409 yılı başında Herat'a gelmiş ve Timur'un ölümü dolayısı ile[136] Şahruh'a başsağlığı dilemişlerdi. O yıl içinde elçiler Çin'e dönmüşler[137] ve onlara Herat ve Semerkand'dan elçiler katılmışlardı. 1410 yılında Semerkand'a giden Çin elçilerinin

[131] A. Semerkandî, 240a.

[132] Bu konuda bk. TR, s. 82 ve 272; Veliaminov-Zernov, II, 139; Barthold, Oçerk, s. 80 v.dv.

[133] Bunun için bk. A. Semerkandî, 255a. Kazak kelimesi hakkında bk. P. Falev, s. 54. Kazak sözünün çıktığı yer ve zaman hususunda N.Y. Marr tarafından ileri sürülen görüşün doğru olmasına pek imkân bırakmıyor (Jurnal Min. Nar. Prosv., Haziran 1915, s. 286).

[134] Tharih-i Ebu'l-Hayr Hânî, Leningrad Üniv. yazm. nr. 852, 446b v.dv.

[135] Semerkand'a gönderilen bu ve daha sonraki Çin elçileri hakkında bk. Bretschneider, II, 261 v.dv.

[136] H. Abrû, Dorn yazm. nr. 290, 313b; A. Semerkandî, 179b v.dv. Ming-shi'ye göre ölen hükümdârın ruhuna kurbanda bulunmak ve yenisine de armağanlar sunmak için Po-arh-hin-t'ai görevlendirilmişti (Bretschneider, II, 262). Fakat bu elçi daha sonra görüleceği üzere, Çin'den An'a göre daha geç gönderilmişti.

[137] Çin ile Herat arasındaki münâsebet için bk. Bretschneider, II, 279.

Beş Balık'dan geçtiklerinden söz edilmektedir[138]. Aynı yılda Çin'e Herat'tan bir elçi heyeti gelmiş bulunuyordu. 1412'de Herat'a gelip, ahali tarafından, evlerini ipek kumaşlar ve halılar ile süslemek sureti ile[139] büyük bir törenle karşılanan Çin elçi heyetinin 1410'da Beş Balık'dan geçen elçiler olması gerekir. Elçilerin Çin'den batıya seyahatleri herhalde birkaç yıl sürmüş olsa gerektir. Çünkü onların getirdikleri mektupta, imparator, Şahruh ile Halil Sultan'a aralarındaki anlaşmazlığa son vererek, birbirleri ile barışmalarını öğütlüyordu. Po-a-rh-hint-t'ai'nin başkanlığındaki bu elçi heyeti 1413'de Çin'e dönmüştü. Onlarla birlikte Herat ve başka yerlerden ve Şiraz'dan[140] elçiler gelmiş bulunuyordu. O yıl içinde Çin'den tekrar elçiler gönderilmiş ve bunlar 1415'de ülkelerine dönmüşlerdi. Bu elçi heyeti ile birlikte Herat, Semerkand ve Şiraz'dan elçiler gelmişlerdi. Horasanlı tarihçiler elçilik heyetinin Herat'a gelişinden söz etmiyorlar. Herat'dan gönderilen yeni elçiler Çin'e 1416'da vardılar. Aynı yılda Çin'den Semerkand, Andhoy[141], Herat ve Isfahan'a[142] elçiler geldiler. Elçiler 1417'de döndüler. Hafız-ı Abrû ve Abdürrezzak'ın[143] eserlerinden görüldüğü üzere onlar Herat'da 1417 yılı Nisan ve Mayıs aylarında bulunmuşlardı. 11 Mayıs'ta[144] ziyâfet verilerek, vedâ töreni yapıldı. 7 Mayıs[145] Cuma günü Herat'a gelen Uluğ Beg de bu ziyâfetlere katıldı. Herat'dan elçiler ile birlikte Erdeşir Tuvacı gönderilmişti. Semerkand'da onlara bir kişi daha katıldı. Erdeşir Tuvacı Herat'a 1419 yılı 13 Ekim'inde dönmüş[146] ve onlarla birlikte Çin'den yeni bir elçi heyeti gelmişti. Elçiler Herat'a giderken Ağustos ayında Semerkand'a uğrayarak Uluğ Beg'e armağanlar sunmuşlar ve şereflerine verilen ziyâfetten sonra, ertesi günü (23 Ağustos) Semerkand'dan ayrılmışlardı[147]. Ekim ayında dönüşte onlar yeniden Semerkand'dan geçmişlerdi. 1419 yılı 4 Aralık[148] tarihinde Herat'dan hareket etmiş bulunan karşı elçilik heyetine kendi adamlarını katmak suretiyle Uluğ Beg de iştirak etmişti. Çin'e gönderilen elçilik heyeti

[138] A.g.e., II, 240.

[139] H. Abrû, Ind. Off. yazm. 175b v.dv.; Dorn yazm. nr. 290, 316b; Oxford yazm. 183b v.dv.; A.Semerkandi, 192b v.dv. Mektupların metni Blochet (Introduction, s. 244)'te; Mingshi'ye dayanan Çince metinler Bretschneider (II, 280)'de bulunmaktadır.

[140] Çin ile Şiraz arasındaki münâsebet için bk. Bretschneider, II, 292.

[141] A.g.e., II, 276.

[142] A.g.e., II, 291.

[143] H. Abrû, Dorn yazm. nr. 290, 324b; Oxford yazm. 296b; A. Semerkandi, 209a.

[144] 23 R.evvel 820 (A. Semerkandî'de tarih verilmemiştir).

[145] 19 R.evvel.

[146] 23 Ramazan 822. H. Abrû, Oxford yazm. 314b; A. Semerkandî, 212b (kesin bir tarih yoktur).

[147] 1 Şa'ban (H. Abrû, Oxford yazm. 319b; A. Semerkandî, 213b).

[148] 16 Zilkade 822 (A. Semerkandî'ye göre böyle; H. Abrû'da ayın 6'sında).

üyeleri 6 Şubat 1420 tarihinde[149] Semerkand'a geldikleri zaman, Çin elçilerinin Semerkand'da kalmalarına rağmen Uluğ Beg'in iki ay önce Çin'e bir elçi heyeti göndermiş olduğunu öğrenmişlerdi. Herat'tan gönderilen elçiler, Çin elçileri, ile birlikte Semerkand'dan 25 Şubat'ta[150] ayrıldılar. 1420 yılı Aralık ayından, 1421 yılı Mayıs'ına dek Pekin'de kalan elçiler, orada Uluğ Beg'in imparatora takdim edilmesi için gönderdiği beyaz ayaklı kara atı da götürmüşlerdi. Elçilik heyeti Şahruh, Uluğ Beg ve kardeşi Baysungur adına ikişer, Suyurgatmış ve Şah Melik adına da birer elçiden meydana gelmişti. Bu elçilik heyetinde nakkaş Gıyasüddin tarafından kaleme alınan günlük hâtırat, Çin hakkında yazılan[151] İslâm eserleri arasında en güvenilir ve popüleridir.

XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde elçilerin gönderilmesi biraz seyrekleşti. Çinliler bunu Çin İmparatorlarının siyâsetlerinde meydana gelen değişikliğe yoruyorlar[152]. Çin İmparatorunun 1432 yılında hadım Li-kui ile Şahruh'a gönderdiği mektupta münâsebetin kesilmesine Orta Asya'da meydana gelen kargaşalıkların sebep olduğu söyleniyordu[153]. 1432'de münâsebet tekrar kurulmuş sayılarak Çin İmparatoru Şahruh'a Çin tüccarlarını korumasını ricâ ediyordu. Herat elçisi 1427'de, Semerkand elçisi ise 1430'da Pekin'e vardılar. Likui her iki şehre de gönderilmişti[154]. İmparator Ts'eng-Tun'un 1445 yılında Uluğ Beg'e göndermiş olduğu mektubun metni Çin tarihlerinde bulunmaktadır[155].

Çin'den başlıca XV. yüzyılda yapımı yüksek bir dereceyi bulan porselen ihrac edilmekte idi[156]. Çoban Ata tepesi yanında, şehir dışındaki bahçelerin birisinde Uluğ Beg'in inşa ettirdiği köşkün içi tamamen çinilerle süslenmiş ve bunlar da Mâverâünnehr'e çeşitli zamanlarda kervanlarla getirilmişlerdi[157].

[149] 22 Muharrem 823.

[150] 10 Safer 823.

[151] Bu eserden H. Abrû yararlanmış (Oxford yazm. 383b-412a); ondan ise bâzı kısaltmalar yaparak A. Semerkandî (224b-228b) almıştır. Doğu yazarları tarafından birçok kereler nakledilen A. Semerkandî'nin metni ve fransızca tercümesi Quatremère tarafından yayınlanmıştır (Notices et Extraits, XIV, I. Bölüm, 308-341; 377-426). H. Abrû'nun metni henüz yayınlanmamıştır (Ancak bk. Douglas Dunlop, Hafiz Abru's version of the Timurid Embassy to China in A.D. 1420, Glasgow 1946; Hafiz-i Abru, A Persian Embassy to China, being and extract from Zubdatu't-tawarikh of Hafiz Abru, K.M. Maitra, New-York 1970 İ.A.).

[152] Bretschneider, II, 285.

[153] A.g.e., II, 286.

[154] O Buhara'da da bulunmuştu. A.g.e., II, 271.

[155] A.g.e., II, 263.

[156] Münsterberg, II, 274.

[157] Babur-Name, 47a-b; A. Semerkandî, 283a.

Uluğ Beg 1421-22 yılında Buhara'da kışın Tibet elçilerini kabul etmişti. Ne yazık ki bu elçilik heyeti hakkında çok kısa olarak söz edilmiştir. Elçilerin maksadı, geçtikleri yollar ve Uluğ Beg'in sarayında bıraktıkları intibâ hakkında kaynaklarda hiç bir şey yoktur[158].

[158] A. Semerkandi, 223a. Metinde T-I-b şeklinde. Doğru okunuşu olan T-b-t: Tubbet şekli Asya Müz. yazm. nr. 574, s. 472a ve nr. 574a, 345b; Mirhvand, L. 1292 ve C, 322a; Quatremère, Notices et Extraits, XIV, I, 306'da bulunmaktadır.

V.

ULUĞ BEG'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA MÂVERÂÜNNEHR'İN DURUMU

Uluğ Beg, dedesinin, askerî faaliyetlerinden çok, Mâverâünnehr'in refahı ve başşehrin ihtişâmı hususunda gösterdiği gayretlerini taklid ediyordu. Semerkand, Timur devrinde yaşadığı hayatı geçiriyor ve Uluğ Beg'in sarayı hiçbir bakımdan babasının Herat'taki sarayına benzemiyordu. Herât'ta hükümdar sâde bir müslüman gibi, yanında koruyucuları olmadığı halde, Cuma günleri camiye gidiyordu. İşte bunun içindir ki, 1427 yılında ona suikast yapıldı[1]. Ramazan ayında oruç tutmakta, hattâ yolculuk sırasında bile buna büyük bir özen göstermekte idi. Haftada dört defa, Pazartesi, Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri saraya hâfızlar çağırılırlardı[2]. Şahruh özellikle müslüman bir pâdişah olarak tanınmıştı[3]. Her asrın başında, hadise dayanarak bir din müceddidinin çıkacağına dâir rivâyet ile, onun da müceddid olduğunu söylüyorlardı[4]. Şer'an yasak olan eğlenceler şiddetle yasaklanmıştı. Şehirde iki muhtesib bulunmakta olup, onlara büyük yetkiler verilmişti. Şahıslara âit evlerin içinde olup bitenlere karışmak hakkı, kâideye göre muhtesiblere ait olmadığı halde, artık bunlara uyulmamakta idi. Herat muhtesibleri ileri gelenlerin evlerine giderek, orada şarap buldukları takdirde onu dökmek hakkına sahiptiler. 1440 yılında sâdece Mirzâ Cuki ve Alâuddevle (Şahruh'un oğlu ve torunu)'nin evlerinde şarap mahzeni kaldığı Şahruh'a bildirilmişti. Muhtesibler mirzâların evlerine girmeye cesâret edemediklerinden, Şahruh ata binerek muhtesiblerle birlikte mirzâların evine gidip, kendi gözünün önünde şarapları döktürmüştü[5].

Bu sıralarda Semerkand'da çalgılı ve şarkılar söylenerek ziyâfetler düzenlenmekte idi. Semerkand çalgıcıları ve okuyucuları başka şehirlerdeki zenginler tarafından dâvet edilmekte idiler. Hoca Ahrar'ın hal tercümesinde görüldüğü üzere XV. yüzyılın 20. yılı başlarında Taşkent zenginlerinden birinin düzenlediği ziyâfete Semer-

[1] H. Abrû, Oxford yazm. 435b.
[2] Musevî, 299a.
[3] Reşahât'ta bir şeyhin sözleri (A, 159a; B, 209a; C, s. 294): Mirzâ Şahruh râ pâdişah-ı muselman mî-gûyend.
[4] A. Semerkandî, 253b. Bu hadis ve onun uygulanışı hakkında bk. MI, I, 103 ve 391.
[5] A. Semerkandî, 254a.

kand'dan çalgıcılar ve okuyucular dâvet edilmişlerdi[6]. Semerkand Şeyhülislâmı Abdülmelik'in oğlu ve Abdülevvel'in soyundan gelen İsâmüddin'in Uluğ Beg'e taraftar olması dikkat çekicidir[7]. Şeriâta aykırı davranışlarda bulunduğu için Uluğ Beg'e hücum eden dervişlerin şeyhleri, aynı zamanda İslâmiyetin resmî ruhanî başkanına karşı da suçlamalarda bulunuyorlardı. Şeyhülislâm yeni inşâ ettirdiği hamamın tamamlanması dolayısı ile düzenlediği eğlenceye kadın şarkıcılar dâvet ettiğinde, Uluğ Beg'in tâyin ettiği muhtesib, Seyyid Âşık, Şeyhülislâmı öfke ile azarlayarak: "Ey islâm olmayan Şeyhülislâm! hangi mezhebe göre erkek ve kadınların bir arada bulunmaları ve şarkı söylemeleri câizdir?" diye sormuştur[8].

Semerkand Şeyhülislâmlarının bu tarz yaşayışları ilk defa görülmüş değildi. XII. yüzyılda bile Buhara Sadr-ı Cihanları[9] zamanında ruhânîlerin tantanalı hayatı inanç sâhiplerini ayartarak, günaha teşvik edecek bir derecede idi. Buhara Sadr-ı Cihanları gibi Semerkand Şeyhülislâmları da, o vakit dinî iktidarâ sâhip bulunan yüksek tabakaya mensup idiler. Geniş halk yığınlarının haklarını ise derviş tarikatlarının, özellikle Nakşibendîler'in şeyhleri savunuyorlardı. Kelâm ehlinin temsilcileri de yüksek tabakadan oldukları için, Türkistan'da dervişler ile kelâmcılar arasında mücadele, Batı Asya'dakinden değişik bir şekilde cereyan etmişti. Batı Asya'da Kelâm taraftarları şeriatın olduğu gibi tatbikini istedikleri halde, dervişler yâhut sufiler şeriatın daha serbest olarak yorumlanmasını istiyorlardı. Bilindiği gibi, İran'da "sufizm" tâbiri gitgide dinî serbestliği ifade eden bir söz olmuştur. Türkistan'da ise aksine dervişler şeriatın şiddetli savunucuları olup, gerek hükümet idâresinde yüksek bir yer işgal eden kimselerin ve gerekse resmî ruhâni başkanın şeriata aykırı olan hareketlerini ortaya çıkarıyorlardı. Bütün bunlar geniş halk yığınlarının menfaati adına yapılıyordu. Avrupa'da mantıka dayanarak hareket eden komünistlerin halk kitlesi için, elde edilmesi mümkün olmayan bilim ve sanatı inkâr etmeleri gibi, XV. yüzyıl Türkistan tasavvufunun temsilcileri de ilâhiyat da dahil, bütün Kelâm ilmine karşı idiler[10].

[6] 806 (1404) yılında doğmuş olan Hoca Ahrâr o sırada 18 yaşında bulunuyordu (Reşahat, A, 134a; B, 167b; C, s. 239).

[7] Abdülevvel'in ölüm tarihi kaynaklarda gösterilmiyor. Ondan 1409-1411 yılları olayları dolayısı ile söz edildiğini daha önce (s. 65) görmüştük. 1422 yılında Uluğ Beg'in Herat'a yolculuğu sırasında Şeyhülislâmlık makâmını İsâmüddin elinde bulundurmakta olup, Uluğ Beg'e yol arkadaşlığı etmişti (A. Semerkandî, 224a).

[8] Hvandmîr, III, 219.

[9] Onlar hakkında bk. Barthold, Turkestan, 326, 329-331 ve EI (I, 831) "Burhan" madd.

[10] Hvandmîr, Uluğ Beg devrinin ileri gelen adamları arasında İsâmüddin'den başka Alâüddin Şâşî (Devletşah'ta da sözü ediliyor, s. 366; ancak Almanca tercümede Şâmî deniliyor ki yanlıştır. İ. A.); Muhammed Âlim (O, kabalığı yüzünden Uluğ

XVI. yüzyılın başında kaleme alınan Orta Asya tasavvufu tarihine âit eser (Reşahât aynül-hayat) Uluğ Beg ve Şeyhülislâm'a karşı dervişlerin düşmanca tutum içinde bulunduklarını gösteren rivâyetlerle doludur. Hattâ Halil'in düşmesi ve bunun sonucu Uluğ Beg'in işbaşına gelmesine sebep olan Buhara dervişlerinin pîri, Şeyh Muhammed Parsâ, hükümdâr ve Şeyhülislâm'ın teveccühünü kazanamamıştı. Birçok hadislerin isnâdını araştırmak için Semerkand'a Şemsüddin b. Muhammed el-Cezerî[11] geldiğinde (herhalde yukarıda s. 42 de sözü edilen Timur'un çağdaşı olsa gerek), bu hadislerin kimler tarafından çıkarıldığının hesâbını vermek için Muhammed Parsâ, Uluğ Beg'in buyruğu ile Semerkand'a getirilmişti. Araştırma, Şeyhülislâm İsâmüddin ve diğer ulemanın önünde yapılmıştı. Muhammed Parsâ'nın getirdiği bâzı isnadlar Şeyhülislâma şüpheli görününce, Muhammed Parsâ, Şeyhülislâm'ın kütüphanesinde bulunan ve Şemsüddin'in en doğru olarak kabul ettiği "müsned"lerden birini istemiş ve güyâ, daha önce Şeyhülislâm'ın kütüphanesine hiç gitmediği halde[12], kitabın bulunduğu rafı ve hadisin hangi sahifede bulunduğunu söylemişti. Nizâmüddin Hâmuş[13] adında tanınmış şeyhlerden biri oğlunun suçu yüzünden Şeyhülislâm ve hükümdar tarafından kovuşturmaya uğramıştı. Şeyh'in oğlu haremdeki kadınlardan bâzıları ile (Uluğ Beg'in hareminin kasd edilip, edilmediği açık değildir) meşrû olmayan münâsebette bulunmakla suçlandırıldığından kaçmıştı. Şeyh de oğluna karşı göz yummakla suçlandırılarak Uluğ Beg'in huzuruna çağırılmıştı. Getirilirken başı açık, atın arkasına bindirilmişti. O sırada Uluğ Beg "Meydan Bağ"ında bulunuyordu. Şeyhi gayet sert karşılayarak azarlamaya başladı. Buna karşılık şeyh de: "bütün bu sözlere ben sâdece bir cevap ile karşılık vereceğim, o da: ben bir müslümanım. Eğer bana inanıyorsan ne alâ, eğer inanmazsan gönlünden ne geçiyorsa onu yap" demiştir. Bu sözler Uluğ Beg'e o denli tesir etti ki, hemen şeyhin ser-

---

Beg tarafından kovulmuş, Semerkand'dan Herat'a gitmiş ve orada ölmüştür); Efdalüddin Keşî (A. Semerkandî'ye göre (244b) o, 1434 yılında Uluğ Beg ile birlikte Herat'ta bulunuyordu ve 1404 yılında Semerkand Şeyhülislâmı ile Karabağ'da bulunan Timur'un yanına gitmişti. (ZN; II, 560 ve yukarıda s. 19. İngilizce tercümede, s. 115, nr. 1-yanlış olarak "Kashî" şeklinde yazılmıştır. İ. A.); Seyyid Âşık (onun hakkında bk. yukarıdaki kayıt. Uluğ Beg'in onunla münasebeti ileride söz konusu edilecektir); Fazlullah Ebu'l-Leys (o da 1434 yılında Herat'ta bulunuyordu. A. Semerkandî, göst. yer.)'lerin adlarını sayıyor (Hind baskısı, III, 159 v. dv.); Tahran baskısı, (III, 219 v. dv.) daha geniştir.

[11] 0,5 R.evvel 833 (2 Aralık 1429)'de Şiraz'da ölmüştü (Brockelmann, II, 201; A. Semerkandî, 239b).

[12] Reşahât, A, 37a-b; B, 43b; C, s. 61. Muhammed Parsâ'nın Uluğ Beg tarafından çağırılması ancak Uluğ Beg'in saltanatının ilk yıllarında olabilirdi. Çünkü Şeyh 822 (1419) yılı başında Mekke'ye gitmiş ve aynı yıl Medine'de 24 Zilhicce (11 Ocak 1420) perşembe günü ölmüştür (Camî, Nefâhat, s. 253; Reşahât, A, 38; B, 45b; C, s. 64).

[13] Habibü's-Siyer (III, 209)'de ondan söz edilmektedir.

best bırakılmasını buyurdu. Yazar, Hoca Ahrar'ın sözlerini alarak: "Uluğ Beg'in şeyhi azarlayıp gücendirdiği için birçok başarısızlığa uğradığı ve az sonra da kendi oğlu tarafından öldürüldüğünü" söylüyor[14]. Ardından, Şeyhülislam'ın oğullarının ricâları üzerine Nizâmüddin hasta olan babalarının yanına giderek hastalığı kendine aldığı ve Şeyhülislâm'ın iyileşmesine sebep olduğu anlatılmaktadır. Bir süre sonra Şeyh sıkıntıya düşmüş, fakat Şeyhülislâm tarafından yardım görmemişti. Bunun üzerine Nizamüddin kararını geri almış ve bundan sonra Şeyhülislâm hemen ölmüştür[15].

Hoca Ahrar'ın hal tercümesini kaleme alan yazarın sözlerine göre, Hoca Ahrar gençliğinde dervişlerle birlikte Uluğ Beg'in memurları tarafından hakarete uğramıştır. Uluğ Beg'in sarayında suçluları yere yıkan ve dayakla cezalandırarak adâleti sağlamaya çalışan yaşlı bir Yasavul vardı. Bir defasında o Taşkend'e "şeyh oğullarını" (şeyhzadehâ) görmek için geleceğini bildirmiş ve hepsine de "mezar" da toplanmaları buyurulmuştu. Toplanan 17 kişi arasında en genci Hoca Ahrar idi. Yasavul geldikten sonra onları iteklemeğe ve yere yıkmağa başladı. Yalnız Hoca Ahrar çevik bir hareketle Yasavul'un tekmesinden kurtulmuştu. Genç dervişin çevikliği yaşlı Yasavulun o kadar hoşuna gitmişti ki, genç olmasına rağmen herkesten çok ona yakınlık gösterdi. Hattâ konuşurken hep ona doğru bakmıştı. Hoca Ahrar kendi çevikliğine hayret eden arkadaşlarına, daha önce Hoca Hasan Attar'ın müridi iken çok gayret gösterdiği halde manevî olgunluğa (sebak-i bâtın) erişemediği ve buna çok üzüldüğünde, şeyhin tavsiyesi üzerine güreşle uğraştığını söylemiştir. Hocası ona sultanların sarayında hizmetle orada, ezilenlere yardım etmenin hayırlı olacağını söylemiş ve Uluğ Beg'in beglerinden biri olan Emîr Sa'id'e başvurması için bir tavsiye (sepâreş) yazısı vermiştir[16].

Bu anlatılanlardan hepsinin gerçek olduğunu söylemek güçtür. Hoca Hasan Attar, Devletşah'ta Uluğ Beg devrinin şeyhlerinin ileri gelenlerinden olarak gösterilmektedir[17]. Onunla Hoca Ahrar arasında yakınlık kurulması ancak Semerkand'da olabilirdi. Bununla berâber Hoca Ahrar Semerkand'dan ayrıldığı zaman 22 yaşında idi[18]. Dolayısı ile bu 1426 yılında olsa gerektir. Hoca Hasan Attar ise bir süre Şahruh'un sarayında bulunduktan sonra 1423 yılında Şi-

[14] Reşahât, B, 82a; A nüshasında bu kayıt yoktur. C, s. 114 v.dv.

[15] A.g.e., B, 85a-b; C,s.118. Camî, Nefahât, s. 259. Burada Şeyhülislâm İsâmüddin yerine Hoca İmamüddin adı verilmiş ve bütün olay biraz değişik bir şekilde anlatılmıştır.

[16] Reşahât, A, 132a v.dv.; B, 165a-b; C, s. 236.

[17] S. 366.

[18] Reşahât, A, 135b; C. s. 242.

raz'da ölmüştü[19]. Hoca Ahrar'ın hal tercümesini kaleme alan yazara göre "şeyh oğulları" yâni genç dervişlerin Uluğ Beg zamanında askerî düzene ve Yasavul'un buyruğuna bağlı olduğu dikkat çekicidir[20]. Öte yandan Uluğ Beg zamanında da büyük şeyhler saygı görüyorlar ve onların verdikleri öğütlere sarayda değer veriliyordu.

Uluğ Beg zamanında en büyük şeyhlerden olarak Nizamüddin Hâmuş ve Hasan Attar'dan başka[21], Hoca Ahrar'ın hocalarından sayılan Yakup Çarhî de yaşıyordu[22]. Hocası Bahaüddin'in ölümünden sonra Yakup önce Badehşan'a, sonra da Çağaniyan'a gitmiş[23] ve bilindiği gibi, Semerkand sarayı ile münasebette bulunmamıştı. Dervişlik merkezlerinden herhalde yalnız Buhara'nın siyasî önemi vardı. Burada, daha önce gördüğümüz üzere, dinî ileri gelenler Uluğ Beg'in selefini düşürmekte önemli bir rol oynamışlardı. Bunlar sonradan da Uluğ Beg'e karşı ayaklandılar. Uluğ Beg Buharalı dinî ileri gelenlerin değerini takdir ettiği için onlarla iyi geçinmek istiyordu. Uluğ Beg'in inşâ ettirdiği binaların zaman bakımından belki de en eskisi Buhara medresesi idi. O, 1419 yılında (28 Kasım) Buhara'ya geldiğinde bu binada kalmış, burada öğrenci ve öteki "lâyık olanlara" armağanlar dağıtmıştı[24].

Uluğ Beg'in Semerkand'da yaptırdığı binâlar arasında da dinî maksada âit olanları birinci sırada yer almaktadır. Bu gibi binaların inşaası için Semerkand'ın bugün tanınmış olan Buhara Meydanı "Rigistan"ın adını taşıyan çarşı meydanı seçilmişti. XV. yüzyılda meydan bu adı taşımamış olsa gerektir. Abdürrezzak "iki Etik (?)'in başı" denilen yerde Uluğ Beg'in medrese inşa ettirdiğini söylüyor. O zamanlar artık burası çarşı meydanı idi[25]. Kitâbelerde görüldüğü üzere, inşaata 820 (1417)'de başlanmış ve 823(1420)'de tamamlanmıştır. Hâfız-ı Abrû[26] ile Abdürrezzak binanın tamamlanmasını

[19] Onun hakkında bilgi için bk. Reşahât, A, 54b v.dv.; B, 65.; C, s. 93; Camî, Nefâhât, s. 255.

[20] Uluğ Beg'in sarayında Yasavul'un rolü hakkında ileride (s. 109) muhtesib ile Uluğ Beg arasındaki ağız kavgası olayına bk.

[21] N. Hâmuş ve Y. Çarhî birlikte, Mâverâünnehr'in şeyhleri ve Bahaüddin Nakşibendî'nin dinî vasiyetlerinin koruyucuları olarak anılmışlardır (Habibü's-Siyer, III, 209).

[22] Reşahât, A, 3b; C, s. 5.

[23] Bu şeyhin Reşahât (A, 40a v.dv.; B, 47b v.dv.; C, s. 66) ve Nefahât (s. 256)'daki hal tercümesine bk. Onun Hoca Ahrar ile görüşmesi hakkında bk. Reşahât, A, 143a; B, 181b; C, s. 250. Hasan Attar'ın faaliyeti de Çaganiyan ile bağlantılı idi. Onun babası Alaüddin Attar- (20 Receb 802/1400 Çarşamba günü ölen (Nefahât, s. 252)- Çaganiyan köylerinden birinde gömülmüştü. Aynı yerde, babasının yanıbaşında Şiraz'da, ölümünden sonra cesedi getirilerek Hasan Attar da gömülmüştü. Hoca Attar Çaganiyan'a Semerkand'a varmasından birkaç yıl sonra gelmişti.

[24] H. Abrû, Oxford yazm. 321a; A. Semerkandî, 214a. Tarih 10 Zilkade 822'dir.

[25] A. Semerkandî, 217b; Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 574, s. 458; Enik; nr. 574a, 377b'de de aynı.(Belkide etek, yâni kıyı veyâ dağın yamacı).

[26] Oxford yazm. 341a.

bu yıllarda gösteriyorlar. Sanat açısından Timur'un inşa ettirdiği binalardan aşağı kalmayan, ayrıca sağlamlık bakımından[27] onlardan çok daha üstün olan bu muhteşem binanın mimarının kim olduğu belli değildir. Bina iki katlı olup, dört köşesinde dört yüksek kubbe ve minareleri vardı. İki öğrenciye ait olan her oda iki bölümden ibârettir[28].

Uluğ Beg'in yaptırttığı binalar içinde en dayanıklıları Buhara ve Semerkand'da yaptırdığı medreselerdir. Her iki şehirde XV. yüzyılda ve daha önce yapılan binalar iz bırakmayarak kaybolduğu halde[29], Uluğ Beg'in medreseleri bugüne dek ilim ocağı görevini görmektedir. Hanikov'un Buhara'da bulunduğu 1841-42 yıllarında Buhara medreselerine âit verdiği bilgiler, medresede 80 oda bulunması ve her öğrencinin yıllık 3,5 tilli almasından ibârettir[30]. Binanın inşaasından XIX. yüzyıla dek başından geçenler hakkında kaynaklarda hiç bir şeye rastlayamadım. Semerkand medreselerine gelince, XIX. yüzyılda, vaktiyle Uluğ Beg'in burada müderrislik ettiğine daîr rivâyet vardı[31]. Daha eski kaynaklar bundan hiç söz etmiyorlar[32]. Yalnız XVI. yüzyılda, Uluğ Beg'in bizzat binanın yapılmasına katılmış olduğundan söz ediliyordu[33]. Eserini XIX. yüzyılda kaleme alan aynı yazar, Uluğ Beg medresesi'nin müderrisi olarak astronom Kadızâde-i Rumî'yi göstermektedir[34]. Bu herhalde gerçekten Semerkand'da Uluğ Beg medresesinde dersler veren "Rum Kadısı" (Kâdi-yi Rûm) olsa gerektir. 817 (1414)'de doğan[35] genç Camî, Semerkand'a onun derslerini dinlemek için geliyordu. Vasifî'nin sözüne göre, Uluğ Beg medresesine ilk müderris olarak Mevlânâ Muhammad Hvafî tâyin edilmişti. İnşaatın bitmesine yakın, Uluğ Beg'e müderrisin kim olacağını sormuşlar, Uluğ Beg de bütün ilimleri üzerinde toplamış birini tâyin edeceğini söylemişti. Orada kirli elbiseleri ile "tuğla yı-

[27] N. I. Veselovskiy'nin verdiği bilgiye göre, ayaklanan yerlilerin Semerkand kalesini kuşattıklarında, garnizon, ayaklananların kaleye ateş ettikleri medrese minaresini karşı ateşle yıkmak istemiş, fakat minare çok sağlam olduğundan başaramamışlardı.

[28] Tarih-i Râkımî, 53a-b.

[29] Semerkand'da medrese inşa ettirenler arasında Uluğ Beg'in atabegi Şah Melik de bulunuyordu (Reşahât, A, 141a; B, 178b; C, s. 254). Ayrıca Buhara'da Mübarek Şah Medresesi (Reşahât, A, 28a; B, 32b; C, s. 46) ve Semerkand'da Sadr Kutbüddin Medresesi (Reşahât, A, 136b ve 141a; B, 171a ve 178b; C, s. 244 ve 254)'nden söz ediliyor. Bu sonuncusu için bk. Vyatkin, Materialy, s. 18 v.dv.

[30] Hanikov, s. 86. Binanın kapısı üzerinde şu yazıt bulunmaktadır, talabu'l ilmi farizetun ala külli müslimin ve müslimetin.

[31] Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.

[32] N. P. Ostroumov (Madrasy, s. 4) Uluğ Beg'in astronomi okuttuğunu sanıyor.

[33] Vasifî 18a.

[34] Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.

[35] Reşahat, B, 98a, 99a ve 105a; C, s. 140 ve 148. Diğer dersler arasında Kadızâde'nin Çağmini'nin Mulahhas'ına yazdığı şerh ile de meşgul olunurdu (Reşahât, B, 99b; C, s. 140). Bu eser hakkında bk. Brockelmann, I, 173.

ğını"[36] üzerinde oturmakta olan Mevlânâ Muhammed onun bu sözlerini işiterek hemen, kendisinin bu göreve lâyık olduğunu söylemiş. Uluğ Beg de onunla konuşmaya başlayıp, gerçek bir âlim olduğunu gördükten sonra, Mevlânâ'nın hamama gönderilmesini ve kendisine iyi elbiseler giydirilmesini buyurmuş, medresenin açılış günü Mevlânâ, müderris olarak ders anlatırken derste bulunan 90 âlimden sâdece Uluğ Beg ile Kadızâde Rumî konuyu tâkip edebilmişlerdi. Hoca Ahrar'ın hal tercümesine dâir verilen bilgiler arasında, hocanın, daha önce Uluğ Beg medresesinde okuyan, Ebû Said Evbehî adında bir öğrencisinden de söz edilmektedir. Bu öğrenci ilim konusunda hayal kırıklığına uğrayarak İşân (Hoca Ahrar) ile tanıştıktan sonra, medresedeki arkadaşlarına odasında arta kalan her şeyi, hattâ kitaplarını bile[37] armağan ettiğini bildirmişti. Bundan anlaşıldığı üzere, Uluğ Beg medresesi dervişliğin aksine olarak ilâhiyat ilimleri ocağı idi. Devletşah'ın sözlerine göre, medresede öğrenci sayısı 100'den fazla idi[38]. XVI. yüzyılda öğrenci sayısı artmış olacak ki, ders verenlerin sayısı 10'u buluyordu. Baş müderris bütün Semerkand âlimlerinin başı sayılıyordu[39]. 1580 yılında Abdullah Hân, Uluğ Beg medresesini ziyaret etmişti[40]. XVII. yüzyıl sonundaki kargaşalıklar sırasında medrese sönmeye yüz tutarak, XVII. yüzyılın başlarında artık başıboş kalmıştı[41]. Bundan az sonra kaleyi ele geçiren âsiler, binanın kaleden yüksek olan üst katını yıkmışlardı[42]. 1752 yılında Emîr ve sonra Hân olan Muhammed Rahim de boş duran Semerkand medresesi binalarını tahıl anbarı olarak kullanmıştı[43]. Ancak XIX. yüzyılda medreselerin onarılıp canlandırılması ve vakıfların yenilenmesi konusunda tedbirler alınmağa başlandı. Emîr Haydar zamanında (1799-1825) Uluğ Beg medresesinde öğrenciler yeniden ders görmeye başladılar. N. P. Ostroumov'un 1906 yılında bildirdiğine göre, bu medresede iki müderris dersler veriyor ve yıllık 40 ruble alıyorlardı. Öğrencilerin (molla) sayısı 60 kadar olup, yıllık 10 ruble alıyorlardı. Binanın dershane bölümü sağlam olmadığı için dersler öğrencilerin odalarında veriliyordu[44].

[36] V. L. Vyatkin'in SKSO, VI, 235'de kaynak göstermeksizin Mevlâna Muhammed'in "basit bir işçi olarak medresenin inşaatında çalışmış" olduğunu yazması herhalde bu sözlere dayanmaktadır. Bununla herhalde 16 Receb 845 (1 Aralık 1441)'de ölen âlim Şemsüddin Muhammed Hvafî kastedilmiş olsa gerektir. Bk. Fasih, 430a.
[37] Reşahât, A, 191a v.dv; B, 269b v. dv.; C, s. 369.
[38] Devletşah, s. 362.
[39] Vasıfî, 17b v. dv.; 26a v. dv.
[40] Abdullahnâme, Leningrad Asya Müz. yazm. nr. 574 a.g.e., 277b.
[41] Tarih-i Râkımî 53a-b.
[42] Samariyya, s. 16; SKSO, VI, 170.
[43] Tuhfetü'l-Hânî, 130b.
[44] Ostroumov, s. 4.

Aynı meydan üzerinde medresenin karşısında Uluğ Beg dervişler için hangâh inşa ettirdi. Babür'ün sözlerine göre, hangâh dünyada benzeri az bulunan yüksek kubbeleri ile ün kazanmıştı[45]. Hangâh'ın daha sonraki durumları hakkında hiçbir bilgi yoktur. 1028 (1619)'da orada Şirdâr medresesi inşa edildiği zaman herhalde, artık hangâh bulunmuyordu. Burada XVII. yüzyıla dek Uluğ Beg'in inşaatına âit kalıntıların bulunduğuna dâir hiçbir bilgi yoktur. Yalnız medresenin güney cephesine bitişik olan bir "kemerli yapı"dan söz ediliyor. Fakat burası Şiî imamı Ca'fer Sâdık'ın oğlu Muhammed'in[46] (h. II. yüzyıl) kabri olarak kabul ediliyordu. Bununla berâber daha önceki kaynaklar bu kabirden söz etmiyorlar. Uluğ Beg, hangâhları da medreseler gibi koruyordu. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, Uluğ Beg medreseler ve hangâhlara zengin vakıflar ayırmıştı. Vakıflardan elde edilen gelir, harcananlardan daha fazla bir yekûn tuttuğundan, bu artan paradan her iki kuruluşun ortak malı olan ayrı bir sermaye teşkil edilmişti[47].

Babür zamanında Uluğ Beg medresesinin güneyinde "Mescid-i Mukatta" denilen bir cami vardı. Duvar ve tavanları oyulmuş ağaç parçalarından (kıt'a) ibâretti. Caminin kıblesi ile medresenin kıblesi arasında büyük bir fark vardı. Mescid'in kıblesi doğrudan doğruya yıldızlara göre yapılan hesaplama ile tesbit edildiği için daha güvenilir olduğu iddia ediliyordu[48]. Bu bina ile İslamiyet'in ilk devirleri ileri gelenlerinden olan halife I. Ömer'in oğlu Abdullah'ın ilgisi olduğu söyleniyordu. Bundan dolayı burası "Ömer Mescidi" veya "Gök Mescid" (Mescid-i Kebûd) diye adlandırılıyordu.

Bu binanın Halife Ömer veyâ oğlu ile ilgisi daha eski kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Câminin kuzeyinde, Uluğ Beg medresesi ile câmi arasında XVI. yüzyılda Ebû Sa'id Hân'ın medresesi inşa edilmiş olup, bu medreseden bugün halâ Çihil Duhterân adı ile tanınmış olan Şeybanîlerin mezarlarının bulunduğu bölüm ayakta kalmıştır[49].

Uluğ Beg zamanında Semerkand'da, aslında yeni bir câmi inşâ edilmişti. Buna rağmen "Bibi Hanım" denilen Timur'un câmii, bun-

[45] Baburnâme, 46a.

[46] Samariyya, s. 34; SKSO; VI, 185; VIII, 301. (İmam Ca'fer 765 yılında ölmüştür).

[47] A. Semerkandî, 217b. Hvandmîr'in sözlerinden anlaşıldığına göre (III, 208) XV. yüzyılda vakıf işlerine bakmak Sadrların görevi idi. Uluğ Beg zamanında Sadr, âlim Fethullah Tebrizî idi (Reşahât, C, s. 140). O, Uluğ Beg'den sonra da yaşamıştır. (A. Semerkandî 297b ve 300a).

[48] Baburnâme, 46a.

[49] Samariyya, s. 13 ve 29; SKSO, VI, 167, 181, 231.

dan sonra da ilk sırada yer alıyordu[50]. Yeni câmii yaptıran Uluğ Beg'in kendisi değil, 1440 yılı 14 Ekim Cuma günü 90 yaşını geçmiş olduğu halde ölen[51] Şahruh'un eski atabegi Alike Kükeltaş idi. Bu devlet adamı anlaşılan artık idarî işlere katılmıyor[52], fakat servet ve kudretinden faydalanarak, ezilenleri koruyordu. Haksızlığa uğrayan herkes ona başvurduğunda onun şahsında bir koruyucu buluyordu. O bir haksızlık haberi alınca, kim tarafından yapılırsa yapılsın, hemen haksızlığın ortadan kaldırılması için tedbirler alırdı ve dolayısı ile zalim idareciler ondan korkarlardı[53]. Semerkand camiinden başka daha birçok binaların inşaası onun adı ile ilgilidir. Bunlar arasında Herat'taki medrese[54] ve Merv'deki (imaret-i hayr ve bikâ-i hayr) hayır eserlerini o yaptırmıştı[55]. Onun bu gibi faaliyeti yalnız Timurlular ülkesi hudutları içerisinde kalmıyor, o Anadolu ve Mısır'da bile arazi satın alarak, ziraatın ilerlemesi için tedbirlere başvuruyordu. Şahruh ona bu kadar masrafa girmesinin sebebini sorduğu zaman, hükümdârının şöhretini düşündüğünü söylemiş ve: "Bakınız, Şahruh'un hizmetkârı ne kadar uzak ülkelerde arazi satın alıyor" desinler cevabını vermişti[56]. Onun Semerkand'da inşa ettirdiği camiden XVI. yüzyılda söz edilmektedir (936/1529-30 yılında Küçküncü Hân burada mermerden bir minber yaptırtmıştı)[57]. Fakat XVIII. yüzyıl sonlarında[58] bina harap bir duruma gelmişti. Hatta camînin yeri bile kesin olarak belirlenememiştir[59]. Ebû Tahir Hoca'ya göre, bu câmi Uluğ Beg medresesinin güneyindedir[60]. Eğer böyle ise, Alike Kükeltaş camiî Babür'ün "Mescid-i Mukatta" ve "Mescid-i Ömer" dediği camilerin aynı olsa gerektir.

[50] Timur câmiinde 1510 yılında Şeybanî'nin ölümünden sonra, Süyüncük Hân'a biat edilmişti (ZVO, XV, 198). 939 (1532-33) yılında taun sırasında burası Cuma namazı kılınan cami idi (aynı eser, s. 211). Ayrıca bk. SKSO, V, 241.

[51] Tarihi A. Semerkandî (254b) ve Fasih (429a)'de 17 C. evvel 844'dür. Vyatkin (Materialy, s. 18)'de aynıdır. Onun SKSO (VI, 246)'daki yazısında başka bir tarih bulunmaktadır.

[52] Onun adı savaşlar dolayısı ile sık sık geçmektedir. Çok yaşlı olduğu halde o 1431-32 yılı kışını Baysungur ile birlikte Māzenderan'da geçirmişti (A. Semerkandî, 240b).

[53] Fasih, gösterilen yer: ve her fürûmande ki ahval-i hod bedû arz kerdi elbette muhim-i sahte şod ve eger vukûf yâfte ki kesî ber kesî zulm kerdî ez şah û geda men-i ân fermûdî ve ber hiç âferîde muhâbâ ne-kerdî ve zālimān ez û hāyif bûdendî.

[54] Fasih, 423b.

[55] A.g.e., 427a; A. Semerkandî, 250b; 842 (1438-39) yılı olayları dolayısı ile.

[56] A. Semerkandî, 254b.

[57] Tarih-i Râkım-î, 121b.

[58] Ebû Tahir Hoca'ya göre (bk. ileride) böyledir. Seyyid Râkım zamanında, 1113 (1701-2) yılında bina sağlam bir durumda idi (Tarih-i Râkımî, 49a): mescid-i camî ki der Semerkand vâki' est; Muhammed Sâlih zamanında da aynı şekilde sağlamdı (SKSO, V, 241).

[59] Vyatkin, Materialy, s. 18.

[60] Samariyya, s. 20; SKSO, VI, 173.

Uluğ Beg medresesi ve hangâhına yakın bir yerde Uluğ Beg devrinde "Mirzâ Hamamları" denilen hamamlar inşa edildi. Tabanı çeşitli taşlarla döşenmiş olup, ne Semerkand, ne de Horasan'da[61] böyle hamamlar vardı. Bu binadan bugün hiçbir iz kalmamıştır[62].

Uluğ Beg'in başşehir içinde yaptırttığı öteki binalardan kaynaklar hiç söz etmiyorlar. Hatta onun zamanında Timurluların gömüldükleri yer olan Gûr-i Emîr binasında yapılan değişiklikler bile yazılmamıştır[63]. Uluğ Beg'in şehir dışındaki eğlence yerleri inşaatına dâir bilgileri ise hemen hemen tamamen Babür'e borçluyuz[64]. 1909 yılı kazıları sonunda yeri belirlenen rasathâne binasının biraz batısında, daha sonra sözünü edeceğimiz "Bağ-ı Meydan" bulunuyordu. Hâfız-ı Abrû'nun sözlerine göre, Babür'ün anlattıklarının aksine olarak, bu bahçe daha Timur zamanında vardı. Onlarla yanyana olan bu bahçe Hâfız-ı Abrû'da "Mirzâ Uluğ Beg'in bağı" diye adlandırılıyor[65]. Timur herhalde burasını küçük yaştaki torunu adına yaptırtmıştı. "Bağ-ı Meydan" bahçesinin ortasında iki katlı Çihil Sütun (kırk sütun: bu gibi yapıların alışılagelmiş adları) binası bulunuyordu. Alt kattaki sütunların çoğu burmalı olup, her dört köşede minâreye benzer kuleler bulunmakta ve buradan üst kattaki her dört tarafı açık olan bir salona çıkılmakta idi. Binanın temeli taştandı. V. L. Vyatkin'in araştırmalarının sonucuna göre, Çihil Sütun, Siyâb'ın sağında, "Efrâsiyâb üzerindeki en yüksek tepenin tam karşısında", yâni eski Semerkand kalesi ile karşı karşıya idi. Biraz ileride Halvâyin yolu boyunda, Bağ-ı Meydan'ın muazzam duvarlarından bir kısmı muhâfaza edilmiştir[66]. Bağ-ı Meydan ile yanyana, Çoban Ata tarafında küçük bir bahçe olup, orada da uzunluğu 14-15 arşın, genişliği 7-8 ve yüksekliği 1 arşın hacminde, içinde taştan bir de tahtın bulunduğu eyvan yer alıyordu. Bu taş uzak bir yerden getirilmişti. Söylendiğine göre ortasında getirildikten sonra meydana gelen bir yarık vardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz içi çinili köşk, bu küçük bahçede bulunuyordu.

Herhalde, gerek Timur ve gerekse Uluğ Beg zamanında olsun şehrin dışındaki saraylar hükümdârların eğlence yerleri idi. Timur zamanında bu eğlenceler sırasında din bakımından yasak olan davranışlarda bulunulduğu için şeriatın ateşli taraftarlarının memnuniyetsizliğine sebep oluyordu. Uluğ Beg zamanında bu yüzden do-

[61] Baburnâme, 46a.
[62] Mahallî söylentilere göre bu binanın yeri hakkında bk. Vyatkin, SKSO; IV, 33, not, 6.
[63] ZVO, XXIII, 31.
[64] Baburnâme, 47a.
[65] al-Muzaffariya, metin, s. 15; trc. s. 16.
[66] SKSO, IV, 34, not, 3.

ğan memnuniyetsizlik açıkça gösterildiği halde, Timur'un saltanatı sırasında bunu yapmaya cesâret eden kimse bulunmuyordu. Uluğ Beg küçük oğlu Abdülaziz'in sünnet düğünü dolayısı ile bâzı kimselere (muhtemelen Semerkandlılara) tarhanlık vermiş, yâni yükümlülüklerinden bağışlamıştı. İleri gelenler ve halk tabakası Kân-ı Gil düzlüğünde şarap içiyorlar, Uluğ Beg'in sarayında da ziyâfet devam ediyordu. Tam bu sırada muhtesip Seyyid Âşık gelerek Uluğ Beg'e şu sözleri söyledi: "Sen Muhammed'in dinini mahvederek, dinsizlerin geleneklerini getirdin!". Uluğ Beg, güçlükle sinirlerine hâkim olarak; "Sen seyyidlerin halefi ve ilim sâhibi olarak tanınıyorsun, artık yaşlandın ve gâliba, işkence içinde ölerek şehid olmak istiyorsun ve bunun için de kaba lâkırdılar kullanıyorsun, fakat ben senin isteğini yerine getirmiyeceğim" dedi[67].

Başka bir ziyâfette muhtesib tarafından hakârete uğrayan Şeyhülislâm, Uluğ Beg'e başvurarak şikâyette bulunmuştu (bk. yukarıda s. 101). O da ertesi günü hakâret edeni yargılamak için bütün kadıları topladı. Uluğ Beg'in dostluğunu kazanarak herşeyi bizzat hükümdara arzetmek haklarına sâhip olan dinî ileri gelenlerden Ebû'l-Fettah Deyyâr (?)[68] bu olayı öğrendi. Uluğ Beg'den meselenin ne olduğunu öğrendikten sonra, Deyyâr, muhtesibin suçlu olduğunu ve terbiyesizce sözleri için cezalandırılması gerektiğini bildirdi. Tam o sırada Uluğ Beg'e askerlerinden biri başvurarak, kardeşinden dul kalan kadını örfe dayanarak kendine almak hakkına sahip iken, kadın'ın buna râzı olmadığını ve bir kumaş tüccarı (bezzâz) ile evlenmek istediğini söyledi. Uluğ Beg başvuranın isteğinin yerine getirilmesi için Yasavula hemen gerekli buyruğun verilmesini buyurdu. Bu sırada orada bulunan Deyyâr, islâmiyette nikâhın her iki tarafın, yâni erkek ve kadının rızası ile kıyıldığı için Uluğ Beg'in saltanatı sırasında dinî hükümlerin bozulduğuna dâir muhtesibin sözlerinin esassız olmadığını bildirdi. Uluğ Beg'e bu sözler o denli tesir etmişti ki, derhal muhtesibin yargılanmasına son verilmesini buyurdu.

Hikâye oldukları pek açık olan bu söylentilerdeki anlatılanların gerçeğe uygun olması şüphelidir. Bununla berâber, herhalde bu hikâyeler şeriâtın temsilcilerinin Uluğ Beg ile olan münâsebetini aydınlatmaktadır. Dinî ileri gelenlerin gözünde hemen hemen "âdil" halifelerden sonra işbaşına gelen bütün öteki islâm hükümdarları

[67] Bu ve sonraki hikâye Hvandmîr'de (III, 219) bulunmaktadır. Samariyya'daki Uluğ Beg ile Seyyid Âşık'ın çok ilgi çekici olan konuşmaları hakkında bk. SKSO, VI, 191 (Metinde - s. 37- boş bırakılan kısım vardır). Reşahât (A. 158b; B. 209b; C, s. 293)'ta Hoca Ahrar'ın Seyyid Âşık hakkındaki hükmü belirtilerek, Hoca Ahrar'ın onu Musa ile mukâyese ederek, çok yüksek bir hatip ve vâiz olduğunu söylediği yazılıyor.

[68] Hind baskısı, s. 159; Zeyyâbe (?).

gibi, Uluğ Beg de âdil olmayan bir padişahtı. Onun zamanında şeriâtın temsilcisi kendi şerefine gölge düşürmeden kadılık makamını işgal edemezdi. Buhara şeyhlerinden Hüsamüddin Şaşî'nin Uluğ Beg tarafından zorla kadılığa getirildiği söyleniyor[69]. Semerkand'da kadılık makamını Şemsüddin Muhammed işgâl ediyordu. Onun âdaleti ve cesâreti hakkında şu söylenti nakledilmektedir: Uluğ Beg öteki İslâm hükümdarları gibi tüccarlara kazançlarının bir kısmını vermek şartı ile hazineden para verirdi. Uluğ Beg'den ticaret sermayesi olarak kıymetli bir taş alan tüccarın biri, kazanç ödemeden ve taşı geri veremeden ölmüş. Uluğ Beg şâhitler getirerek ölünün mirasına el koymak istemişti. Bu olayı öğrenen kadı, saray ilgililerinden biri aracılığı ile Uluğ Beg'e şu sözleri söyletmiş: "Bu işi tazelemek ve şâhitler bulmak size hiçbir yarar sağlamaz, çünkü bu meselenin iç yüzü bence bilinmektedir. Eğer bu kararın muhakkak lehinize verilmesini istiyorsanız, soğuk bir havada el ve ayaklarımı bağlayarak beni soğuk suya daldırınız ki, böylelikle kendimden geçerek sizin kaybolan eşyanız yerine tüccarın malının size verilmesi kararını vereyim." Bu sözlerin tesiri ile Uluğ Beg mahkemeden vazgeçmiştir[70].

Kadı ile ilgili olay ve muhtesib ile Uluğ Beg arasında meydana gelen ağız kavgasına ait anlatılanlar şeriat temsilcilerinin, herhalde, Uluğ Beg'i anlayışsız ve uzlaşılmaz olan bir düşman olarak görmediklerini göstermektedir. İslâmiyet bakımından Uluğ Beg, bütün hükümlerinde şeriata dayanan örnek bir hükümdar olmadığı gibi, aynı zamanda kendi arzularını Allah ve peygamberin hükümlerine tercih eden bir zâlim de değildi[71]. Uluğ Beg zamanında geniş halk kitlesinin durumu hakkında bilgimiz oldukça azdır. Devletşah'a göre, bu devirde arazi vergisi en düşük ölçüye indirilmiş ve bu da

[69] Reşahât, A, 28b; B, 32b; C, s. 46: Mirzâ Uluğ Beg işân-râ be-kazâ-yi Buhara teklif kerde bûd ve be-zûr kâdi sâhte. (Alm. trc. s. 158: H. Şâmî, İ. A.): Uluğ Beg'in yanlış bir karar veren kadının sakalını kestirerek , şehrin sokaklarında o şekilde dolaştırmak istemesi hakkında ise bk. Habibü's-Siyer, Tahran bask. III, 219; Hind baskısı, III, 160, Uluğ Beg'in yakınlarından olan (nedim) Hoca Abdülmümin'in ricâsı üzerine kadı bağışlanmış, fakat Uluğ Beg'e 20 at sunmak zorunda kalmıştı. Abdülmümin atları kendi yanında alakoymuş ve Uluğ Beg bir süre sonra atların ne olduğunu sorunca, Abdülmümin'in, Kadı'nın bu kadar at verecek durumda olmadığını ve sakalını kestirmeye razı olduğunu söyleyince Uluğ Beg gülmüş ve mesele kapanmıştır.

[70] Habibü's-Siyer, III, 219. Bu hikâye Hvandmir tarafından Herat Şeyhülislâmı Seyfüddin Ahmed Taftazânî'nin sözlerine dayanılarak anlatılmaktadır. Onun hakkında bk. Baburnâme, 177b; Brockelmann, II, 218.

[71] Hvandmir'e göre (III, 211) Uluğ Beg, bir süre Semerkand'da kalmış olan ünlü sûfi Kâsım-i Envâr'ın müridi idi. Hvandmîr'e göre Kâsım 837 (1433-34) yılında; Devletşah'a göre ise (s. 348) 835 (1431-32) yılında ölmüştür. Birinci tarih Ethe (Grundriss, II, 295 ve 299)'de de verilmiştir.

tabiî olarak çiftçi sınıfının refahını arttırmıştır[72]. Uluğ Beg ayrıca "tamga"[73] yâni zenaât ve ticaret vergilerine çok değer veriyordu[74]. Uluğ Beg'in "tamga"ya değer vermesi dinî ileri gelenlere göre, herhalde dinsizliğinin gözle görülür belirtilerinden birisi idi. Bütün İslâm dünyasında[75], Mâverâünnehr de dâhil olmak üzere[76], bu çeşit vergi şeriata aykırı bir hareket sayılıyor ve defalarca dinî ileri gelenleri memnun etmek için hükümdârlar tarafından kaldırılıyor idi ise de, tekrar konuluyordu. Uluğ Beg'in saltanatı sırasında, bilindiği gibi "tamga" kalkmamıştır.

Tarihçiler Uluğ Beg'in Semerkand'da ve Buhara dışındaki inşaâtından hiç söz etmiyorlar. Zerefşan'ın öte yakasındaki Mirza arığının Uluğ Beg tarafından kazdırılmış olduğu söylentisi[77] doğrulanmamaktadır. Uluğ Beg'in askerî seferleri hâriç olmak üzere ülkesi içinde seyahatı hakkında bilgi yoktur. Bu şartlar altında Uluğ Beg'in hükümdâr olması dolayısı ile halk tarafından sevilmiş olmasına pek az ihtimal verilir. Bununla beraber, bilindiği üzere, onun idâresi sırasında, 1447 yılına dek ayaklanma olmamıştı. Sâdece Abdülaziz'in davranışları hayatının son yıllarında, daha çok kendi isteğine bağlı olmayarak cereyan eden olaylar, asker ve ahalinin kesin olarak hükümdârdan yüz çevirmesine yol açmıştır.

[72] Devletşah, s. 362. Bu metne göre dört eşek yükü tahıl çıkaran (yaklaşık 325 kg.) bir cerib yerde (16,5 ar), 2/3 dirhem bakır yâni 1/6 (ing. trc. s. 128, nr. 2: 1/3. İ. A.) dirhem gümüş vergi alınırdı.

[73] Habibü's-Siyer, III, 218: Mirzâ Uluğ Beg der bâb-ı vusûl-i vücûh-i tamga ve zekât mubâlaga-yi besyâr dâst, Krş. Mirhvand, I, s. 1320.

[74] Tamga için bk. Barthold, Persidskaya nadpis, s. 33.

[75] Bk. Snouck Hurgronje, Mekka, I, 65 ve 92.

[76] Timur devri için Habibü's-Siyer (III, 176)'de Timur'a atfen tamganın "haramterin vücûh" olmasına dâir hikâyeye bk.

[77] Barthold, Oroşenie, s. 116.

VI.

ULUĞ BEG'İN İLMÎ FAALİYETİ VE HUSUSÎ HAYATI

Uluğ Beg'e gelinceye dek İslâm dünyasında bir bilginin tahtta oturduğu görülmemişti. İslâm tarihçileri bu konuda Uluğ Beg'i ancak Aristo'nun hükümdar öğrencisi ile mukâyese edebiliyorlardı[1]. Uluğ Beg'in ilim ile uğraşma hevesinin ne zaman uyandığı ve kimin telkini ile başladığı meselesi kaynaklarda açık bırakılmıştır. Bu hususta ilk mürebbiyesi Saray Mülk hanıma veya dedesine medyûn olması hayli şüphelidir. Emîr Şah Melik'in vesâyeti altında bulunduğu yıllarda ilimle meşgul olması tamâmen imkân dışındadır. Çocukluk ve delikanlılığının ilk yıllarında Uluğ Beg'in tahsil bakımından öteki Timurlulardan farkı bulunmasa gerektir. Herhalde onun ilimle uğraşmaya başlaması Mâverâünnehr'in hâkimi olduktan sonraki zamana âittir. Timur devrinde Semerkand'a getirilen İranlı bilginlerin bir kısmı Uluğ Beg zamanında da Semerkand'da bulunuyorlardı. Moğol hâkimiyeti zamanında İran'da rağbet bulan müsbet ilimlere[2] Uluğ Beg'in meylini işte bu İranlı bilginlerin tesiri ile açıklamak mümkündür. Moğol hânları hayatta pratik değeri olduğu için müsbet ilimleri teşvik ediyorlardı. Uluğ Beg daha yüksek bir kültüre mensup bir devrin çocuğu olması dolayısı ile, dinlerin ve dillerin değişikliğe uğradığı halde[3], müsbet ilimlerin hükmünün her zaman ve her millet için sâbit kalacağını, bu ilimlerin ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu anlamıştı. Uluğ Beg'in ilgi çekici fakat esas itibarı ile yanlış olan fikri[4] İslâm medeniyetinin bir kısmı için karakteristiktir ki, bu cereyânın temsilcileri antik kültürü alırlarken Homeros, Sofokles, Euripides, Heredot, Tukidides ve Polbios'u bir kıyıda bırakarak, Sokrat, Eflatun, Aristo, Öklid ve Batlamyus'u almışlardır[5].

Semerkand'da Uluğ Beg'in ilk hocalarından "devrinin Eflatun"'u Salahüddin Musa b. Mahmud Kadızâde-i Rumî yaşamakta idi. Başka bir bilgin, Gıyâsüddin Cemşid b. Mesûd, Uluğ Beg tarafın-

[1] Devletşah, s. 362.

[2] A. Semerkandî, 287b: ulûm-i riyâzî ve hikemî; ayrıca bk. s. 217b. Riyâz veya riyâzet kelimesi bilindiği gibi grekçe "matematik" tâbirinin tercümesidir. Riyâz tâbirinin anlamı için bk. Mefâtihu'l-Ulûm, yay. van Vloten, s. 133 (Aritmetik,Geometri, Astronomi ve Musikî, yâni Ortaçağların "Quadrivium" diye adlandırdığı ilimler).

[3] Sédillot, Prolégomènes, metin, s. 4: ulûm-i hikemî ki be-tagyir-i milel ve edyân ve ihtilâf-ı kelime-i zemân gubar-i tagyir ve tebdil ve hırâmen-i ân ne-gerded.

[4] Grek edebiyatının sönmez ve ebedî güzellikleri ile Grek bilginlerinin yalnız tarihî değer taşıyan görüşlerini karşılaştırmak yeterlidir.

[5] MI, I, (1912), 416.

dan, herhalde Kadızâde'nin teklifi üzerine Kâşân'dan davet edilmişti. Abdürrezzak, diğer bir Kâşânlı olan Muinüddin'in[6] Uluğ Beg tarafından dâvet edildiğinden söz ediyor. Fakat Uluğ Beg bu adamdan hiç söz etmemektedir. Bu bilginin kendisinden sonra bir okul bırakmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü astronomlar arasında onun oğlu Mansur Kâşî ve bunun öğrencisi Abdülali b. Muhammed-i Bircendî'lerin adları geçmektedir[7]. Hvandmîr'in, Uluğ Beg'in ilim arkadaşları arasında Semerkandlıları hiç saymayarak, yalnız Kâşânlılardan söz etmesi dikkat çekicidir[8].

Abdürrezzak, 823/1420 yılı olaylarını anlatırken, o yıl inşâ olunan medrese ve hangâhlar[9] dolayısı ile rasathânenin inşaasından söz etmiştir. Fakat bu rasathanenin öteki binalarla aynı zamanda yapılmış olduğu hükmünü çıkarmak mümkün olmasa gerektir. Dorn[10] ve Brockelmann'ın[11] Kadızâde-i Rûmî'nin ölüm tarihini 1412 olarak göstermeleri muhakkak yanlıştır. Uluğ Beg'in sözlerine göre Kâdızâde, Gıyasüddin Cemşid'den sonra ölmüştür. Gıyasüddin Cemşid'in Uluğ Beg'in hizmetine girmesi tahminen şu iki tarihle belirlenmektedir: 818 yılı Zilkâde ayında (Ocak 1416) o Sultan İskender (herhalde Karakoyunlu mirzâsı olsa gerek)[12] için astronomi âletlerine âit küçük bir eser yazmıştı. Demek ki o sırada henüz daha Uluğ Beg'in hizmetinde bulunmuyordu. 3 Cemaziyelevvel 830 (2 Mart 1427) tarihinde Uluğ Beg'in kütüphanesi için meydana getirdiği Matematik ile ilgili bir eserini tamamlamıştı[13] Yâni böylece o Semerkand'a 1416'dan sonra ve 1427'den önce çağırılmıştı. Matematik ile ilgili eserinin başında öteki eserleri de sayılmaktadır. Başta "el-zicü'l-müsemmâ bi'l-hâkânî fî tekmilü'l-zicü'l-İlhânî" adlı

[6] A. Semerkandî, 217b; Ayrıca Blochet, s. 87 v.dv.'ndaki metne bk.

[7] Onun eserleri için bk. Brockelmann, GAL, I, 473, 511, 512; Rieu, CPM, 453.

[8] Hvandmîr, III, 214.

[9] A. Semerkandî, gösterilen yer.

[10] Dorn, Catalogue, s. 110.

[11] GAL, II, 212. Tarih, Kâtip Çelebi (I, 322)'den alınmıştır. Rieu (CPM, 456) buna karşı çıkmıştır.

[12] Bu hususta bk. IAN, 1914, s. 459 v.dv. (Burada adı geçen İskender, Kara Koyunlu İskender değil. Ömer Şeyh'in oğlu İskender olmalıdır. Bu ikincisi Türkçe ve Farsça şiirler yazdığı gibi, M. Natanzî'ye kendi adına bir tarih yazdırmış, Çağatay şairi Lütfi, Gül ve Nevrûz adlı Türkçe mesnevisini yine bu mirzânın buyruğu ile Şiraz'da kaleme almış, devrin şâirlerinden Mevlâna Haydar da Nizâmî'nin Mahzenu'l-Esrâr'ına İskender'e ithafen Türkçe bir nazire yazmıştı. Bu kadar kültürlü ve ilim hâmisi Timurlu İskender dururken, Ömer Şeyh'in Oğullarının idâresindeki Kâşân'da yaşayan Gıyasüddin Cemşid'in bu eserini Kara Koyunlu İskender için yazmasına ihtimal verilemez. Her ne kadar, Timurlu İskender 1415 yılı ortalarında ölmüş ise de, yukarıdaki "Sultan İskender" ifâdesi de Timurlu mirzâsından söz edildiğini gösteriyor. Kaldı ki Kara Koyunlu İskender, babası Kara Yusuf'un 1420 yılında ölümünden sonra idârede söz sâhibi olabilmiştir (İ.A).

[13] El-Miftah fi'l-Hisâb, Umumî Kütüphâne el yazmaları, Dorn 131, Tarih sonda bulunmaktadır (122a).

eseri gösterilmiştir. El-zicü'l-İlhânî meşhur Nâsırüddin-i Tusi'nin zeycidir. Eserin adına kaleme alınmış olduğu "hâkân", herhalde Şahruh olsa gerektir. Yazar, muhtemelen Semerkand'a varmasından önce, bir süre Herat sarayında kalmıştı.

Gıyasüddin Cemşid'in zeycleri bize kadar gelmediği için onların, Uluğ Beg'in tertip ettiği zeyclerden ne kadar farklı olduğunu bilmiyoruz. Fakat ne olursa olsun Uluğ Beg, Gıyasüddin ile ilmî tartışmada bulunacak derecede astronomide bilgi sahibi idi[14]. Gıyasüddin'in pek nâzik bir adam olmadığına dâir bir söylenti vardır ve denildiğine göre Uluğ Beg ilmine değer verdiği için onun kabalığına katlanmıştır[15]. Buna rağmen Gıyasüddin'in Matematiğe dâir eserinde Uluğ Beg'e sunuş yazısı çok tumturaklı bir dille yazılmıştı. Yazar hükümdârını "mukaddes ruhun, insanî olgunluğun sahibi, melek yaratılışlı ve peygamber mizaclı"[16] sözleri ile vasıflıyor ve Uluğ Beg'e Şahruh'un henüz hayatta olduğu bir sırada acâib olan Allah'tan "dünyada insanların oturduğu yerlerde Uluğ Beg'in hilâfet ve saltanatının ebedî olması"[17] gibi dileklerde bulunuyordu.

Gıyasüddin'in ölüm tarihi kesin olarak belli değildir.Suter, bu olayı tahminen 840 yıllarına[18], yâni XV. yüzyılın otuzuncu yıllarının sonlarına koymaktadır. Kâdızâde ondan sonra ölmüş, dolayısı ile rasathânenin inşaası ve zeyclerin tamamlanmasına dek yaşamıştı. Uluğ Beg "zamanının Batlamyus'u olan" Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşçu'yu kendine yardımcı olarak seçmişti. Bu bilginin "Kuşçu" diye adlandırılması, saray görevlisi olduğunu[19] ve Rusların "Sokolniçi" -Şahinci- dedikleri bir makama uyan memuriyeti işgal ettiğini gösterir. Uluğ Beg'in ona "oğlum"[20] diye hitap ettiğine göre o, yaş bakımından Uluğ Beg'den daha genç olmalıdır. Hükümdarının etkisi ile Astronomiye merak sarmış olsa gerektir. Bu merakı sâdece Uluğ Beg'e yaranmak için olmadığı, hükümdârının ölümünden sonra da hayatının sonuna dek bu ilim ile uğraşmasından anlaşılmaktadır. Ali Kuşçu, Uluğ Beg'in sâdece ilim arkadaşı değil, aynı zamanda Uluğ Beg'in ondan hiçbir şey gizlemediği sırdaş bir dostu idi[21].

[14] Misal olarak bk. Sédillot, 141.

[15] Emin Ahmed-i Râzî'nin Heft İklim'ine göre Rieu, CPM, 456b.

[16] Sâhibu'n-nefsu'l-kudsiyye ve'l-kêmâlâtu'l-ünsiyye ve'l-ahlâkü'l-melekiyye ve'ş şiyemu'l-Muhammediyye.

[17] Halledallahu teâlâ fi el-rub'ul-meskûn hilâfetehu ve sultanehu.

[18] Suter, Mathematiker, nr. 429.

[19] Reşâhât'ta (B. 99b; C, s. 140) Ali Kuşçu'nun Herat'ta Câmi'nin huzuruna Türk elbisesi ile gelmesi hakkındaki hikâye.

[20] Uluğ Beg, zeyclerinin girişinde ona böyle hitâb etmektedir (Sedillot, metin, s. 6).

[21] Mirhvand (L, 1320 ve 1491;C, 364a)'da Uluğ Beg'in Ali Kuşçu hakkındaki sözleri: Ali Kuşçu mahrem-i mâ-est.

Uluğ Beg'in 1908 yılı kazıları sonucunda bir kısmı V. L. Vyatkin tarafından ortaya çıkarılan rasathanesi hakkında Abdürrezzak, Babür ve kısmen Uluğ Beg'in eserlerinin yorumunu yapan kaynaklarda, çok az bilgi bulunmaktadır. Binanın yeri üzerindeki alanda yapılan kazılar da bu hususta hemen hemen hiç bir sonuç vermemiştir[22]. Toprak altında kalan büyük bir kadranın bir parçası bulunmuştur. Yazma kaynaklara göre, kadranın yüksekliği İstanbul'da Ayasofya câmiinin kubbesine eşitti[23]. Babür'ün sözlerine göre[24] bütün bina üç kattan ibâretti. Göğün dokuz katı derece, dakika, saniye ve saniyelerin onda birini gösteren gökyüzü küresinin (eflâk-ı tedâvir), yedi gezegen, sâbit yıldızlar, iklim ve dağlar, denizler, çöller vs.yi gösteren yeryüzünün tasviri olduğunu Abdürrezzak söylemektedir[25]. "Be nukuş-i dilpezir ve rukûm-i bî-nazir" sözleri ayrı bir maket küre yâhut haritaların değil, duvar tasvirlerinin sözkonusu olduğunu göstermektedir. Meselâ, Meraga gibi bazı rasathanelerde maket küre ve haritalar vardı[26]. Yukarıda sözü geçen Uluğ Beg kütüphanesinin rasathânede mi, yoksa sarayların birisinde mi olduğu, rasathânede belli bir usul ve erkânın olup-olmadığı ve XIV. yüzyıl başlarında Tebriz'de Gazan Hân'ın rasathanesinde olduğu gibi[27], dünyevi bilimlerin okutulduğu bir okulun bulunup bulunmadığı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Uluğ Beg'in zeyclerinin tamamlanması h. 841 (1437) yılı başı olarak kabul edilmektedir[28]. Bununla beraber Uluğ Beg daha sonraları da eseri üzerinde çalışmış ve zeycler ancak öldüğü yıl (853/1449) tamamlanmıştır[29]. Zeyclerin tertip edildiği yıl gösterilmemektedir. Ancak birçok yerlerde 841 yılı, yazarın hesaplarına başladığı bir tarih olmak üzere esas alınmıştır[30]. Fakat islâm tak-

[22] Kazı sonuçları hk. V.L. Vyatkin'in makalesine bk: IRK, II. seri, nr. 1, 76-93. Vyatkin'in bana yazdığı özel mektubundan, kazının, rasathânenin düzeni hakkında bilgi elde edilmesine yararı olmadığını öğrenmiştim.

[23] Sédillot, s. CXXIX. Graves (XVII. yüzyıl)'e dayanarak. Bu karşılaştırma Ali Kuşçu tarfından onun İstanbul'a gelmesinden sonra yapılmış olsa gerektir. (Bu bir mübalağa olarak görünmektedir. Bir astronom rasathânenin meridyenini araştırırken, ben V.L. Vyatkin ile 1911 yılında orasını gördüm. V.M.).

[24] Babürnâme, 46b.

[25] A. Semerkândî, 217b; Blochet, Introd, s. 88.

[26] D'Ohsson, III, 264. Vassaf'ın sözleri (Hind baskısı, s. 52): ve şekl-i küre-i zemin der-gâyet dikkat-i nazar be-perdaht ve bahşeş-i rub'u meskûn ber ekâlim-i seb'a ve tûl-i eyyâm ve arz-ı beled ve irtifa'-ı kutb-u şimâlî der mevzi' ve sûret-i vaz' ve esâmî-i büldân ve heyet-i cezâyir ve deryâhâ rûşen ve muberhen gerdânid.

[27] Reşüddin, Leningrad Asya müz. yazm. nr. a 566, 393a; MI, I, 87.

[28] Sédilot, CXXIX; Samariyya, s. 17; SKSO, VI, 170.

[29] Sédillot, CXXXI.

[30] Sédillot, 131, 135, 146.

vimini Çin takvimi ile karşılaştırırken Şan-Ven devrinin (cycle) başlangıcı olarak 8 Şevval 847 Salı (28 Ocak 1444) tarihi verilmiştir[31].

Uluğ Beg rasathânesine, 1259'da[32] Meraga'da inşa edilen ve 1300'de Gazan Hân tarafından ziyâret edildiği sırada halâ çalışmalarını sürdüren[33] Nâsirüddin-i Tusî'nin rasathânesi derecesinde ilmin ilerlemesine sebep olmak nasip olmamıştı. Uluğ Beg'in rasathânesi kurucusunun ölümünden sonra çalışmalarını kesmiştir. Onun biricik öğrencisi ve ilim arkadaşı Ali Kuşçu Semerkand'dan ayrılarak, 879 (1474) yılında İstanbul'da ölmüştür[34]. Ali Kuşçu'dan başka Kadızâde'nin torunu Meryem Çelebi de Uluğ Beg'in eserlerinin yorumcularındandı[35]. Fakat islâm astronomisi Uluğ Beg'den sonra hiçbir ilerleme kaydetmedi. Uluğ Beg'den sonra gerçek astronomi bilginleri ortadan kalkmışlar ve onların yerini camilerdeki muvakkitler (takvim düzenleyenler) almışlardır[36]. Uluğ Beg'in çalışmaları, gözlemlerinin doğruluğu bakımından üstün olmakla birlikte onda İranlı astronomlardan Kutbüddin-i Şirazî'de olduğu gibi[37], yeni yolların araştırıldığı görülmemektedir.

Uluğ Beg'in astronomiye ilgisi ne derecede olursa olsun, bütün zamanının veyâ boş vakitlerinin hepsini bu ilme ayırdığını kabul etmek yanlış bir düşünce olurdu. Uluğ Beg'in aynı zamanda ava da çok büyük bir merakı olup, XI. yüzyılda Selçuklu Sultanı Melikşah gibi[38] avda öldürdüğü kuşların listesini tutardı. Devletşah, Uluğ Beg'in müthiş bir hâfızâya sâhip olduğunu ispat için, Uluğ Beg'in bir kere bu listeyi kaybettiğini ve bunu yeniden aklından yazdırdığını bildiriyor. Daha sonra kaybolan defter bulunduğunda, yeni liste ile eski liste arasında ancak dört-beş yerde fark bulunduğu görülmüştür[39]. Uluğ Beg'in kış aylarında Buhara'ya seyahat etmesi, her-

[31] Sédillot, metin, s. 33; trc. s. 34 (doğrusu 29 Ramazan Pazartesi/20 Ocak 1444'e denk gelmektedir. V.M.).

[32] h. 657; Vassaf, s. 52 (bk. EI., Maragha madd.).

[33] Reşidüddin, Leningrad Asya müz. yazm. 368a; D'Ohsson, IV, 271. 1339 yılında artık rasathâne harabe halinde idi. Bk. Hamdullah-ı Kazvini'nin Siyâsetnâme zeylindeki (s.219) Schéfer tarafından yayınlanan metni. (Rasathâne'nin 949/1542 yılında Şah Tahmasb zamanında tâmiri için bk. Ahsenu't-Tevârih V.M.).

[34] Brockelmann, GAL, II, 234 v.dv.

[35] Sédillot'a göre (CXXXII, trc., s. 225) oğludur. Brockelmann'a göre (II, 235) o, Ali Kuşçu'nun torunudur. Gâliba o her iki astronomun da torunu idi (Blochet, Catalogue, II, 68, nr. 791). (Bu adın çeşitli yazarlar tarafından şimdiye dek çeşitli okunuş ve yazılış şekilleri ile bunun "Mîrüm" şeklinde okunması gerektiği hakkında bk. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Bir İlim Adamımızın Adı Üzerine, VII. Türk Tarih Kongresi, II, 547-553 İ.A.).

[36] Nallino'nun sözleri (EI, I, 519 Astronomy madd.).

[37] Onun hakkında bk. Baron V.R.Rozen, Collections Scientifiques, III, 307.

[38] Houtsma, Recueil, II, 69.

[39] Devletşah, s. 362.

halde kuş avları ile ilgili idi[40]. Şahruh'un öteki oğulları gibi, Uluğ Beg de İran edebiyatını az-çok bilirdi. Onunla, Baysungur ve İbrahim'in aralarında edebî konularda[41] yazışmalar oluyordu. Uluğ Beg İran şâirlerinin önde gelenlerinden Nizamî'yi, Baysungur ise Hind şairi Hüsrev Dehlevî'yi takdir eder ve bu yüzden iki kardeş arasında tartışmalar olurdu[42]. Uluğ Beg'in zevki bugünkü İran edebiyatında ihtisas sahibi olan Avrupalılarınki gibi idi. Buna karşılık Baysungur, edebiyat ve güzel sanatları iyi bilen ve seven bir kimse olması dolayısı ile çağdaşları arasında ün kazanmıştı[43]. Devletşah, Uluğ Beg'in veya onun idâresinin XIII ve XIV. yüzyıllardaki üç İranlı şâir hakkındaki görüşünü kaydediyor, fakat kendisi buna katılmıyor[44].

Uluğ Beg'e çağdaş olarak, Mâverâünnehr'de İrânlı şâirlerden İsmetullah-ı Buharî bulunuyordu. O, Halil Sultan'ın tahttan indirilmesinden sonra saraydan ayrılarak, Uluğ Beg adına şiirler yazmaktan vazgeçip, ömrünün bundan sonrasını saray muhitinden uzak olarak geçirmişti. Buna rağmen öteki şâirler onu ziyâret etmeye devam ile üstad olarak tanıyorlardı[45]. Uluğ Beg'in sarayında "şâirlerin şâhı" olarak, Devletşah zamanında da Mâverâünnehr'de şiirleri az-çok şöhretini koruyan, Kemal Bedahşî kabul ediliyordu[46]. Eserini XIX. yüzyılda yazan tarihçi Ebû Tahir Hoca, Uluğ Beg'in farsça şiirler yazdığını iddia ile, örnek olarak bir mısra vermektedir[47]. Devletşah ise Uluğ Beg'in şiirlerinden hiç söz etmemektedir[48].

Timur devrinde İran edebiyatını taklit ederek Türk şiirini meydana getirmek teşebbüsünde bulunan Çağatay şairlerinin divânlarının, Uluğ Beg'in ilgisini çektiğine dâir hiçbir bilgi yoktur. Bu şâirlerden divânı bize kadar gelen Sekkâkî'nin[49] Halil Sultan[50] ve Mu-

[40] Karaköl'deki kuş avı hakkında bk. Narşahî, yay. Schefer, s. 17; Barthold, Turkestan, 118, 455. Babür'ün , amcası Sultan Ahmed hakkında Uluğ Beg'den sonra onun gibi bir kuşçu pâdişah bulunmadığı ifâdesi ilgi çekicidir (s.19a).

[41] Devletşah, s. 351.

[42] Devletşah, s. 240.

[43] Onun hakkında Fasih (422a)'in hükmüne bk.: tâ cihân-est misl-i û sultanî ber taht-ı memleket ne-nişeste.

[44] Devletşah, s. 103 (Felekî), s. 126 (Seyfüddin İsferengî), s. 141 (Cemâlüddin Isfahanî) hakkında.

[45] Devletşah, s. 361 ve Tarih-i Râkımî (840 yıllarında). Devletşah'a göre (s. 361) o, 829/1426 yılında; Râkım'a göre (Tarih-i Râkımî, Üniv. yazm. 949, 48b v.dv.) 840 yılında ölmüştür.

[46] Devletşah, s. 420 (ayrıca s. 366). Devletşah'ın sözlerinden (s. 420) görüldüğü üzere "Mâverâünnehr, Bedehşan ve Türkistan'da" İsmetullah'ın başka bir öğrencisi olan Buharalı Hıyâlî'nin divânı daha çok şöhret kazanmıştı.

[47] Samariyya, s. 17; SKSO, VI, 171.

[48] XV. yüzyılda bir hükümdarın şiir yazmasının, kendini küçültmesi demek olduğu düşüncesi mevcuttu. Fasih'in Baysungur hakkındaki sözlerine bk. (422b): ân-hazret ez ân-ki şi'r güyed yâ û-râ be-şi'r goften nisbet kunend müte'âlî bûd.

[49] Brit. Mus. Or. 2079; Rieu, CTM, 284.

[50] 7a v.dv.; tarihi (7b): h. 810.

hammed Parsâ[51] ile birlikte Uluğ Beg için de yazdığı şiirleri vardı. Şiirlerinin birinde şair, oldukça mütevazi mısralarla hükümdârdan yardım istiyor[52], başka bir yerde de Uluğ Beg'in ilmine, antik ve islâm dünyasının[53] büyük bilginlerinin ilminden daha yüksek bir yer veriyor, üçüncüsünde de öğünerek: "dünyâ benim gibi bir Türk şâiri, senin gibi bir âlim hükümdâr ortaya koymadan önce, felek daha uzun yıllar dönmesini sürdürecektir"[54] diyor. Bu devrin diğer bir şâiri olan Lûtfi'nin şiirlerinde de Uluğ Beg anılmaktadır[55]. Bu şiirlerin Uluğ Beg tarafından nasıl karşılandığı ve onun öz dilinde nazım edebiyatının doğuşuna taraftar olup-olmadığı konusu bilinmemektedir.

Moğol İmpartorluğu'nun parçalanmasından sonra kurulan dört devletten, Büyük Yurt yâni Çin ve Moğolistan, Cuci İmparatorluğu (Altınordu); Hülagu'nun halefleri idâresindeki İran ve Çağatay'ın haleflerinin idâresindeki Orta Asya'daki devletlerden söz eden ve bize kadar gelmeyen eserin yazılışını Uluğ Beg'e ait olarak gösteriyorlar. Uluğ Beg'in bu kitabı yazdığına pek ihtimal verilemez. Hiç olmazsa Hvandmîr'in açık bir şekilde, bu tarihin "Şahruh devrinin bilgili kimselerinden biri tarafından Uluğ Beg adına yazıldığını[56]" ifâde etmesinden, bu eserin Uluğ Beg tarafından yazılmadığı anlaşılmaktadır. Tarihçi Hvandmîr'in eserinde bu kitaba ait bir takım atıflardan ve Londra el yazmaları arasında[57] Uluğ Beg'in eserinin bir özeti olmak üzere gösterilen başka bir eser sâyesinde bu kitabın içindekiler hakkında bir fikir edinebiliriz. Yazar Reşidüddin ve Nizâmüddin-i Şamî'nin eserlerinden yararlanmıştır. Reşidüddin'in eserinde olduğu gibi, Moğol İmparatorluğu tarihine geçmeden önce Türk ve Moğol kavimlerinin efsanevi tarihleri anlatılmıştır[58]. Yazar Nizâmüddin'den aktardığı bilgilere, zamanına ait ekler de yapmıştır.

[51] 5a v.dv.

[52] 9a: Felek kadre mening hod hunerde, fazlım asrasang/Velikin bir duacı men, meni tengri üçün asra.

[53] 12a: Aristalis û Eflâtun û Batlimus û Calinus/Ali Sina û Filâkos, Aristo û Ebû Ma'şer/Riyazi heşt û hikmet, rasad, iksir û Oklides/Bedii vü sanayini sening tig bilmedi anlar.

[54] 14b: Felek yıllar girek seyr itse vü kiltürse elginge/Mening tig şâir-i Türki sening tig şâh-ı dânânı.

[55] A.Z. Validi, Çağatay şairi Lûtfi (rusça), s. 23: Ulug big hân bilür Lutfi kemaling/ki rengin şi'ri Selmandın kalışmas.

[56] Habibu's-Siyer, III, 4: târihî ki yekî ez efâzıl-ı zemân-ı pâdişâh-ı âli-mekân-ı Şahruh sultan be-nâm-ı nâmi-i Mirzâ Uluğ Beg Gürgân nuvişte-est.

[57] Add. 26190; Rieu, CPM, 163 v.dv. ve Barthold, Turkestan, s. 56.

[58] Habibu's-Siyer, III, 4: Hvandmîr bu eserden Reşidüddin'de bulunan Kalaç: kal aç türetmesini getiriyor (Berezin yayını, TVO, VII, 1861, s. 25; Radloff, Kutadku Bilik, Giriş, XXII.

Büyük Yurt'un ondört hânının adlarına daha beş ad ilâve edilmiştir[59]. Bunlardan herhalde yalnız sonuncusu olan Alay'ın adı tarihî bir addır[60]. Şerefüddin Yezdî bu hânların adlarında en son olarak Tayzi Oğlan'ın adını sayıyor (yukarıda 45. s.bk.). Demek ki başka adlardan onun haberi yoktu. Cuciler'in tarihine gelince: Nizamüddin'in verdiği yirmibeş ada (Şâdi Beg de dâhil olmak üzere) daha ondört ad eklenmiştir[61]. Yazarın bu listesi, Şerefüddin Yezdî'nin 831 (1428)'e dek getirdiği adlardan daha geniş ve doğrudur. Dört Ulus tarihinde yazılı olan hân adlarının üçü Şerefüddin Yezdî'de yoktur[62]. Şerefüddin'in eserindeki son hândan sonra (Derviş Oğlan'ın halefi Muhammed Hân), Dört Ulus Tarihi'nde daha dört hân'ın adı verilmiştir. Devlet Berdi b. Taş Timur; Burak; Gıyasüddin b. Şâdi Beg; Muhammed b. Timur Hân yâni Küçük Muhammed[63]. Yazar bu Hânların saltanatı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı için yalnız adlarını vermekle yetinmiştir[64]. Şerefüddin Yezdî, Çağatay Ulusu'nun tarihini yazarken Ergene Hatun'u yanlış olarak Arık Buka'nın kızı gibi göstermiştir. Dört Ulus Tarihi'nde yanlışlık bulunmayıp[65], Ergene Hatun'un babasının adı Reşidüddin'e göre yazılmıştır[66]. 1358-1370 yıllarında sırf ad olarak hân olan Kabul Şah gerek Hvandmîr'de[67] ve gerek Londra yazmasında[68] yanlışlıkla Âdil Sultan'dan[69] sonra gelmektedir. Bu yanlış herhalde Dört Ulus tarihinde de vardı. Bu eserin her bakımdan Şerefüddin Yezdî'nin eserinden tamamen ayrı bir eser olduğu görülmektedir. O devrin edebî bir ürünü ve tarihî tenkid için bir malzeme olması bakımından Uluğ Beg'e ait olarak gösterilen tarihî eserin varlığı az çok bir ilgi uyandı-

[59] Habibu's-Siyer, III, 18 ve 25; Hind baskısı, III, 28 ve 42.

[60] Onun hakkında bk. D. Pokotilov, s. 46.

[61] Habibu's-Siyer, III, 26. Brit. Mus. yazm. 127b-128a; Miles, The Shajrat ul-Atrak, London 1838, s. 239 v.dv.

[62] 27. (Uluğ Beg'e göre) Timur Kutluk oğlu Timur olup, onun hakkında bk. A. Markov, Katalog monet, 498; 32. Toktamış oğlu Cebbar Berdi; 33. Sidi-Ahmed.

[63] Lane-Poole, The Mohammaden Dynasties, s. 232.

[64] Habibu's-Siyer, III, 26: ve çûn ahvâl-i in selâtin nâ-mâ'lûm bûd be-mücerred-i ta'dâd-i işân iktifâ reft.

[65] Habibu's-Siyer, III, 28: be-rivâyet-i sâhib-i mukaddeme-i Zafernâme duhter-i Arık Buka b. Tuli Hân bûd ve be-kavl-i müellif-i Ulus-i Erba'a bint-i Nur İlçi Gürgân.

[66] Bk. Blochet yayını, 185 h (Turelçi Gürgân'ın kızı).

[67] Habibu's-Siyer, III, 32.

[68] Brit. Müz. Add. 26190, 180b-181a; Miles, s. 380.

[69] O ve selefi hakkında, İskender Anonimi'ne dayanılarak bk. yukarıda... s. 12. Şerefüddin'e göre Kabul Şah 765 (1364) yılında tahta oturmuştur (ZN, I, 96). Bu haber, İskender Anonimi'ne göre daha doğrudur. Çünkü İskender Anonimi'nin yazarına göre (251a) Kabul Şah 1 yıl 4 ay, Âdil Sultan ise 5 yıl hüküm sürmüştür. ZN'de Âdil Sultan 1369 yılında geçiyor (I, 185 ve 190). O, Timur'un gâlibiyetinden sonra 1370 yılında öldürülmüştür (I, 206).

racak mahiyette olurdu. Bununla beraber bu eserin bulunması ile Moğol İmparatorluğu ve onun parçalanmasından sonra kurulan devletlerin tarihlerine ait bilgilerimizin esaslı bir şekilde artacağına pek ihtimal verilemez.

Semerkand'da Uluğ Beg devrinin en büyük tıp bilgini olarak Mevlana Nefis[70] adlı birisi tanınmıştı. Dikkate değer ki, Herat'da Şahruh zamanındaki dinî temayüllerin tıp üzerinde de etkisi olmuş ve Amerika'da bugünkü hristiyan ilmini andıran olaylar görülmüştü. 1441 yılı Temmuz ayında hastaları telkin ile tedavi eden[71] dindâr birisi olan tabib Şemsüddin Muhammed, Herat'ta ölmüştü.

Araştırılmak üzere daha bir mesele kalıyor ki, o da Uluğ Beg'in âile hayatı bakımından doğu despotlarından ne derece ayrıldığıdır. Hvandmîr'in sözlerine göre[72], Uluğ Beg'in beş tane hanımı bulunmakta olup, bunlardan yalnız üçünün adı verilmiştir:

1- Muhammed Sultan'ın kızı Öge Begüm (veya Öge Biki). Uluğ Beg'in ilk hanımı olup, onunla 1404'de on yaşında iken evlenmiştir (yukarıda 42. s.bk.). 1419'da ölerek babasının inşa ettirdiği medresede[73], gâliba Gûr-i Emîr'de, babasının kabri ile yanyana gömülmüştür. Bununla beraber Gûr-i Emîr'de onun mezarı bugüne dek gelmemiştir. 1412'de ilk defa gebe kaldığında Herat'a getirilmiş ve burada 19 Ağustos Cuma günü[74] bir kız doğurmuş, adı da Habibe Sultan (yahut Hasibe) konularak, herhalde Muhammed Sultan'ın hân soyu ile (yukarıda 31. s.bk.) olan yakınlığından ötürü Hanzâde Begüm ünvanını almıştı. Hvandmîr'in sözlerine göre, bu kız ancak iki yıl yaşamıştır. Eğer bu doğru ise, onun adı ve lâkabını taşıyan[75] ve Herat'ta yaşayan bir kızkardeşi daha olması gerekir. Uluğ Beg 1438 yılında bu kızının kendi yanına Semerkand'a gönderilmesini istemiş[76], kız da Semerkand'a gelmiş, ancak 1439 yıl Nisan'ında yeniden Herat'a dönmüştü[77].

[70] Habibu's-Siyer, III, 219; Hind Baskısı, III, 159.

[71] Fasih, 429b: mûâcele-yi bîmarân be itikâd kerdî. Onun hakkında ayrıca bk. A. Semerkandî, 256b.

[72] Habibu's-Siyer, III, 219. Tahran baskısında bu bilgiler kıyıda verilmekte, Hind baskısında ise hiç bulunmamaktadır.

[73] Bk. ZVO, XXIII, 30. A. Semerkandî (Leningrad Üniv. yazm. nr. 157, 213b)'de yanlış olarak: der cünbed-i medrese-yi vâlide-eş. Aynı haber H. Abrû (A. 319a)'da da bulunmaktadır. Ancak Asya Müzesi yazm. Nr. 574, s. 448 ve nr. 574a, 332b'de: "der gunbed-i medrese-yi valid-eş" şeklindedir.

[74] 10 C.evvel 815. Tarih, H. Abrû (B, 180a; A, 191a)'da verilmiştir.

[75] Hvandmir, Hânzâde Begüm adının yalnız ölen kıza, Habibe Sultan adının sâdece kızkardeşine ait olduğunu sanıyor.

[76] Fasih, 427a. A. Semerkandî (251a)'"de burada daha önce kızın Gevherşad Hatun tarafından Semerkand'dan Herat'a getirildiği yazılıyor. Fasih (411b) bu olayı 822 (1419) yılında, yâni kızın annesinin ölümü yılında gösteriyor.

[77] Bundan sâdece Fasih (427b)' de söz edilmektedir.

2- Sâdece ad olarak hân olan ve Timur zamanında adına sikkeler kesilen Sultan Muhammed Hân'ın kızı Ak-Sultan Hanike. Mirhvand'ın Ali Kuşçu'ya dayanarak naklettiği hikâye[78], herhalde Uluğ Beg'in bu hanımına aittir. Anlatıldığına göre Uluğ Beg falcılıktan (ilm-i remel) anlayan Muhammed-i Ardistânî'den meydana gelecek en yakın olayları sormuştur. Falcı da en yakın olayların hareme ait olduğunu, fakat Ali Kuşçu bulunduğu için söylemek istemediğini belirtmiştir. Uluğ Beg de Ali Kuşçu'nun yakın bir dostu olduğunu ve onun yanında her şeyi çekinmeden söyleyebileceğini bildirmiştir. O zaman falcı, Uluğ Beg'e hanımlarından birini birkaç gün sonra öldüreceğini ve hanımı olan "Hân kızını" da boşayacağını bildirmişti. Uluğ Beg falın ikinci bölümüne inanmamıştı. Çünkü hân kızı olan hanımını çok sevdiği için bu zamana kadar hiç ayrılmamıştı. Bir kaç gün sonra falcının söylediklerinden ilki doğru çıkınca, hân kızı sevincini o denli açık bir şekilde ortaya koymuştu ki[79], Uluğ Beg öfkelenerek hanımını boşamıştı. Bu hikâyenin esas bakımından efsanevî olduğu şüphesizdir. Bununla beraber bundan, Uluğ Beg ile hanımlarından biri arasında (eski hân'ın kızı ile) çok derin bir sevgi bağı olduğu ve mahiyeti bizce bilinmeyen bir aile faciasının bu bağa son verdiği anlaşılmaktadır.

3- Halil Sultan'ın kızı Hüsn-Nigâr Hanike.

Bunlardan başka altı cariyenin adı daha verilmektedir:

1- Uluğ Beg'in iki kızı Ak-Baş ve Sultan Baht'ın annesi Rukiye Sultan Hatun.

2- Sarbuka oğlu Tükel'in kızı Mihr Sultan.

3- Bayan Kükeltaş'ın kızı Devlet Baht Saadet. Bu cariyeden Uluğ Beg'in Kutluk Türkân (Terken) Aga adlı bir kızı olmuştu.

4- Hvand Said'in kızı Devlet Sultan.

5- Özbek Aka Sufi[80] 'nin kızı Bahtı.

6- Barlas Şeyh Muhammed'in kızı Devlet Baht.

Uluğ Beg'in kızları arasında Hvandmîr'de Rabia Sultan Begüm-'ün adı yoktur. Rabia Sultan Begüm, Semerkand'ın Mirza Ebû Said tarafından ele geçirilmesinden sonra (855/1451) Özbek Hân'ı Ebu'l

[78] C, 364a; L, 1320 ve 1491, ayrıca Hvandmîr, III, 219, L'de (s. 1320) Hızır Hân'ın kızı. Fakat yazmalarda ve Hvandmir'de (L, 1491) "Hızır" adı yoktur: duhter-i hânı Turkestan.

[79] Bâzı rivâyetlerin - gâliba yanlış olan - okunuşuna göre Uluğ Beg "o denli ağır bir şekilde tenkid edilmişti" ki bk. L, 1320: çendân izhâr-ı meserret ve şamâtât kerd; L, 1491: çendân şamâtât âgâz kerd ve ber pâdişâh ta'ne zed; Hvandmîr, III, 220: ez vukû-i hâdise şadmân şode çendân beşaşet fermûd; Hind baskısı (III, 159)'nda "vukû" kelimesinden sonra "in" ve sonra "beşâşet" yerine "şamâtât" gelmekte, geri kalan kısmı Tahran nüshası gibi devam etmektedir.

[80] Türkçe (s. 119) ve almanca (s. 175) tercümelerde Kasuni şeklindedir (İ.A.).

Hayr'ın hanımı olmuş ve sonraları hân olan Küçküncü ve Süyünc-'ü[81] doğurmuştur. Onun mezarı Türkistan şehrinde olup, bu güne dek gelmiştir[82]. Hvandmir'in, Uluğ Beg'in sâdece kızlarından bâzılarını[83] sayarken adlarını vermesi dikkat çekicidir. Buna karşılık Uluğ Beg'in oğullarının anneleri bilinememektedir. Oğulları şunlardır:

1- 1420 Temmuz'unda doğan[84] Abdullah. O, herhalde pek genç yaşta ölmüştü. Çünkü adı bir daha geçmemektedir.

2- 1421'de Buhara'da doğan[85] ve 1432'de Semerkand'da ölen[86] Abdurrahman. Mîrhvand'ın sözlerine göre bu mîrzâ 1425'de Uluğ Beg'i Moğolistan seferinden dönerken karşılamıştı.

3- Uluğ Beg'in gelecekteki kâtili ve halefi Abdüllatif. Onun doğduğu tarih bilinmemektedir. O, Gevherşad'ın yanında yetiştiği Herat'ta 1437 yılında sünnet ettirilmişti[87]. 1439 yılı sonunda Mısır elçilerinin kabulü dolayısı ile düzenlenen tören sırasında mirzâlar arasında o da bulunuyordu[88]. 1441'de onunla mürebbiyesinin arası açıldı. Baysungur'un oğlu Alauddevle'nin daha çok ilgi görmesine Abdüllatif kızmış ve babasının yanına Semerkand'a gelmişti[89]. Gevherşad Hatun yanından ayırdıkları oğlunu[90] getirmek için Semerkand'a gitmiş ve mirzâyı Herat'a dönmek için kandırmıştı[91]. Uluğ Beg'in sâdece bu oğlundan torunları olmuştur. Fakat sonraları onlar da, 1457 ve 1464'de babaları ve dedelerinin uğradığı felaketle karşı karşıya kalmışlardır.

[81] Bu konuda Desmaison'un Ebû'l-Gazi tercümesinin önsözü (s. 192) ve P. Lerch'in Şeybanînâme ve Abdullahnâme'ye dayanan eserine (s. 20) bk.

[82] P. Lerch, s. 19 (tarih: 890/1485) ve V.L. Vyatkin'in Turkestanskiye Vedomosti (1906, nr. 93)'deki makalesi.

[83] Hvandmîr'e göre Uluğ Beg'in yedi kızı vardı. Bunlardan ikisi, yâni Tuga Türkân (Terken) (pek küçük yaşta ölmüştü) ve Öge Tugan Şah'ın annelerinin adları bilinmemektedir.

[84] Tarihi H. Âbru (A. 342b) ve A. Semerkandî (218a)'de 823 yılı Receb ayı başı.

[85] A. Semerkandî'ye göre (233b) 8 Muharrem 824 (13 Ocak); Fasih'e göre (416a); 20 R. evvel (25 Mart). H. Âbrû'ya göre (374b) onun doğum haberi bu günde Herat'a varmıştı.

[86] Fasih'e göre (421a) 11 C.evvel 835 (15 Ocak) Salı günü. A. Semerkandî, 241a. Mîrhvand; H. Âbrû ve A. Semerkandî'nin Abdurrahman hakkında söylediklerini bilâkis Abdullah'a ait olarak gösteriyor. (C. 321b ve 322a) L. 1292'de Abdurrahman'dan hiç söz yoktur.

[87] A. Semerkandî, 248b.

[88] A. Semerkandî, 252a.

[89] A. Semerkandî, 256a.

[90] Aynı yer. Hatun'un sözleri: ferzend-i merâ ez men cüdâ kerdend. (Barthold bu sözü Gevherşad'a atfetmektedir. Halbuki bu söz hükümdara âit olup, bununla ilgili bir münakaşa sırasında Şahruh'un hanımına tokat vurduğu da ilâve edilmektedir. Bk. Matla'ı Sa'deyn, yay. M.Şefi, s. 759. İ.A.).

[91] Fasih'e göre (430b) Hatun, Herat'tan 20 Şa'ban 845 (Ocak 1442) Çarşamba günü hareketle, 14 Şevval (26 Şubat) Pazartesi akşamı dönmüş, ertesi gün öğleye doğru Abdüllatif gelmişti.

4– Abdülaziz. O'nun da doğum tarihi verilmiyor. Fakat Abdüllâtif'ten daha genç olduğu bilinmektedir[92]. 838 (1434-35)'de o artık hân ünvanını taşıyor ve onun adına yapılar inşâ ediliyordu (yukarıda 75. s. bk.). O, herhalde Semerkand'da babasının yanında büyümüş ve burada törenle sünnet ettirilmişti (yukarıda 109. s.). Daha önce anlattığımız 1433 yılına ait olaylar dolayısı ile, Uluğ Beg'in Abdülaziz için (yukarıda 92. s.) Moğol Hânı Veys Hân'ın kızını seçmiş olduğunu söylemiştik.

Bütün bunlardan görülüyor ki, Şahruh zamanında Mirzâların yetiştirilmesine Timur devrinde olduğu gibi özen gösterilmiyordu. Bildiğimiz gibi Timur devrinde Mirzâlar hükümdârın sarayında belli kimselerin gözetimi altında yetiştirilip, eğitiliyorlardı. Abdurrahman ve Abdülaziz babalarının sarayında Semerkand'da büyümüşlerdi. Şahruh'un, daha doğrusu, hükümeti idâre eden Gevherşâd'ın, Mirzâ'nın büyük çocuğunun Herat sarayında yetiştirilmesi için özen göstermeleri muhtemeldir ve bunun içindir ki, Uluğ Beg'in hanımı ilk defa gebe kaldığında, doğumdan az önce Herat'a getirilmişti. Aynı sebeplerle Uluğ Beg'in yanındaki Abdurrahman ve Abdülaziz ayrılmış olmalılar Çünkü Abdüllatif ve muhtemelen Abdullah da Herat'ta yetiştiriliyorlardı.

Uluğ Beg, oğulları arasında kendi yanında büyüyen Abdülaziz'i tâbiidir ki daha çok seviyordu. Bu şımarık Mirzânın Semerkand'da 1449 yılında babasının mahfını sağlayan sebeplerin en büyüğü olan davranışlarını da Uluğ Beg'in bu oğluna karşı olan zaafı ile açıklamak gerekir. Abdüllatif ise tamamen başka bir yaratılışta idi. Babası kadar ihtiraslı ve kabiliyetli olan Abdüllatif, yine babası gibi ilim ve âlimleri sever, astronomi, şiir ve tarih ile ilgilenirdi[93]. Fakat babasından daha sert olup, düşmanlarına daha çok korku verir ve amacına şiddet yolu ile erişirdi. Baba ile oğul arasında daha ilk günlerden başlayarak güvensizlik olduğu söylenmektedir. Her ikisi de astronomi ile uğraşıyorlardı ve yine söylendiğine göre her ikisi de yıldızlardan birinin ötekine kötülüğü dokunacağına inanmışlardı[94]. Bu söylentinin herhalde ancak 1449 yılı olayından sonra ortaya çıkmış olması gerekir. 1448 yılına dek Abdüllatif ile düşünceleri tamamen birbirine uygun olup, ancak felâketten bir yıl önce yolları ayrılmıştı.

92 A. Semerkandî, 285a: berâder-i hord-i û.
93 Onun hakkında bk. Mirhvand, C, 370b; L, 1324.
94 A. Semerkandî, 285a.

VII.

ULUĞ BEG'İN SON YILLARI: TÜRKİSTAN TARİHİNDE YENİ BİR DEVRİN BAŞLANGICI

Uluğ Beg babasının sağlığında, hükümdârın sarayında sâdece geçici bir misâfir olduğundan, devleti ilgilendiren konuların çözümüne ve aynı şekilde yine Şahruh'un büyük oğlu olması dolayısı ile öteki Timurlular'a göre onun için daha önemli olan verâset konusuna da doğrudan doğruya katılmıyordu. Şahruh, Timur'dan daha yaşlı olarak ölmüştü. Fakat onun zamanında, Timur devrinin aksine olarak, açıkça ilân edilen bir veliahd yoktu. Gevherşad Hatun, Baysungur'un 17 Haziran 1417'de doğan oğlu Alâuddevle'yi[1] çok severdi. Ancak o Uluğ Beg'den ve Herat'ta babasının menfaatlerini gözetmekle yükümlü bulunan Abdüllâtif 'den korktuğu için, onu veliahd ilân etmeye cesâret edemiyordu. Üstelik Herat tahtına 1401 veya 1402'de doğan[2] Şahruh'un oğlu, Belh hâkimi Muhammed Cuki'ye aday gözü ile bakılıyordu. Şahruh içinden[3] bu oğlunu kendine halef seçmek istiyor, fakat bütün idâreyi elinde tutan Mirza'nın annesi Gevherşad, Muhammed Cuki'nin, Alâuddevle ve Abdüllatif'in katıldıkları[4] divan işlerine bile karışmasına izin vermiyordu. 1444'de Herat'ta ağır bir hastalığa yakalanan Şahruh'un ölümü beklentiyordu. Muhammed Cuki, Belh'den Herat'a gelmekte acele davrandı ve burada, Gevherşad'ın ısrarı üzerine beglerbegi Celâlüddin Fîrûzşah'ın Alâuddevle'ye veliahd sıfatı ile biat ettiğini öğrendi[5]. Beklenilenin aksine Şahruh iyileşmiş, fakat aynı yıl içinde (848/1444-5) Muhammed Cuki ölmüştü. Celâlüddin Firuzşah ve onun ölümünden sonra beglerbegliğin kendisine geçmiş olduğu, oğlunun gözden düşmesi belki de bu zamansız yerine getirilen biattan ileri gelmişti[6]. Zamanla cereyan eden olaylardan görüldüğü üzere, 1444 yılından sonra da taht veraseti sorusu çözümlenmeden kalmıştı. Şahruh'un

[1] Tarihi A. Semerkandî (207b)'de I C.evvel 820 Perşembe. H. Âbru (A, 293a-b)'da Mirza'nın adı yazılı olmayıp, İskender ve Yezdgerd takvimleri üzerine de tarih verilmiştir.

[2] Timur'un ölümü sırasında o 3 yaşında idi (ZN, II 735). Muhammed Cuki hayatının büyük bir bölümünü Herat'ta geçirerek, Şahruh'un Batı İran'a yaptığı seferlerine katılmıştı (A. Semerkandî, 237b ve 247a). 1438 yılında da Mâverâünnehr'e Uluğ Beg'in yanına gitmiş (aynı eser, 250b), 1433'de Germsir ve Afganistan hâkimi olmuş (aynı eser, 244a) ve 1443'te de Belh'e gönderilmişti (aynı eser).

[3] Devletşah'ın tâbiri, 395, 1.

[4] A. Semerkandî, 268a.

[5] Aynı eser, 266a.

[6] Aynı eser, 266b.

en büyük ve hayatta kalan tek oğlu Uluğ Beg'in hakkını çiğnemeye cesaret edemediklerinden, daha önce olduğu gibi Alâuddevle'nin imparatorluğun gelecekteki hükümdârı olacağını ilândan çekiniyorlardı.

1446'da yaşlı hükümdar tekrar batıya doğru bir sefer açmıştı. Burada Baysungur'un oğlu genç Mirzâ, Sultan Muhammed, dedesine karşı ayaklanarak, Hemedan ve Isfahan'ı ele geçirerek, Şiraz'ı kuşatmıştı[7]. Alâuddevle Herat'ta kalmıştı. Gevherşad ve Abdüllâtif Şahruh ile birlikte orduda bulunuyorlardı. Şahruh, Batı İran'da hiçbir karşılık görmedi. Sultan Muhammed dağlara kaçtı ve ayaklanmaya sebep olanlar şiddetle cezalandırıldılar[8]. Gevherşad'ın ısrarı üzerine dindar bir kimse olan Şahruh, ne Timur'un, ne de Uluğ Beg'in yapmaya cesaret edemedikleri bir tedbire başvurdu: o da Sâve'de birkaç seyyidin asılmasıdır. Sonraları Şahruh'un haleflerinin mahvolmasının seyyidlerin beddualarından ileri geldiğini söylemişlerdi[9]. Şahruh kış ordugâhında bulunduğu sırada yeniden rahatsızlanmış ve 12 Mart Pazar günü ölmüştür[10].

Gevherşad, Uluğ Beg'e yaranmak için Abdüllâtif'e başkumandanlığı üzerine almasını teklif etmişti. Şahruh'un ölümünü babasına bildirmek için hemen bir adam göndermiş olan Abdüllâtif, daha önce bulunduğu sağ kanadı bırakarak, esas sancağın bulunduğu yere gitmişti. Gevherşad gizlice Herat'a, Alâuddevle'ye adam gönderdi. Uluğ Beg Şahruh'un ölümünü haber alır almaz, hemen ordusu ile Amu Derya'ya doğru hareket etti. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, Uluğ Beg Şahruh'un sağ kalan tek oğlu olması dolayısı ile[11] babasından kalan bütün ülkeler üzerinde yalnız kendisinin hakkı olduğu düşüncesinde olup, yakınlarından kimsenin hakkını tanımıyordu. Uluğ Beg'den daha önce Muhammed Cuki'nin oğlu Mirzâ Ebubekir Amu Deryâ'yı geçebilmişti. Muhammed Cuki'nin ölümünden sonra Belh vilâyeti onun iki oğlu Muhammed Kâsım ve Ebubekir arasında paylaştırılmıştı[12]. 1422'de doğan birincisinin[13] payına Belh, 18 Kasım 1427'de doğan ikincisinin[14] payına da Amu Deryâ'nın kuzeyindeki Huttelan, Arheng ve Salı Saray düşmüştü. Şahruh'un ölümünden sonra Ebubekir kardeşinin bölgesini yâni Belh, Sapurgan, Kunduz ve Bağlan'ı ele geçirmişti. Uluğ Beg bu

[7] Aynı eser, 268b v.dv.

[8] Tarihçi Ş. Yezdî, Abdüllâtif'in araya girmesi ile ölümden kurtarılmıştı (A. Semerkandî, 270b).

[9] Devletşah, 339, 20.

[10] 25 Zilhicce 850 (A. Semerkandî, 271b).

[11] A. Semerkandî, 276a.

[12] Bölünme hakkında bk. A. Semerkandî, 268a.

[13] H. Abrû, 383a; A. Semerkandî, 224a; Fasih, 416a.

[14] Tarih, Fasih (419b) ve A. Semerkandî (235b)'de: 28 Muharrem 831.

genç Mirzâ'yı kendi ordugâhına çağırarak kızını vereceğini vaad etmişti. Geleceğin kayınpederinin ordugâhında, güyâ Ebubekir'in bâzı fena düşünceleri ortaya çıkarılmıştı. Mirza'yı Semerkand'a göndererek kaledeki Kök Saray köşkünde tutukladılar ve Uluğ Beg-'in buyruğu ile öldürdüler[15]. Uluğ Beg Amu Deryâ'yı geçti ve Belh'i ele geçirdi. Bu sırada Abdüllâtif'in başarısızlık haberleri gelmeye başladı.

Abdüllâtif, Şahruh kuvvetlerinin idâresini üzerine aldıktan sonra birçok âsi unsur ile mücâdele etmek zorunda kalmıştır. Baysungur'un 1422'de doğan oğlu[16] Ebû'l Kâsım Babur, Muhammed Cihangir ile Şahruh'un kızından doğan Halil Sultan, ordudan ayrılarak, ordu pazarını, muhtemelen ordunun nakliyat katarını yağmalayıp Horasan'a kaçtılar. Abdüllâtif ordunun diğer bölümlerinde birkaç kişiyi astırarak inzibatı sağlamayı başarmış ve Şahruh'un ölümünün üçüncü günü doğuya doğru hareket etmesini buyurmuştu. Uluğ Beg Abdüllâtif'in Horasan'ın batı hududundan[17] kuzeye hareket ile Nesâ ve Âbıverd üzerinden orduyu ve kendisi ile birlikte Şahruh'un cesedini de Semerkand'a getireceğini ümid ediyordu. Rey ile Simnan arasında Abdüllâtif, Gevherşad Hatun ile ona taraftar Tarhanlar'ın tutuklanmalarını buyurdu. Damgan'da Abdüllâtif'e ilk defa olarak karşı koyulmuş ve şehir bu yüzden kuvvet kullanılarak ele geçirilmişti. O Bistam'da iken, Gürgân üzerinde Özbekler'e karşı bekletilen birliklerin Ebû'l-Kâsım Babur'a baş eğerek, Babur'un Mâzenderan'ı işgal, kuzey yönünün ve dolayısı ile Semerkand yolunun kendisi için kapalı olduğunu öğrendi. Abdüllâtif bundan sonra doğuya doğru ilerlemekte devam ile Nişabur'a gelmiş, buradan da Alâuddevle'nin askerleri tarafından Meşhed'in işgal edildiği haberini almıştı.

Alâuddevle, Şahruh'un ölümünü öğrenir öğrenmez, Uluğ Beg'den korktuğu için hemen kendini hükümdar ilân etmeğe cesaret edememişti. Camilerde Cuma günleri, ölen hükümdârın adının anılması düşünülüyordu. Fakat Abdüllâtif'in davranış tarzı, özellikle Gevherşad'a karşı olan kötü tutumu haberi gelince Alâuddevle tahtı işgale karar vermiş ve Şahruh'tan kalan hazineyi[18] askerler arasında paylaştırarak, Meşhed'i ele geçirmek için de bir miktar asker göndermişti. Abdüllâtif Nişâbur yakınında 1447 yılının 29 Nisan Cumartesi günü[19] Alâuddevle'nin askerlerinin ani bir saldırısına uğ-

[15] A. Semerkandi, 276a; Devletşah, 397, 7.
[16] H. Abrû, A. 380b; A. Semerkandi, 224a (825 yılında).
[17] A. Semerkandî'ye göre (273b ve 276a) İbrişim Köprüsü üzerinden geçerek.
[18] Devletşah'ın ifadesine göre (414,7). Şahruh'un ardında hazinede 20.000 Tümen para kalmıştı. Bu herhalde abartılmış bir sayıdır.
[19] 13 Safer 851 (A. Semerkandi, 274a).

rayarak yenilmiş ve tutsak düşmüştü. Gevherşad Hatun hürriyetini elde ederek, tutsak alınan Abdüllâtif ile Herat'a doğru hareket etmiş ve Cam havalisinde Sa'dâbâd denilen yerde Alâuddevle tarafından karşılanmıştı. Abdullâtif Herat'a getirilerek İhtiyareddin kalesine hapsedildi. Şahruh'un cesedi ise Gevherşad medresesinde Baysungur türbesine gömüldü[20]. Bundan sonra Herat ordusu Alâuddevle'nin idâresinde kuzeydoğuya Uluğ Beg'e karşı yürüyerek Murgab ırmağını geçti.

Uluğ Beg bu olaylar dolayısı ile begleri ile danıştıktan sonra savaştan vazgeçerek Alâuddevle ile görüşmelere girişti. Onun tarafından gönderilen Sadr Nizâmüddin Mirek Mahmud, Uluğ Beg'in Alâuddevle'yi oğlu olarak kabul ettiğini ve Herat'a karşı hiçbir kötü niyeti olmadığını bildirdi. Esâsen Alâuddevle de savaşı sürdürecek durumda değildi. Çünkü Cam havalisinde, Herat'ı korumakla görevli birlikleri yenen Ebû'l-Kâsım Babur, Herat için tehlikeli olduğundan, Alâuddevle, Uluğ Beg ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Anlaşma gereğince Alâuddevle'nin ülkesinin hududu olarak Çiçektu denilen yer tâyin edilmişti[21]. Yâni bundan önce ve sonra çoğu zamanlar olduğu gibi[22], İran devletinin kuzeydoğudaki hudutlarını Murgab ırmağı havzası teşkil ediyordu. Abdüllâtif babasının yanına gönderilerek Belh'in (Amu Deryâ'nın her iki tarafındaki çevresi ile) hâkimi olarak atanmıştı[23]. Aynı yıl içinde Alâuddevle ile Babur arasında anlaşma yapıldı ve bu iki Mirzânın ülkelerinin hududu Kûçan olarak belirlendi.

Fakat 1447-48 yılı kışında askerî hareketler yeniden baş gösterdi. Bu sefer ise savaşa tutuşanlar Abdüllâtif ile Alâuddevle idi. Alâuddevle, Abdüllâtifi serbest bıraktığı zaman, anlaşmaya aykırı olarak, onunla birlikte tutsak aldığı nökerlerini (arkadaş) alakoymuştu. Bundan başka Çiçektu'da bulunan hudut birliklerinin başında Abdüllâtifin düşmanı, Nişabur savaşına katılan Ömer Şeyh'in torunu (Pir Muhammed'in oğlu) Sâlih bulunuyordu. Bütün bunlar Abdüllâtifi düşmanca davranışta bulunmaya sevk etti. Sâlih yapılan baskında bozguna uğrayarak Herat'a kaçtı. Bundan sonra Alâuddevle, Abdüllâtifin nökerlerini öldürttü. Alâuddevle kış olmasına

[20] Medresenin yapımı 1432'de bitmişti (A. Semerkandî, 241b). Baysungur'un gömülmesi hakkındaki hikâyede (ertesi yılda) "medrese ve yüksek kubbe"den söz ediliyor (Aynı eser, 243b). Muhammed Cuki de aynı türbeye gömülmüştü (Aynı eser, 268a). Yapının kalıntıları ve yok olmadan kalan mezar taşları için bk. C.E. Yate, Northern Afganistan, 30 v.dv.

[21] Çiçektu, Murgab'dan doğuya doğru 10 ağaç (fersah) uzaklıkta idi (Baburnâme, 187b).

[22] Sasaniler devri için Marquart, Eranşahr, 52 v.dv.; XVII. yüzyıl için bk. İskender Münşî, 397, 427 (burada Çiçektu'nun adı geçiyor).

[23] Bu, Abdürrezzak'ın sözlerinden anlaşılıyor (278b).

rağmen Belh üzerine sefer açtı. Abdüllâtif geri çekilerek Belh'te tutunmak ve Uluğ Beg'e yardım göndermesini rica etmek zorunda kaldı. Uluğ Beg Herat'a adam göndererek, Alâuddevle'ye, savaşa başlamadan önce Abdüllâtif'i şikâyet ile Semerkand'a dönmesi gerektiğini bildirdi. Uluğ Beg'in isteği üzerine Alâuddevle Herat'a dönmüş, fakat ülkesi üzerine olabilecek herhangi bir saldırıya karşı savunmak için bir miktar kuvvet bırakmıştı. Çiçektu'da bir kale inşa edildi. Mevsimin soğuk bir zaman olması dolayısı ile, inşâatta kulanılacak tuğlaların yakılması için gerekli olan fırınların yapımı mümkün olmadığından, havuzlar, yolcular için inşa edilen binalar (lenger) ve fakirlere ayrılan diğer birçok yapılar yıkılarak[24] kale yapılmıştı. Alâuddevle, Herat'a döndükten sonra savaştan zarar gören halkın refahını yükseltmek hususunda tedbirler aldı[25].

1448 yılı ilkbaharında Uluğ Beg Abdüllâtif ile birlikte savaşa başladı. Baba ve oğulun 90.000 kişilik bir ordusu vardı[26]. Alâuddevle düşmanlarına karşı yürüyerek Herat'tan 14 fersah uzaklıkta Tarnab denilen yerde savaştılar[27] ve Uluğ Beg kesin bir zafer kazandı. Alâuddevle Meşhed'e ve oradan da Kuçan'a kaçarak kardeşi Babur'a sığındı. Herat'da kalan vezir ve begler, Gevherşad ile bozgun haberini alır almaz aynı şekilde şehirden ayrıldılar. Uluğ Beg'e karşı yalnız Neretu ve Herat'ın İhtiyareddin kaleleri direndi. Neretu kuşatılarak ele geçirildi. Abdüllâtif de İhtiyareddin kalesini aldı. Uluğ Beg Herat'tan batıya doğru hareketle karşılık görmeksizin Meşhed'i ele geçirdi. Fakat Alâuddevle'nin daha henüz Şahruh zamanında inşa ettirmiş olduğu İmâd kalesini ele geçiremedi. İlkbaharda Uluğ Beg'e karşı sefere çıkmadan önce, Alâuddevle hazinenin bir kısmını bu kalede bırakmış[28], fakat yenilmesinden sonra paraları askerlerine dağıtmıştı. Uluğ Beg bu başarısızlığa rağmen seferi sürdürdü. Uluğ Beg'i hükümdar olarak tanımaya, hutbelerde adını okumaya ve adına para kestirmeye râzı olduğunu bildiren Babur'un elçileri onu Radkân da karşılamışlardı. Uluğ Beg elçileri iyi karşılamış[29], fakat savaşa son vermemişti. Uluğ Beg İsferâyin'de nedense durarak orada 20 gün kalmıştı. Burada Abdüllâtif'i Bistam ve Astarâbâd şehirleri üzerine gönderdi. Babur Damgan'a kaçmış, fakat burada Uluğ Beg'in İbrişim ırmağını köprüden geçerek Meşhed'e

[24] Bika'-i hayr (A. Semerkandī, 278b).

[25] Aynı eser, 280a. Herat'ta, Alâuddevle'nin oğlunun sünnet düğünü ve şehir ahalisinin "tarhan" yâni bütün vergilerden muaf tutulmasının ilânı dolayısı ile şenliklere hazırlanıldığı bir sırada Uluğ Beg'in Amu Deryâ'yı geçtiği haberi alınmıştı.

[26] Ordunun sayısı ve Gevherşad hakkında bk. Devletşah, 363, 20.

[27] Herat'tan Tarnab'a giden yol üzerinde Sincab geçidi bulunuyordu (A. Semerkandī, 28Ob).

[28] Para olarak 4.000 tümen İhtiyâreddin kalesinde bırakılmıştı (A. Semerkandı, 280a) Orada 200 tümen de Abdüllatif'in parası vardı (aynı eser, 281b).

[29] A. Semerkandı 282a.

dönmüş olduğu haberini almıştı. Tarihçi Abdürrezzak, Uluğ Beg
bu dönüşünü büyük bir hata olarak yazıyor. Çünkü düşmanl
olan Alâuddevle ile Babur artık Irak'a kaçma hazırlıklarını görmel
olup, böylece onların bütün ülkeleri Uluğ Beg'in idâresine geçn
olacaktı. Uluğ Beg herhalde hâkimiyetinin iyice yerleşmediği bir
keyi ardında bırakarak (ki sonraları gerçekleşmiştir) daha fazla il
gitmeye cesâret edemiyordu. Bununla beraber onun dönüşü anc
pek az bir zaman için Horasan'daki âsi unsurların hareketini du
durmuş ve aynı zamanda Horasan'dan kaçan Mirzâlara yeni
kuvvet toplamak imkânını vermişti.

Uluğ Beg'in Herat Şeyhülislâmı ile görüşmesine dâir Abdürre
zak'ın anlattıklarından görüldüğü üzere[30], Uluğ Beg'in Horasa
fethi yerli nüfuzlu dinî ileri gelenlerin hoşuna gitmiyordu. Şeyhül
lâm Bahâüddin, Alâuddevle'nin ricası üzerine, Uluğ Beg ile Her
hükümeti arasında aracı olmak görevini üstlenmiş, fakat bu gör
vini Tarnab savaşına dek yerine getirmeye vakit bulamamıştı. S
vaştan sonra Şeyhülislâm ile Uluğ Beg'in buluşması Çihilduhtera
'da (Köşk üzerinde) olmuş, ancak bundan önce Uluğ Beg'in askerl
şehri yağmalamışlardı. Uluğ Beg, bu arada Şeyhin yağma edilen e
yasının geri verilmesini buyurarak, onu her bakımdan memnun e
mek istemiş, fakat şeyh hakârete uğradığını unutmamış ve gü
Uluğ Beg'in, Kadı'nın şeriat hükümlerine dayanarak verdiği kar
üzerine kendi oğlu tarafından öldürüleceğini haber vermiştir.

Gerçekten Horasan seferi Uluğ Beg ile Abdüllâtif arasında dü
manlığın başlamasına sebep olmuştu. Uluğ Beg Tarnab savaşı s
rasında sol kolun idâresini Abdüllâtif'e, sağ kolun idâresini i
(herhalde sâdece görünüşte) Abdülaziz'e vermişti. Abdüllâtif'in yiğ
liği sâyesinde savaş kazanıldığı halde, Uluğ Beg, bütün ülkesi h
kimlerine zaferi müjdelemek için gönderdiği fetihnâmeleri Abdülaz
adına yazdırmıştı[31]. Herat'ta Abdüllâtif daha büyük hakârete u
ramıştı. Şahruh zamanında İmad kalesinin Alâuddevle'nin mülk
sayıldığı gibi, İhtiyareddin kalesi de Abdüllâtif'in mülkü sayılıyord
1446 yılında dedesi ile birlikte batıya giderken Abdüllâtif ağırlıkl
rını o kalede bırakmıştı. Bunlar birkaç yüz miskal ağırlığında alt
ve gümüş tabaklar ile 200 Tümen paradan ibaretti. Horasan sefe
sırasında kale Abdüllâtif tarafından ele geçirilmişti. Fakat Uluğ B
buna rağmen oğluna ağırlıklarını alması için izin vermedi[32]. Abdü
lâtif, Şahruh zamanında uzun yıllar ihtişam içinde ve "azametle[3
yaşadığı halde, artık babası tarafından hakarete uğruyordu. Ulu

[30] A. Semerkandî, 281a.
[31] Aynı eser, 281a: çuldu-yi feth rakam zed.
[32] Aynı eser, 281b.
[33] Aynı eser, 285a (be-azamet).

Beg anlaşıldığına göre düşmanlarını yendikten sonra Semerkar
dönerek Abdüllâtif'i Herat'ta bırakmak niyetinde idi. Oğluna k
olan davranışı ile de, herhalde,Şahruh zamanın artık geçmiş ol
ğunu ve Herat ile yöresinin Timur devrinde olduğu gibi, Semerkar
a bağlı bir ülke olacağını Heratlılara göstermek istiyordu.

Uluğ Beg'in dönmesi haberi üzerine Babur yeniden Damgar
doğusuna doğru yürümeye başladı[34]. Abdüllâtif, Bistam'dan N
bur'a süratle geri dönmek zorunda kaldı. Konakların birinde da
ve bayrağını bile almaya vakit bulamamıştı. Abdüllâtif'in hastal
nın aslı olmadığı ve babasına karşı kötü düşünceler beslemekte
duğu haberi yetiştirildi. Mirzâ, Meşhed'e çağırılmış ve oraya se
üzerinde getirilmişti. Ancak oğlunu bu halde gördükten sonra U
Beg, Abdüllâtif'in iftiraya uğradığına inandı[35]. Uluğ Beg, Meşhe
Kasım ayına dek kalmış[36] ve Neretu kalesinde ayaklanma çıkmış
duğu haberini alarak Herat'a dönmek zorunda kalınca Meşhe
idâresini Abdüllâtif'e bırakmıştı.

Ayaklanmaya sebebiyet veren kimse, Kara Koyunlular'dan M
İskender'in oğlu Yar Ali idi. O, babasının yanından Şirvanşa
kaçmış ve 1432 yılında Şirvan'dan deniz yolu ile yâni Hazar de
üzerinden muhtemelen Astarâbâd yolu ile Şahruh'a gönderilmiş
Herat'ta 1432 yılı güzünde o, yeni icad edilen bir savaş âletinin
nemesi sırasında hazır bulunmuştu[38]. Şahruh bu münasebetle g
Mirzânın güzelliğinin orada bulunan topluluk üzerinde kuvvetli
tesir bıraktığını farketmişti. Bir süre sonra Yar Ali tutuklana
Semerkand'a gönderildi[39] ve burada 1448 yılına dek kaldı. U
Beg'in onu birlikte Horasan seferine götürerek, Neretu kalesinin
geçirilmesinden sonra bu kaleye hapsetmesinin sebebi belli değil
Herat'tan Gevherşad Hatun ile birlikte kaçan Herat beglerinde
Sultan Ebû Said, Uluğ Beg'in askerlerince tutsak alınmış ve bu
de Neretu kalesinde hapsedilmişti[41]. Ebû Said'in adamlarından
kaleye büyük bir ekmek göndermiş ve içine de törpü yerleştirmiş
Ebû Said ve Yar Ali zincirlerini kırarak hapisten çıkmışlar, koru

[34] Aynı eser, 283b.
[35] Aynı eser, 282a.
[36] Ramazan ortalarına dek (A. Semerkandî, 282b).
[37] Fasih, 421b.
[38] Bu âlet ile 400 men ağırlığında taşlar atmak mümkün olabiliyordu
[39] A. Semerkandî, 241a-b.
[40] 1433'de ölen bu beg'in babası Muhammed Derviş, Herat Darugası olup,
da ona halef olmuştu (A. Semerkandî, 242a; Fasih, 421b.vd.). Tarihi burada
C.âhir 836 olarak verilmiştir.
[41] A. Semerkandî, 281b.
[42] Aynı eser, 282b: ez kesân-i Emîr Sultan Ebû Sa'îd şahsî kumâcı be k
firistâd ve der miyân-ı kumâc sûhân-ı âbdâr nehâd.

cuları öldürerek kaleyi ele geçirip, kalede saklanan kıymetli eşyayı alıp, bu para ile bir birlik toplayarak doğrudan doğruya (o sırada Uluğ Beg'in adına Bâyezid-i Pervaneci'nin idâre etmekte olduğu) Herat üzerine yürümüşlerdir. Bâyezid'in idâresindeki kuvvet mücâdele için yetmediğinden kumandan Tâcikleri silâhlandırarak artık herkesi savaşa katılmak zorunda bırakmıştı. Herat'ın kuzeydoğusundaki Küruh denilen yerde bu ordu yenilince, düşman Herat'ı kuşatmıştı. Ahaliden derlenen ordu şehrin savunulmasında, açık sahadaki savaşa göre daha çok başarı göstermişti. Kuşatanların bir saldırısı Semerkand Türkleri[43], yâni Uluğ Beg'in askerleri kaçmaya koyulduklarında, Baharz Tâciklerinden meydana gelen okçuların gayreti ile bu saldırı savuşturulabilmişti[44]. Ancak kuşatmanın 17. günü Uluğ Beg ordusu ile yetişmiş ve düşman da Neretu'ya çekilmişti. Uluğ Beg ayaklanmanın başarılı olması sebeplerinin araştırılmasını buyurdu. Araştırma sonucunda Herat çevresindeki ahali, ayaklananlara yardım etmekle suçlandı. Bundan dolayı Herat çevresi üç gün yağmaya uğradı ve bundan sonra ahaliye boş kalan evlerine dönmeleri için izin verildi. Yağma ve tahribata uğrayan ahali özellikle soğuk günler başladığı için elbisesizlikten güçlük çekiyordu. Bayramın kutlanması sırasında (28 Kasım) dervişlerden biri Uluğ Beg'in atı önüne koşarak, ona hitâben: "Âdil pâdişah! Sen dervişler için iyi bir bayram yaptın, saltanatın ve ömrün çok uzun olsun!" demiştir[45]. Devletşah, Horasan'ın 1448'de yağma edildiği ve çöl halini aldığına ve Uluğ Beg'in askerlerince yapılan tahribâtın izlerinin kendi zamanında, yâni, XV. yüzyılın sonlarında bile görüldüğüne tanıklık etmektedir[46]. Herat ve çevresi Uluğ Beg'in ayrılmasından sonra daha da çok zarara uğramıştı.

Uluğ Beg Herat'a döndükten sonra burada bir süre kalmış, fakat idâresini iyice kuvvetlendirmeye vakit bulamamıştı. Ebûl-Kâsım Babur'un Meşhed'e yaklaşması üzerine Abdüllâtif şehirden ayrılarak babasının yanına geldi. Yar Ali ve taraftarları herhalde Uluğ Beg'in ele geçirmeyi başaramadığı Neretu kalesinde bulunuyorlardı. Ayrıca Özbek Hânı Ebû'l-Hayr, Uluğ Beg ve oğullarının Semerkand'da bulunmamalarından yararlanarak Mâverâünnehr'e akınlara başlamıştı. O, Semerkand'a yaklaşarak şehrin çevresini yağma etmişti. Abdürrezzak'ın sözlerine göre bu tahribat tam Uluğ Beg'in askerlerinin Herat çevresini yağmaladıkları güne (Ramazan sonları

[43] Türkân-ı Semerkandî, A. Semerkandî, 282b.

[44] Türbet-i Şeyh Cam'dan batıda bulunan bir yer. Şimdiki haritalarda Kûh-i Baharz.

[45] A. Semerkandî, 283b.

[46] Devletşah, 363, 21.

yâni Kasım sonları) rastlamakta idi[47]. Ebû'l-Hayr Hân'ın hayatını yazan tarihçiye göre, Semerkand muhâfızı olan Bâyezid'in oğlu Emir Celâlüddin (herhalde aynı yıl Herat'ın muhâfızı olan kimsenin oğlu olsa gerek) ve Semerkand ileri gelenlerinin Hân'a armağanlar sunarak, Uluğ Beg'in Hân'ın nâiblerine karşı iyi duygular beslediğini, birlik ve bağlılık şartlarında asla kusur etmediğini bildirmişlerdi[48]. Semerkand muhâfızının hân karşısında hükümdârının şerefini bu denli küçültmeye cesâret etmesine, özellikle bunu hiç gerek olmadığı bir sırada yapmasına pek ihtimal verilemez. Göçebeler önceki akında olduğu gibi, berkitilen başşehirden hiçbir doyumluk alamayarak çekilip gitmişler, bununla berâber ülke onların yağma ve tahriplerine uğramıştır.

İşte Uluğ Beg bu şartlar altında Şahruh'un cesedi ve Gevherşad Medresesi'nde bırakmış olduğu bâzı kıymetli eşyayı[49] alarak Herat'tan ayrıldı. Herat'ın idâresi Abdüllâtif'e bırakılmıştı. Çekilme sırasında da kayıp vermekten korunmak mümkün olmadı. Ordusu ile birlikte Meşhed'den Serahs'a gelen Babur'un, Horasanlılardan meydana gelen Hindûke'nin idâresinde Merv yönüne gönderdiği bir birlik, Amû Deryâ yolunda Uluğ Beg'in ardından yetişti. Hindûke, Uluğ Beg'in kuvvetlerine büyük kayıplar verdirmiş ve büyük beglerden İdugu Timur oğlu İbrahim'i tutsak almıştı. Uluğ Beg'in askerleri ırmağı geçerken Özbekler'in saldırısına uğramış, ağırlıklarını bırakıp pek çok tutsak vermişlerdir. Uluğ Beg kışın geri kalan bölümünü Buhara'da geçirmiş, buradan Şahruh'un cesedini Semerkand'a göndererek, Timur'un türbesine gömdürmüştür[50].

Babur, Serahs üzerine yürüdüğü sırada, Herat'a Abdüllâtif'e karşı da bir ordu göndermişti. Abdüllâtif Uluğ Beg'in ayrılmasından 15 gün sonra şehri bırakarak Andhoy yolu ile (Uluğ Beg de muhtemelen bu yolu tâkip etmiştir) Âmu Deryâ'ya doğru yürüdü. Irmağı geçtikten sonra, babasından ona ayrılan ülkeye, yâni Belh'e gitmesi buyruğunu aldı. Abdüllâtif babası ile görüşmekten korktuğu için buna çok memnun olmuştu.

Abdürrezzak, Uluğ Beg'in Bistam, Meşhed ve Herat'a zamanında yardım göndermediği için Abdüllâtif'in babasına gücenmiş olduğunu söylüyor[51] . Bunun gerçeğe uygun olması şüphelidir. Uluğ Beg

[47] A. Semerkandî, 283a. Orada, Özbeklerce "çini" köşkünün tahribinden söz edilmektedir (bk. yukarıda s. 96).

[48] Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hâni, Leningrad Ün. Yazm. 852, 448a: Sultan Uluğ Beg der havâdârî ve devlethvâhî-yi nevvâb-i felekdergâh taksir nemikuned ve şerâit-i yekciheti ve inkıyâd be-cây mi-âred.

[49] Bunlar arasında "çend zevc der-i fulad" (?) da bulunuyordu. Ayrıca bk. Asya Müz. yazm. nr. 574, s. 616; nr. 574, 429a.

[50] A. Semerkandî, 283b.

[51] Aynı eser, 285a.

geri çekilirken oğluna yardım kuvvetleri gönderebilecek bir durumda değildi. Uluğ Beg şüphesizdir ki, Herat'ın değerini takdir ediyordu ve Abdüllâtif'e güveni olmasa Herat'ın idâresini ona bırakmazdı.

Babur'un Herat'ı ele geçiren askerleri şehri yağmaya başladılar. Üç gün sonra da Neretu'dan Yar Ali'nin askerleri Herat'a gelerek şehri kuşatmaya aldılar ve üç günlük kuşatmadan sonra şehir teslim oldu ve Babur'un gelişine dek yirmi gün Herat Yar Ali'nin hâkimiyetinde kaldı. Babur tarafından yenilen Yar Ali şehrin merkezinde, çarşı yanında asıldı. Bu olay h. 852 yılının son günlerinde, yâni Şubat'ın ikinci yarısında (1449) meydana gelmişti[52].

Abdürrezzak'ın sözlerine göre, 1448 yılı olayları yüzünden Uluğ Beg'in asker ve ahali üzerinde bütün nüfuzu kırılmıştı[53]. Bununla birlikte Uluğ Beg 1449 yılı ilkbaharında Horasan'ı işgal etmeyi düşünüyordu. Fakat bunun yerine kendi oğlu üzerine yürümek zorunda kaldı.

Abdüllâtif geniş bir ülkenin hâkimi olmasından dolayı bu civarda bulunan bâzı Mîrzâların da hâkimi sayılıyordu. Bu Mîrzâlar'dan ve Timur'un haleflerinden biri olan Miranşah (onun aslı hakkında daha fazla bilgi yoktur) 1449 yılı ilkbaharında ayaklanmış ve Abdüllâtif tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ölen mîrzânın eşyası arasında Uluğ Beg'in ayaklanmayı destekleyen bir mektubu da bulunmuştu[54]. Abdüllâtif, Uluğ Beg'in her zaman değer verdiği, özellikle Hind ticaret yolu üzerindeki Belh'te alınan "Tamga" yâni ticaret vergisini kaldırıp, Amu Deryâ üzerindeki gemileri ele geçirerek, bağımsızlığını ilân etmesini babasının bu mektubu üzerine yaptığını söylüyordu[55].

Abdüllâtif'in üzerine yürümek zorunda kalan Uluğ Beg başşehirde oğlu Abdülaziz'i bıraktı. 19 Mart 1433 tarihinde doğan Uluğ Beg'in kardeşi İbrahim'in oğlu Abdullah da[56] orduda bulunuyordu. 4 Mayıs 1435'de babasının ölümünden sonra[57] yerine o, Fars hâkimi olarak kabul edilmişti. 1447'de Fars'tan Şahruh'un birlikleri çekildikten sonra, burasını Sultan Muhammed işgal edince, Abdullah ise doğu bölgelerine gitti. 1448 yılında o Âlâuddevle'nin ordu-

52 Aynı eser, 284a.
53 Aynı eser, 284b; ve il ve ulus ki be-küllî ez Mirzâ Uluğ Beg nefûr bûdend.
54 Bu olaydan sâdece Mirhvand (L, 1320)'da sözedilmektedir.
55 A. Semerkandî, 284b. Uluğ Beg zamanında Tamga'nın önemi için bk. Mirhvand, L. 1320: "Mirza Uluğ Beg der bâb-ı Tamga mübâlâga-yi temâm daşt". Mâl-i vilâyet-i Dehli'nin Belh üzerinden geçirilmesi hakkında bk. A. Semerkandî, 260b; ayrıca bk. yukarıda s. 111.
56 Tarihi A. Semerkandî (241b)'de: 27 Receb 836.
57 A. Semerkandî, 245b (4 Şevval 838); Fasih 423b (Çarşamba).

sunda bulunuyordu. Tarnab savaşından önce Uluğ Beg'in tarafına geçmiş olup[58], Devletşah'ın sözlerine göre, Uluğ Beg ona kızlarından birini vermişti[59].

Uluğ Beg ve Abdüllâtif'in orduları Amu Deryâ ırmağının iki yakasında karşılıklı uzun süre (Devletşah'a göre üç ay)[60] beklemişlerdi. Her iki taraf da ırmağı geçmek için teşebbüs ediyor ve çoğunlukla başarı Abdüllâtîf'in tarafında kalıyordu. Böyle bir teşebbüs sırasında Abdullah tutsak alınmıştı. Uluğ Beg oğlu ile mücâdeleden başka, ordusu içindeki karşı hareketi de yok etmek zorunda kalmıştı. Abdülaziz'in Semerkand'da Uluğ Beg ile birlikte orduda bulunan beglerin ailelerini baskı altında tuttuğu öğrenildi. Bunun üzerine beglerin öfkesi o denli artmıştı ki, Uluğ Beg'in bağlanarak Abdüllâtif'e teslim edilmesi tehlikesi bile başgöstermişti. Begler güçlükle yatıştırılabildi. Uluğ Beg'in adına Abdülaziz'e nasihat ve tehdit dolu bir mektup gönderildi[61]. Bu olaydan hemen sonra Uluğ Beg'in Semerkand'a dönmesini gerektiren yeni bir huzursuzluk başgöstermişti.

Gerek bu ayaklanmanın doğuşu ve gerek onun önderi hakkındaki bilgiler pek açık değildir. Türkmenlerden olan Argun kabilesi[62], 25 yaşındaki[63] Mirzâ Ebû Said'i başbuğ ilân ederek, Abdülaziz'in bulunduğu Semerkand'ı kuşattı. Ebû Sâid güyâ Sultan Muhammed'in oğlu ve Miranşah'ın torunu idi. Fakat Timur'un tarihinde Miranşah'ın oğulları arasında Sultan Muhammed adına rastlanmamaktadır[64]. Ebû Sâid'in dâima Uluğ Beg'in yanında bulunduğu söyleniyor. Fakat daha önceki olaylarda adından hiç söz edilmemektedir. O, güyâ Abdüllâtif'e karşı açılan sefere de katılmış ve Âmu Deryâ boyunda Argunlar ile birlikte Uluğ Beg'den ayrılmıştır. Lâkin olayların Abdürrezzak'taki veriliş sırasına göre, Uluğ Beg'in ancak Semerkand'ın kuşatıldığı haberini aldıktan sonra ayaklanmanın çıkmış olduğunu öğrendiği sonucu çıkar[65]. Sayıca pek kalabalık olmayan bir Türkmen kabilesinin isyânı, Uluğ Beg'i bütün ordusu ile Amu Deryâ boyundan ayrılarak, başşehrine dönmeye zorlayamazdı.

[58] A. Semerkandî, 280b.
[59] Devletşah, 425, 18; Baburnâme, 50b.
[60] Devletşah, 364, 8.
[61] A. Semerkandî, 286b.
[62] Devletşah'a göre (364, 10) böyledir.
[63] A. Semerkandî (287a)'ye göre.
[64] ZN, II, 734. Miranşah'ın oğulları arasında Ebûbekir, Ömer, Halil Sultan ve Suyurgatmış'ın adları sayılıyor. Bununla birlikte kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Bk. yukarıda s. 73, nr. 4, Sidi Ahmed ile ilgili husus.
[65] A. Semerkandi, 287a. Hvândmîr'e göre (III, 218), kuşatma haberi, kuşatma başladıktan ancak bir hafta sonra Uluğ Beg'e gelmişti.

Uluğ Beg'in dönmesine sebep şüphesizdir ki Semerkand'dan yeni havadisler alınması idi. Abdülaziz'e karşı başgösteren ayaklanma o kadar büyümüştü ki, Uluğ Beg'in başşehirden uzakta kalmasına artık imkân kalmamıştı. Abdülaziz'e karşı ayaklananlar sâdece tecâvüze uğrayan askerî ileri gelenler ve Ebû Sâid'e bîat eden Türkmen Argun kabilesi olmasa gerektir. Ebû Sâid daha ilk anda ruhâniler çevresinde[66], özellikle Buhara'da taraftar ve dayanak bulmuştu. Bu ruhanîler tabakasınca herhalde Uluğ Beg'e karşı, Timur'un gerçek veya hayalî halefi ortaya konmuştu.

Uluğ Beg Semerkand'da sükûnu sağlamayı başarmış ve Ebû Said'i bozkıra kaçmak zorunda bırakmıştı. Bundan sonra Uluğ Beg yeniden Abdüllâtif üzerine yürümüş berâberinde Abdülaziz'i de almıştı. Semerkand'ın muhafazasına Miranşah Kavçin[67] tâyin edildi. Uluğ Beg'in yokluğundan yararlanan Abdüllâtif, Amû Derya'yı geçerek Tirmiz ve Şehrisebz'i ele geçirmeyi başarmış ve burada ona yerli birlikler de katılmışlardı. Baba ile oğul arasındaki savaş, Semerkand yöresinde, Dımaşk yanında, Şaban ayında[68] yâni, 1449 yılı Eylül veyâ Ekim ayında meydana geldi. Uluğ Beg'in ordusu yenildi. Uluğ Beg Semerkand kalesine sığınabileceğini ümid etmişti. Fakat Miranşah ona şehrin kapılarını açmadı. Uluğ Beg Abdülaziz ve birkaç nökeri ile birlikte kuzey yolunu tutarak Şahruhiye kalesine geldi. Bu kalenin muhâfızı Pulat oğlu memlûk İbrahim onları kaleye almak şöyle dursun, yakalayarak Abdüllâtif'e teslim etmek istemişti. Uluğ Beg kendi arzusu ile oğluna teslim olmayı tercih ederek, Abdülaziz ve taraftarları ile birlikte Semerkand'a döndü. Abdüllâtif başlangıçta babasına Mekke'ye gitmesi için izin vermiş ve eski hacılardan Emîr Muhammed Hüsrev'i yanına katmıştı. Aynı zamanda Uluğ Beg'den gizli olarak tahttan indirilen hükümdârın sorgusu yapılmış ve bu meselede görünüşte Abdüllâtif'in hiç bir dahli olmadığı gösterilmişti. Timur devrinde olduğu gibi Çingizlilerden bir dilenci (Meflûk) hân ilân edilmişti. Uluğ Beg vaktiyle Abbas[69] adlı birinin babasını öldürmüştü. Abdüllâtif'in teşviki ile bu Abbas, Hân'a gelerek karşısında diz çöküp, şeriâta dayanarak babasının öcünü almak hakkının kendisine verilmesini istedi. Hân, şeriâta göre ne yapılması gerekiyorsa onun yapılmasını buyurdu. İleri gelen din ulemasınca gerekli fetva tanzim edilerek buna Kadı Miskin'den

[66] A. Semerkândî'nin sözleri: ve peyveste ez hâtır-ı feyzbahş ve zamîr-i âfitâbdrahş meşâyih ve ehlullâh istimdâd-ı himmet-i kimiyâ hâsiyyet mî-numûd (287a).

[67] A. Semerkandî (287a)'ye göre böyledir (Asya müz. yazm. nr. 574, s. 624; nr. 574a, s. 434b). Devletşah (364, 17)'da Mîranşah Korçi.

[68] Tarih, Devletşah'da verilmektedir (364, 15).

[69] Mirhvand'a göre (L. 1321; C. 365b) böyle. A. Semerkandî (287b) birkaç kişinin yakınlarının öcünü aldıklarını söylüyor.

başka bütün Semerkand imamları[70] mühürlerini bastılar. Uluğ Beg'in kudretli zamanlarında Kadı Miskin, daha önce gördüğümüz üzere, hükümdârın beğenmediği hareketlerine karşı çıktığı halde, şimdi o, Uluğ Beg hakkında verilen haksız kararı onaylamamak cesâretini gösteriyordu.

Mirhvand, Uluğ Beg'in ölümü hakkında, onun yanında bulunan Hacı Muhammed Hüsrev'in sözlerine dayanarak geniş bilgi veriyor[71]. Uluğ Beg, Hacı ile birlikte akşama doğru ata binerek Semerkand'dan yola çıkmışlardı. O, neşe ile öteden-beriden sohbet ediyordu. Semerkand'dan biraz uzaklaştıktan sonra Sulduz boyundan bir Çağatay arkalarından yetişerek, Uluğ Beg'in yolculuk hazırlıklarının tamamlanması için yakında bulunan köyde beklemeleri hususundaki, Hân'ın buyruğunu bildirdi. Güyâ Uluğ Beg'in yolculuğu "büyük-küçük, Türk-Tâcik" herkesin hoşuna gidecek bir tarzda yapılacaktı. Bu buyruk üzerine epeyce canı sıkılan Uluğ Beg, en yakın köylerden[72] birisine gitmek zorunda kaldı. Hava soğuktu. Uluğ Beg ateş yakılarak et pişirilmesini buyurdu. Nökerlerin yaktıkları ateşten bir kıvılcım Uluğ Beg'in kaftanına sıçrayarak bir kısmını yaktı. Uluğ Beg bunun üzerine ateşe bakarak "sen hem bildin" dedi. Uluğ Beg'in aklına çok kötü şeyler geliyordu. Hacı da boşuna onu yatıştırmaya uğraşıyordu. Birden bire kapı açıldı. Abbas yanında birisi ile içeri girdi. Uluğ Beg Abbas'ı görür görmez heyecanla yerinden fırladı, üzerine atılarak göğsüne bir yumruk indirdi. Abbas'ın yoldaşı Uluğ Beg'i tutmuş, öfke ile sırtındaki "Altay Kürkü"[73]nü çıkarmıştı. Abbas ip almaya çıktığı sırada Hacı, Uluğ Beg'e abdest almak imkânını sağlamak için Abbas'ın ardından kapıyı zincirledi. Abbas odaya yeniden girerek Uluğ Beg'i iple bağlamış, düşüncesini yerine getirmek için avluya çıkarmıştı. Bu sırada Uluğ Beg'in yol arkadaşları olan Hacı ve ötekiler köşelere saklanmışlardı. Abbas, Uluğ Beg'i yanan fenerin yanına oturtarak kılıcı ile bir vuruşta onu öldürmüştü. Bunun üzerine Hacı ve nökerler Semerkand'a döndüler. Uluğ Beg'in cesedini onların alıp almadıkları, kimin tarafından, nerede, ne zaman gömüldüğü belirtilmiyor. Devletşah'ın sözlerine göre, Uluğ Beg Sûc ırmağı (veyâ kanalı) boyunda 8 Ramazan 853 (25 Ekim 1449)'de öldürülmüştür[74]. Uluğ Beg'in mezarı üzerindeki kitâbede, başka bir tarih (10 Ramazan) gösterilmektedir.

Bu sırada İran'da savaş sürdüğü için baba ile oğul arasındaki mücâdele, sülâlenin diğer üyelerinden hiçbirinin müdahalesi ol-

[70] Mirhvand'a göre imamlar; Hvandmîr'e göre ise (III, 218) fakihler.
[71] Mirhvand, L, 1321. En iyi metin: C, 365b-366a.
[72] L, kal'a.
[73] Pûstin-i Altayî.
[74] Devletşah, 364, 25 ve 366, 10. Mes'ud Kuhistani (407b)'de: âb-ı Suh.

maksızın sona ermişti. Sultan Muhammed Fars'tan Horasan üzerine yürüyerek, Meşhed ile Cam arasında Ferhatcird'de[75] kardeşi Babur'u yendikten sonra Herat'ı ele geçirmişti. Abdüllâtif vaktiyle Uluğ Beg ile savaşa başladığı sırada Babur'a dostluğunu göstermek için elçi göndermişti[76]. Şimdi ise Sultan Muhammed'i, kazandığı başarıdan dolayı kutlamış, kendisi nasıl Mâverâünnehr hâkimiyetinde mutlu oldu ise, onun da Horasan hâkimiyetinde mutlu olacağı ümidini bildirmişti. Sultan Muhammed, Uluğ Beg'in öldürüldüğü haberini işitince buna pek fazla üzülmüş[77], fakat Abdüllâtif'e karşı savaş açmaya cesâret edememişti.

Abdüllâtif babasından başka kardeşini de öldürttü. Abdülaziz, Uluğ Beg'in öldürülmesinden iki-üç gün sonra öldürülmüş ve bu olayda kadıların ve fakihlerin hükmüne bile başvurmaya gerek görülmemiştir. Semerkand'ın ele geçirildiği gün, Uluğ Beg'in beglerinden dördü, Abdüllâtif'in yanına giden Sultan Şah Barlas ve oğlu Celâlüddin Muhammed idâresindeki birliğin ardından yetişmişler ve yapılan çarpışma sonunda birliğin begleri yaralanarak, tutsak alınmışlar, Sultan Barlas Semerkand yakınında, oğlu ise üç gün sonra ölmüşlerdi. Abdüllâtif'in buyruğu üzerine bu dört beg, kadı mahkemesine verilip[78], mâhkûm edilerek asıldılar. Mirzâ Abdullah'a aman verilerek hapiste bırakılmıştı. Abdüllâtif'in tutsak aldığı Ebû Sâid de aynı muameleye tâbi tutuldu. Kışa doğru Mâverâünnehr'de Abdüllâtif'in hâkimiyeti tamamen kurulmuş gibi idi. Özbekler Mâverâünnehr üzerine akınlarını tekrarlamaya artık cesâret edemiyorlardı. Halbuki Abdürrezzak'ın sözlerine göre, onlar (yâni Özbekler) eskiden her kış Semerkand'ın beş fersah yakınına dek yaklaşıyorlardı. Şimdi Abdüllâtif'in korkusundan onlar bütün kış boyunca şehre yüz fersah kadar bir uzaklıkta kalmışlardı[79].

1449-50 yılı kışında Semerkand'da hayat, Uluğ Beg zamanındakinden tamamen başka bir şekil almıştı. Abdüllâtif babası gibi, dünyevî ilimler (astronomi ve tarih) ile uğraşıyor, fakat din adamları yâni dervişlere de her türlü saygıda bulunuyor[80], saygı ile onların sözlerini dinleyip, derslerine devam ediyordu. Mirhvand, dinî ileri

[75] Savaş alanı için bk. Devletşah, 408, 19. A. Semerkandî (286a)'de sâdece "vilâyet-i Câm" deniliyor.

[76] A. Semerkandî, 284b.

[77] Aynı eser, 286b ve 288a.

[78] A. Semerkandî 287b: "der meclis-i kadı" tabîri. Asya Müz. yazm. nr. 574 s. 624; nr. 574a, s. 434b: "Der meclis-i hassî"; Hvandmîr (III, 221; Hind baskısı, III, 163): "der meclis-i hass".

[79] A. Semerkandî, aynı yer.

[80] Mirhvand, L, 1324; C, 370b: ve in pâdişâh peyveste hıdmet-i ehlullah kerdi ve der meclis-i işân be-edeb nişesti. Ayrıca bk. A. Semerkandî, 289: be-mulâzemet-i ehlullah meyl mi-numûd ve der hıdmet ve sohbet-i işân der kemâl-i niyâzmendî ve ihtirâm bud.

gelenlerden Câcermli Şemsüddin Muhammed'in anlattıklarına dayanarak, Abdüllâtif'in bir ders sırasında arapça "zehebe" (gitmek) fiili ile de kullanılan, "fa'ale" (yapmak) fiili hakkındaki tartışmaya katıldığını yazıyor. Abdüllatif Farsça "reften" (gitmek) fiilinin aynı şekilde kullanıldığını göstermek için "fulan kes nik reft" cümlesini örnek olarak getirmişti. Hükümdârın bu görüşü tamamen doğrulanmıştı. Ulu camide halifeler zamanında olduğu gibi, Cumaları hutbe hükümdâr tarafından okunuyordu[81]. Abdüllâtif'in din adamlarına karşı takındığı iyi tavırdan sonra, 1450 yılı baharında Semerkand'dan kaçan Ebû Sâid'in Buhara'da umduğu desteği bulamaması pek tabiî idi. Daruga ve Kadı[82] onun tutuklanmasını buyurarak öldürülmesini bile istemişlerdi. Fakat tam bu sırada ve beklenmedik bir tarzda Abdüllâtif'in ölüm haberi geldi.

Abdüllâtif devri, Uluğ Beg devrine göre din adamları için iyi, halk ve asker için kötü bir devirdi. Abdüllâtif itaatta ufak bir kusur gösnereni şiddetle cezalandırırdı. Abdürrezzak'ın sözlerine göre o, ne yaşlılara saygı, ne de gençlere merhamet gösterilmesine izin verirdi[83]. Kendisinden memnun olmayanlar ayaklanmaya cesâret edememekle birlikte, Abdüllâtif'e karşı suikast düzenlendi. Bunun başında da beglerinin intikamını almayı kendilerine bir borç bilen[84] Uluğ Beg ve Abdülaziz'in nökerleri bulunuyordu. Abdüllatif'in yakınlarından biri suikasttan haberi olduğu halde, Abdüllâtif'in öfkesinden korktuğu için, haber vermeye cesâret edemediğini sonraları tarihçi Abdürrezzak'a söylemiştir.

Abdüllâtif suikastçiler tarafından 8 Mayıs 1450[85] günü öldürüldü. Bu olay Mirhvand'ın anlattığına göre[86], Abdüllâtif'in şehir dışındaki sarayından[87], yâni şehrin güneyinde bulunan "Çınar" bahçesinden gece yahut sabaha karşı ibâdet için geçtiği sırada olmuştu. Mes'ud Kuhistânî'nin sözlerine göre[88], hükümdar geceyi "Meydan" bahçesinde, yâni Semerkand'ın kuzey tarafında[89] geçir-

[81] A. Semerkandî, 289b: hulefâ yerine halef. Doğrusu Asya Müz. yazm. nr. 574, s. 628; nr. 574a. 437b. Orada daha sonraki olaylara bk.

[82] Mirhvand (L, 1325)'da böyledir. A. Semerkandî "daruga ve ümerâ-yi Buhara".

[83] Hurmet-i pîrân nemidâşt ve merhamet ber cevânân gunâh pindâşt.

[84] Nökerler ve onların beglerinin intikamını alabilmek hukuku hakkında bk. yukarıda s. 18.

[85] 26 R.evvel 854 (A. Semerkândî).

[86] Mirhvând, L, 1325; C, 371a.

[87] Bahçenin yeri için bk. Baburnâme, 46a; V.L. Vyatkin'in tercümesi, SKSO, IV, otd. IV, 33. Vyatkin (Materialy, 34)'de biraz daha değişiktir.

[88] Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî, Ün. yazm. nr. 852, 407b.

[89] Mes'ud Kuhistânî'ye göre (408a) o, Meydan bağından Çınar bağına herhalde şehri geçerek gitmişti. Çünkü Çınarrâhe kapısından çıktığı söyleniyor. Çınarrâhe kapısı veya Çıharsu, Timur'un mezarından biraz batıda idi (Vyatkin, Materialy, 18 ve 82). Bununla berâber Meydan bağına gidenler de bu kapıdan giderlerdi (Baburnâme, 80a).

mişti. Aynı yazar tarafından Abdüllâtif'in o gece bir düş gördüğü rivâyeti de yazılmıştır. Abdüllâtif düşünde bir çanak içinde (taşt) başının kendisine sunulduğunu görmüş, korkarak uyanıp, güyâ Nizâmî'nin şiirleri ile fal bakmaya başlamış ve şu şiir çıkmış: "Baba kâtiline pâdişahlık nasip olmaz, eğer olursa altı aydan fazla sürmez"[90]. Suikast yeri aynı yazar tarafından kesin olarak belirlenmiştir. Kâtiller Abdüllâtif'e şehrin surlarında "sâdece sur hendeği ve onun kıyısından giden yol"[91] ile ayrılan "Bağ-ı Nov" ile şehrin hendeği arasındaki dar bir yerde pusu kurmuşlardı. Abdüllâtif'in yegâne kâtili olarak Mes'ud, Baba Hüseyin Bahadur adında birini göstermektedir[92]. Kâtil, Abdüllâtif'i ok ile öldürdükten sonra, hükümdârın yanındakiler ceset etrafına toplandıkları sırada güyâ kaçmış ve Türkistan'a gelmiştir.

Mirhvand'ın anlattıklarından görüldüğü üzere, kâtilin kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtif'in öldürülmesinden sonra devlet idâresi hemen öldürülen hükümdârın düşmanlarının eline geçmişti[93]. Abdüllâtif: "Allah ok değdi[94]" diye bağırarak atından yere düştüğünde, yanındakiler derhal kaçmışlar, suikastçiler de yaralının üzerine atılarak başını kesip Uluğ Beg medresesinin giriş kapısı üzerine koyarak teşhir etmişlerdi (herhalde medreseyi yaptıran Uluğ Beg de önce buraya gömülmüş olmalıdır).

Suikastçiler Mirzâ Abdullah'ı hapisten çıkartarak tahta oturttular. İsâmüddin'in oğlu ve halefi Şeyhülislâm Burhanüddin de bu Mirzâ'nın hararetli taraftarlarından idi[95]. Uluğ Beg'in azli ve Abdüllâtif'in saltanatı zamanında Şeyhülislâm'ın tutumu ve davranışları bilinmemektedir. Onun suikaste katılmış olması da muhtemeldir. Abdullah, Semerkand hazinesindeki büyük bir yekün tutan parayı dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı[96]. Bundan dolayı suikastçilerin ödüllendirilip, geçen yılki olaya sebep olanların ceza-

[90] Pederkûş pâdişahî-râ ne-şâyed/ve-ger şâyed be-şeş mahî ne pâyed. Baburnâme (50a) ve Mirhvand (I, 1325)'da da buna benzer mısra vardır.

[91] V.L. Vyatkin, Materialy, 22b.

[92] Bu kâtilin adı A. Semerkandî (289b) ve Babur (50b)'da da vardır.

[93] Tarih-i Ebu'l Hayr-i Hânî, 469a.

[94] Allah ok tegdi (Mîrhvand'da böyle olup, yanlış olarak "ez hudâ-yî tîr resîd" (Allah'tan ok isâbet etti) şeklinde tercüme edilmiştir.

[95] A. Semerkandî, 292a: Şeyhülislâmu'l-âzam sultan-ı ulemâi'l-âlem Burhan al-Din Hâce Mevlânâ-sellemehu Allahû ve ebkahû-ki der cânib-i Mirzâ Sultan Abdullah kemâl-i ihlas be-zuhur âverde guluvv-i azîm dâşt. Onun İsâmüddin'in oğlu olduğunu sâdece Reşâhat yazarı söylüyor (A, 172a; B, 233b; C, s. 323): Hâce Mevlâna veled-i Hâce İsâm al-Din ki Şeyhülislâm-ı Semerkand bûd. Yukarıda Nizamüddin Hâmuş hakkında anlatılan hikâyeden görüldüğü üzere (s. 102) Şeyhülislâm İsamüddin, Uluğ Beg'in saltanatının sonlarında ölmüştü. 1434'te o, Uluğ Beg'e Herat'a yolculuğu sırasında refakât etmişti (A. Semerkandî, 244b).

[96] A. Semerkandî, 290a. Devletşah (425, 22)'da yazılan 100.000 Tümen herhalde abartılmış olmalıdır.

landırılıp cezalandırılmadıklarına dâir bilgi verilmemektedir. Herhalde idam edilen olmamıştı. Yoksa tarihçilerin suskunluğunu açıklamak zor olurdu. Abdüllâtif'in şiddetli idâresinden sonra nisbeten yumuşak olan ve Abdullah ile Şeyhülislâm'ın açıkça taklit ettikleri Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Abdullah zamanında Uluğ Beg'in cesedinin Gûr-i Emîr'e taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Burada dikilen kitâbede Abdüllâtif babasını öldürmesinden ötürü açıkça suçlanmaktadır[97].

Devlet idâresinde meydana gelen değişiklik, din adamlarının merkezi olan Buhara'da iyi bir tesir bırakmamıştı. Abdüllâtif'in ölümü işitilir-işitilmez, daruga ile kadı acele ile Ebû Sâid'i hapisten kurtatarak, hükümdâr sıfatı ile ona biat etmişlerdi. Buharalı âlimler arasında ileri gelenlerden biri olan (iftihâru'l-ulemâ) Şemsüddin Muhammed Ardukucnudî (?)[98] de Ebû Said'in taraftarlarından idi. Ebû Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek bozkırlardan geçmek sureti ile kuzeye kaçmıştı[99]. Bu sefer de Buharalıların, özellikle Buharalı din adamlarının ayaklanmayı desteklediklerі için cezalandırılmış olduklarından söz edilmemektedir.

Ancak Abdullah'ın Şapurgan, Belh ve Hisar'ı işgal ile Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir rakibi ile de (Mirzâ Alâuddevle) mücâdele etmesi gerekmişti. Abdullah, Şehrisebz'den Alâuddevle üzerine yürümüş, fakat ordu savaşmaksızın dağılmıştı. Alâuddevle Belh'e, Abdullah da muhtemelen Amû Deryâ'nın kuzeyindeki bölgeleri tehlikeden kurtarmak için gereken tedbirleri aldıktan sonra, Semerkand'a dönmüştü[100]. Alâuddevle, Sultan Muhammed ile birlikte 1449'da Horasan'a dönmüş ve Sultan Muhammed ona Gûr ile Germsîr yâni Afganistan'ın güneybatı bölgesini vermişti. 1450'de Sultan Muhammed ile Babur arasında yeniden savaş çıktığında, Mart ayında[101] Sultan Muhammed, Babur'u yenilgiye uğratmıştı. Fakat Sultan Muhammed'in yokluğundan yararlanan Alâuddevle Herat'ı ele geçirerek, oradan kuzeydoğu yönündeki[102] yerleri fethetmek teşebbüsünde bulunmuştu. Onun Abdullah'ın ordusuna karşı savaşmaksızın çekilmesi, herhalde bu sırada Horasan'da yeniden hâkimiyetini kurmayı başaran Babur'un saldırısından ileri gelmekte idi.

[97] ZVO, XXIII, 31. Kitâbenin metni için bk. E. Blochet, Inscriptions, s. 14 ve resim, 3.

[98] Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî, 448b.

[99] A. Semerkandî, 290a ve 291a.

[100] A. Semerkandî, 290a.

[101] Develetşah'a göre (409, 16) 1 Safer 854 Perşembe günü. Ya haftanın, ya da ayın günü yanlıştır. Gûr ve Germsîr hakkında bk., aynı eser, 409, 20. A. Semerkandî (288a)'ye göre, Alâuddevle, Sultan Muhammed'den Germsîr ve Zemin-Dâver'i almıştı.

[102] A. Semerkandî, 289a.

Bu sırada Ebû Said, Sir Deryâ havzasında Timurluların kuzey hududundaki şehirleri olan Yesi (Türkistan) şehrini ele geçirmeyi başarmıştı[103]. 1450-51 yılı kışında Abdullah'ın gönderdiği ordu, şehri kuşatma altına aldı. Fakat Ebû Said, kuşatanları aldatmayı başardı. Onun Özbek kıyâfeti giydirerek, salıverdiği adamları, o yörelerde Özbek hânı Ebû'l-Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisini çıkardılar. Güyâ bu söylentiye inanır gibi sevinçlerini yüksek seslerle açığa vurdular. Bunun üzerine Semerkandlılar, uğruk (ağırlık), at ve katırlarını bırakarak acele ile geri çekildiler. Durum böyle iken Abdullah kendisi sefere çıkarak, ordusu ile Şahruhiye'ye vardı. Ebû Said bu seferi öğrenince, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebû'l-Hayr, Semerkand üzerine akın yapmak için fırsattan yararlanmaya karar verdi. Ebû Said, Ebû'l-Hayr ve ordusu ile birlikte Taşkend'e, oradan da Hocend'e geldi. Abdullah'ın ordusu düşmanların yaklaşması üzerine Sir-Deryâ boylarından ayrıldı. Özbekler ve Ebû Said "Açlık Bozkırı"nı geçtiler. Abdullah'ın ordusu ile ancak Bulungur Bozkırı'nın güneyinde, Şiraz köyü yakınında[104], 1451 Haziran'ında[105] karşılaşmışlardı. Özbekler sayı bakımından kendilerinden çok olan Abdullah'ın ordusunu bozguna uğrattılar. Çatışma sırasında yiğitlikler gösteren Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu. Gâlipler artık hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Semerkand'ı ele geçirerek Ebû Said'i tahta oturtmuşlardı.

Bugüne dek gelen söylentilerde bu olaylar çeşitli şekillerde verilmektedir. Ebû'l-Hayr Hân'ın hal tercümesinde seferin kahramanı olarak sâdece hân gösterilmektedir. Bu eserde görüldüğü üzere Ebû Sâid, Hân'ın önüne gelerek diz çökmüş ve 1448 yılı akınları dolayısı ile Uluğ Beg'in emirine atfedilen mütevazi sözlerle[106], yerine getirmeye söz verdiği yardım için teşekkür etmişti. Semerkand'ın ele geçirilmesinden sonra Ebû'l-Hayr'ın adı hutbelerde ve sikkelerde yer almakta idi[107]. Öte yandan Buhara Dervişleri Tarihi'ni kaleme alan yazar, Özbekler'den hiç söz etmiyor. Onun anlattığına göre[108], Ebû Said ve askerleri Taşkend Nakşibendîleri'nin pîri ve -kendi adı olan

[103] Bu ve sonraki olaylar için bk. A. Semerkandî, 291a v.dv.

[104] Şiraz köyünden A. Semerkandî (292a)'de sözedilmektedir. Bulungur ise Reşahat, A, 165b (âb-ı Bulungur); B, 222a; C, s. 309 (Burada yanlışlıkla Bulubgur)'da geçmektedir. Bulungur (Katvan)'un yeri için bk. Barthold, Oroşenie, 111 v.dv.

[105] A. Semekandî'ye göre (aynı yer) 22 C.evvel 855 Cumartesi, Haftanın günü ay hesabına uygun gelmemektedir. Mîrhvand'da (L, 1326; C, 373a) sâdece: der aşr-ı âhir-i C.âhir. Hvandmîr'de (Tahran baskısı, III, 224) 20 C.evvel Cumartesi; (Hind baskısı III, 167) 22 C.evvel Pazartesi deniliyor ki bu 1451 yılı 21 Haziran'ına rastlamaktadır.

[106] Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî, 451a: zânu zede zebân be-duâguyî ve devlet-hvâhî guşâde hıdmeti ve tevâzuî ki münâsib-i çunân Pâdişâhî bâşed be-cây âverd.

[107] A. Semerkandî'ye göre (291b) Ebû Sâid ordugâha kendisi gitmeyip, sâdece yardım ricası ile elçisini göndermişti.

[108] Reşahat, A, 165a v.dv.; B, 221a v.dv.; C, 307.

Şeyh Abdullah'tan çok Hoca Ahrar adı ile tanınan- Şeyhin kendilerini korumalarından ilham almışlar ve bu imanla sayı bakımından daha çok olan düşmanlarını yenmişlerdi. Ebû Said'in adı daha hiç kimse tarafından bilinmez iken bile, Hoca Ahrar onun Taşkend, Semerkand ve Horasan'ı istilâ edeceğini haber vermişti.

Ebû Said de düşünde Ahmed Yesevî'nin kendisine Hoca Ahrar'ı gösterdiğini görmüştü. Ebû Said şeyhin sima ve adını aklında tutmuş, Taşkend'e geldikten sonra araştırmaya başlamış ve onun Parkend'e gittiğini öğrenmişti. Ebû Sâid şeyhin bulunduğu yere gitmiş ve onunla görüşmüştü. Hoca, eğer Ebû Sâid'e savaştan maksadı şeriat hükümlerinin sağlam bir tarzda yerleştirilmesi ve halkına merhamet göstermek ise gâlip geleceğine söz vermişti. Bu münâsebetle Şeyh, Ebû Sâid'in ordunun arkasında bir karga sürüsü görünmeksizin düşmana saldırmamasını da söylemişti. İki ordu karşılaştığında Abdullah'ın kuvvetleri Ebû Sâid'in sağ kanadını bozguna uğratıp, sol kanadı üzerine saldırmaya hazırlanıyordu. Tam bu sırada Ebû Sâid'in ordusunun arkasında karga sürüsü görünmüş, askerler Şeyh'in vaad ettiği belirtiyi görünce, mâneviyatları yükselerek bir bütün halinde düşman üzerine saldırmışlar ve düşmanı püskürtmüşlerdi. Bu savaş hakkında başka bir söylenti daha anlatılıyor: güyâ, bu söylenti savaşa katılan Türkistan ileri gelenlerinden Hasan Bahadur'un sözlerine dayanmaktadır. Ebû Sâid'in ancak 7000 adamı vardı. Abdullah'ın ordusu daha kalabalık ve silah bakımından da daha iyi idi. Ebû Sâid savaşın sonucu hakkında oldukça endişeli idi. Tam bu sırada ona ve Hasan Bahadur'a ordusunun başında yürüyen Hoca Ahrar'ın hayali görünmüştü. Hasan Bahadur: "yağı (düşman) kaçtı[109]" diye bağırarak ileri atılmış, askerler de onun gibi bu sözleri tekrarlamışlar ve Abdullah'ın ordusunu yenilgiye uğratarak, aynı gün Semerkand'ı ele geçirmişlerdi.

Bütün bu anlatılanlar şüphesiz ki savaşın sonucu ve Hoca Ahrar'ın ele geçirilen yerlerdeki faaliyeti ile meydana gelmiştir. Seferin yöneticisi ne Hoca Ahrar, ne de Ebû Sâid olup, menkıbelerde adı hiç anılmayan Özbek hânı idi. Abdürrezzak'ın sözlerine göre[110], Mes'ud Kuhîstânî'nin de doğruladığı üzere[111], menkıbede şeriatın koruyucuları olarak gösterilen askerler "Açlık Bozkırı"nı geçerken putperestlerde görülen sihirbazlığa başvurmuşlardı. Sıcak bir mevsimde bu bozkırdan daha kolay geçebilmek için sihirbazlar güyâ "yada taşı"[112] ile soğuğu, yağmuru ve karı sağlamışlar ve buna Abdullah'ın asker-

[109] ZVO, XXIII, 27 ve Toktamış ile yapılan savaştan önce Bereke'nin bağırması.
[110] A. Semerkandî, 292a.
[111] Tarih-i Ebû'l-Hayr-i Hânî, 452b.
[112] Bu taş ve onunla yağmur yağdırma hakkında bilgi Quatremere (Histoire des Mongols, 428-435)'de toplanmıştır. Ayrıca bk. Tarih-i Reşidî, 32-33 (ZN, I, 102'den).

leri, özellikle yada taşının gücünü bilmeyen Horasanlılar, şaşırıp kalmışlardı.

Bununla birlikte Ebû Sâid ile Hoca Ahrar'ın görüşmeleri meselesini çözümlememiz gerekir. Her ikisine de çağdaş olan Abdürrezzak, Ebû Sâid'in zaferi kazanmasından önce Hoca Ahrar ile görüştüğüne ve Hoca Ahrar'ın Ebû Sâid'e tahtı ele geçirme düşüncesi telkin etmiş olduğuna tanıklık ediyor. Bunun içindir ki Ebû Sâid, bütün saltanatı süresince "hocaya itaat etmiş, hattâ onun aksine hareket etmesi mümkün olduğu zamanlarda bile hocanın sözünden çıkmamıştır"[113]. Hoca Ahrar Taşkend Nakşibendîlerinin pîri olmasından dolayı muhakkak Buharalı din adamları ile münâsebet halinde idi. Bu münasebet sâyesinde Ebû Sâid ile Hoca Ahrar yakınlaşmış olsa gerektir. Ebû Sâid'e tahtı ele geçirme düşüncesi gerçekten Hoca Ahrar tarafından telkin edilmiş ise Ebû Sâid'in Şeyh ile Uluğ Beg'in sağlığında görüşmüş olması gerekir. Bununla birlikte Abdürrezzak, Ebû Sâid'in vaktiyle, 1450-51 yılında birçok yerde[114] dolaşmış olduğunu yazıyor. Ebû Said'in 1449 tarihine dek olan hayatı hakkında hiç bir bilgi bulunmadığından bu meselenin çözümü mümkün değildir.

Gâlip, hiçbir karşılık görmeksizin Semerkand'ı ele geçirmişti. Bununla birlikte şehre girişin, zafer gününde olduğuna pek ihtimal verilemez. Şeyhülislâm Burhanüddin, Abdullah'ın ölümünü öğrendikten sonra Ebû Sâid'in gelmesinden önce Semerkand'dan ayrılabilmişti. O, Horasan'da Babur tarafından saygı ile karşılanmıştı[115]. Ebû'l-Hayr Hân, Uluğ Beg'in kızını kendine hanım olarak alıp, değerli armağanlar ile bozkırına dönmüş, giderken Semerkand'ın idâresini Ebû Sâid'e bırakmıştı[116].

Encyclopediea of Islâm'da A.S. Beveridge'nin Ebû Sâid, hakkında övgü dolu bir makalesi yayınlanmıştır. Bu makaleye göre Ebû Sâid, Uluğ Beg'in yanında büyümüş, ilim ve kültüre olan kabiliyeti ile Uluğ Beg'in sevgisini kazanmıştı. Hükümdâr olarak gerek hayat tarzının asâleti ve gerek istidât ve enerjisi ile Babur, Ekber ve Şah

[113] A. Semerkandî, 298a: ve ân hazret nefshâ-yî nîkû rând ve dâire-i saltanat-ı cihân der hâtır-ı humâyûn nişând ve Mirzâ Sultan Ebû Said hemîşe hod-ra me'mur-ı ân hazret mî-dânist ve hilâf-ı işâret egerçe mümkün bûd nemitevânist.

[114] Der etrâf-ı vilâyet.

[115] A. Semerkandî, 292a.

[116] Mirhvand'a göre (L, 1326) Ebû Said, şehri yağmadan kurtarmak için zaferden sonra Özbeklerden önce şehre girmek için acele etmişti. O, yanına verilen Şigaul (teşrifatçı, refakatçı, mihmandar. İ.A.) ve Özbekler'i atlarına su içirmek için beklemelerini teklif ederek aldatmış ve bu sırada kendisi şehrin kapılarına acele ile gelerek, ahaliyi kendisini içeri almaya iknâ etmişti. Şigaul kelimesi için bk. Quatremere, Notices et Extraits XIV, I. bölüm, 502. Hân bu olay karşısında ancak sunulan armağanlar ile yetinmek zorunda kalmıştır. Bk. P. Lerch, 20.

Cihan'lara yakışır bir selefti[117]. Gerçekte ise Ebû Sâid'in saltanatı, Uluğ Beg'inkinin aksine olarak, medeniyete düşman olan dervişlerin hâkimiyeti devri idi. Ebû Said Semerkand'a Uluğ Beg'in intikamının alıcısı olarak değil, Abdüllâtif'in intikamını almak için girmişti. Abdüllâtif'in katilleri suikastin yapıldığı yerde öldürülmüşler ve cesetleri de atılmıştı[118]. Böylece Uluğ Beg'in kırk yıl süren hâkimiyeti yerine Ebû Sâid'in Taşkend'den Semerkand'a dâvet ettiği Nakşîbendî tarikatının şeyhi Hoca Ahrar'ın yine kırk yıl sürecek olan hâkimiyeti gelmiş bulunuyordu. Şeriat ve sufizmin hararetli taraftarlarından olan Hoca Ahrar tipik bir "işân"dı ve büyük ihtimalle bu kelimenin nisbet edildiği ilk Türkistan sufilerindendi[119]. İşân'ı övenlerin de kabul ettikleri üzere, Hoca Ahrar kelâm ilmini, ilâhiyat dahil olmak üzere sevmezdi[120]. Fakat yaşayışının tamamen şeriâte uygun ve mânevî bir kuvvete sahip olması, ona dinî bir nefis hâkimiyeti ve mucize sahibi şöhretini kazandırmış ve o ölçüde gelirlerinin artmasına da sebep olmuştu. O, servet ve kudretini halkın yararına kullanmaya gayret ederdi[121]. En iyi temsilcisinin Uluğ Beg olduğu yüksek tabakanın yaşayış ve ilgileri, hoca için yabancı idi. Mantıka dayanarak hareket eden Avrupa komünistleri gibi, herhalde o da geniş halk kitlesi için elde edilmesi mümkün olmayan her çeşit kültürü reddediyordu.

Ebû Sâid'in saltanatı zamanında Hoca Ahrar'ın mensup olduğu dervişizm, yerli halk içindeki, mümessillerini "Hidâye" yazarının halefleri olan irsî şeyhülislâmların teşkil ettiği karşı cereyâna galebe çalmaya başlamıştı. Hoca Ahrar'ın etkisinin Ebû Sâid üzerinde kesin olarak hâkim olduğunu gösteren (Abdürrezak'ın sözlerinin aksine) bu zafer birdenbire kazanılmamıştı[122]. Semerkand'da Şeyhülislâm Burhanüddin'in ayrılmasından sonra da "Hidâye" yazarının haleflerinden olan Şeyhülislâm Nizâmüddin Mevdûd[123] kalmıştı.

[117] EI, I, 111-112.

[118] A. Semerkandî, 292a.

[119] Orta Asya deyimi olan "İşân" farsça "onlar" anlamındaki şahıs zamirinin karşılığı olup, Almancadaki "Sie" gibi kibarlık ifâde eder (V.M.).

[120] Reşahat, A, 135b; B, 169b; C, 242. İşân'ın Semerkand'daki tahsil yılları hakkında: ve İşân-râ galebe-yi şugl-i bâtınî ez tahsil-i ulûm-i zâhiri mâni' şode. Aynı eserde (A, 132b; B, 165a; C, 236) İşân'a ait olarak gösterilen sözler: men murid-i Hâce Hasan Attâr bûdem ve muddetî der mulâzemeti İşân evkât be-ser bordem ve be-sebek-i bâtın iştigâl dâştem ve hiç gûne fethi nemişod (B nüshasında fethi kelimesinden sonra müyesser gelmektedir). Bk. yukarıda s. 102.

[121] Hoca Ahrar hakkında bk. V. L. Vyatkin, la Biografii ve N.I. Veselovskiy, Pamyatnik, 321-335.

[122] Bk. yukarıda s. 144, not. 113.

[123] Bu kimse herhalde Mes'ud Kuhistanî'nin (459a) Nizamüddin Fethullah diye adlandırdığı ve Ebû'l-Hayr ile Ebû Said'i Semerkand'da karşılayan adam ile aynı olsa gerektir. (Aşağıda görüleceği gibi bu şahsın Fethullah Tebrizi ile karıştırılması mümkündür. V.M.).

Ebû Sâid ile Babur arasındaki savaş ve Babur'un Semerkand üzerine yaptığı sefer sırasında bu Şeyhülislâm önce Buhara ve Hisar'a gitmiş ve Babur'un başarısızlığı ile sonuçlanan Semerkand'ı kuşatmasından sonra, barışın akdine katılmıştı. Her iki seferinde de[124] onun yanında, Uluğ Beg zamanında Sadr makamını[125] elinde bulundurmuş olan Tebrizli âlim Cemâlüddin Fethullah yer almıştı. Kaba olan Hoca Ahrar'a göre, bunları siyasî görüşmelere göndermeyi daha uygun bulmuşlardı. Çünkü İşân hükümdârının üstünlüklerini anlatan Babur'un temsilcisine sert bir dille, Babur'u ancak dedesi Şahruh'un fazileti sâyesinde esirgediğini bildirmişti[126]. Barışın kesin bir şekilde akdi için Babur'un ordugâhına Ebû Sâid'in, İşân'ın öğrencilerinden birisini göndermesi[127], herhalde İşân'ın hal tercümesini yazan kimsenin sözlerinin aksine olarak, aynı sebeplerden ileri geliyordu. Herat'tan Babur ile giden ilim adamları arasında, İşân'ın kendine has şahsiyetine karşı ilgi duyulacağı tabiî idi. Onlardan birisi tarihçi Abdürrezzak, İşân ile görüşmek üzere özel olarak şehre dek gitmişti. Değişik görüşteki bu iki kimsenin görüşmesi hakkındaki anlatılanlar bizim için çok ilgi çekici olurdu. Ne yazık ki tarihçi ancak şu muammâ kelimeler ile yetinmişti. "Onda ne buldum ise buldum, ne gördüm ise gördüm"[128]. Abdürrezzak anlaşılan tahmininde yanılmıştı ve eserini İşân'ın sağlığında yazdığı için düşüncelerini samimî olarak ifâde edememişti.

1455'de Ebû Sâid Otrar'da çıkan ayaklanmayı bastırmakla uğraşmıştı. Ayaklananlar Ebû Sâid'in eski müttefiki olan Özbek Hân'ından yardım görmüşlerdi. Onların Buharalı din adamları ile de münâsebette bulunmuş olmaları gerekir. Çünkü ayaklananlardan biri, Ebû Nasr Muhammed Parsâ[129]'nın ricacı olarak araya girmesi ile hayatını kurtarabilmişti. Ebû Sâid'in çağrısı üzerine Şeyhülislâm Burhanüddin'in Semerkand'a dönmesi belki bu olaylarla ilgili idi. Şeyhülislâm'ın gerek Herat'tan ayrılması -burada Babur ona kendi tahtırevanını armağan etmişti- ve gerekse Semerkand'a varması büyük bir törenle olmuştu. Abdürrezzak'ın sözlerine göre, Şeyhülislâm, Ebû Said zamanında gördüğü saygıyı, daha önceki hükümdâr-

[124] A. Semerkandî, 297b ve 300a.

[125] Reşahât, B, 99a; C, 140: Mevlâna Fethullah Tebrizî ki ez-dânişmendân-ı mutebahhir bûd ve pîş-î Mîrzâ Uluğ Beg mertebe-i sadâret dâşt.

[126] Reşahât, A, 166b; B, 223a; C, 310.

[127] Reşahât yazarı tabiî bunu başka türlü açıklıyor (C, 311). Güyâ, Ebû Sâid, İşân'ın arkadaşlarının Babur ile karşılaştıklarında genç hükümdârı beğenerek, Semerkand'dan ayrılacaklarından korkuyordu.

[128] A. Semerkandî, 300b; yâft der ân ânçe yâft, dîd der ân ânçe dîd.

[129] A. Semerkandî, Asya Müz. yazm. nr. 574, s. 654; nr. 574a; s. 453b v.dv. Leningrad Ün. yazmasında burası boş bırakılmıştır (301b'deki başlıktan önce). Muhammed Parsâ'nın oğlu Ebû Nasr Parsâ, 865'de (1460-61) ölmüştür. Onun hakkında bk. Reşahât, A, 39a v.dv.; B, 455 v.dv.; C, 64.

lar zamnında hayal bile edemezdi. Abdürrezzak eserinde; Herat'tan ayrılan Şeyhülislâm'a şâir Arif'in sunduğu şiirleri nakllediyor. Şair, Şeyhülislâm'a bu şiirleri kendisi ile birlikte almasını tavsiye ederek, "Semerkand ile Buhara'da bu çeşit tatlının bulunmasının güç olacağını" söylüyordu[130]. Uluğ Beg'in ölümünden altı yıl sonra, artık anlaşılan Heratlıların gözünde Semerkand ile Buhara, şiirden zevk almayan sönük birer şehir haline girmişlerdir.

1455 yılından sonra Ebû Said'in saltanatının sonuna dek Semerkand, bir taraftan Uluğ Beg devrinin geleneklerini sürdüren ve öte yandan bu gelenekleri yıkmaya çalışan iki şeyhin oturdukları yer olmuştu. Her ikisi de Şeyhülislâm lâkabını taşıyorlar[131] ve sarayda nüfuz sahibi bulunuyorlardı. Ebû Said Mâverâünnehr'de âsiler ile mücâdele ederken ve Babur'un ölümünden sonra (1457) Horasan'da hakimiyetini kurarken, yerine göre her iki şeyhin de gücünden yararlanılmıştı. İşân'ın halk ve askerler üzerinde büyük bir tesiri vardı. Öte yandan medeniyetin mümessili olan Burhanüddin'in menfaatleri özellikle hükümet menfaatlerine üstün geliyordu. Özellikle ahalinin hükümdâra karşı ayaklandığı zamanlarda bu menfaatler birleşiyordu. Her iki şeyhin davranışları arasındaki fark, özellikle Ebû Sâid'e karşı ayaklanan Abdüllatif'in oğlu Muhammed Cuki'nin Şahruhiye'de uzun süre kuşatıldığı sırada görülmüştü. Ayaklanma 1461 yılının başlarında başlamıştı[132]. Ayaklanmanın başlangıcında Horasan ve Mâzenderân'daki olayların sonucu olarak Ebû Said kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve "barışa benzer"[133] birşey akdedilmişti. 1462'de şehir yeniden kuşatma altına alınmış[134] ve ancak bir yıl kuşatmadan sonra 1463 yılı Sonbaharında ele geçirilebilmişti. Kuşatılanların istekleri üzerine, görüşmek için Semerkand'dan İşân iki defa Şahruhiye'ye gelmiş, fakat hiçbir sonuç elde edilememişti. Bundan sonra görüşmek için gelen Şeyhülislâm Burhanüddin Semerkandlıların kuşatmayı birkaç yıl sürdürecekleri ve hattâ bunun için Semerkand'ı bile gözden çıkararak Şahruhiye ya-

[130] A. Semerkandî, 302a: şi'r-i şîrînem be-ber bâ hod ki in nov-i şeker hest der şehr-i Semerkand û Buhâra tengyâb.

[131] A. Semerkandî, 324b: Hazret-i Şeyhülislâm irşâd-menzilet-velâyet-menkâbet Hâce Nâsır al-Din Ubeydullah.

[132] A. Semerkandî, 325a. Ayaklanma hakkında Mes'ud Kuhistani, A. Semerkandî'ye göre daha geniş bilgi veriyor (469b v.dv). Muhammed Cuki, Ebû'l-Hayr ve hanımı (Uluğ Beg'in kızı) tarafından yardım görmüş (470a), ona Bürke Sultan idaresinde Özbek ordusu gönderilmiş; onlara Uluğ Beğ'in ordusunun bir kısmı da katılmıştı (470b). Ebû Said'in ordusu; Sultan Bürke'nin gelmesinden önce yenilmiş ve hattâ düşman Kermine yakınındaki Kufin'e dek gelmişti (472a). (Bu Muhammed Cuki, Şahruh'un oğlu adaşından farklıdır. Cuki kelimesi hintçe ogi'den gelmedir. V.M.).

[133] Aynı eser, 372a: sulhgûne der hem best.

[134] Aynı eser, 329b v.dv. Muhammed Cuki Şahruhiye'den Taşkend, Ahsikend ve Sayram'ı idâre ediyordu (aynı eser, 330b).

nında yeni bir Semerkand kurmak gerekse bile bu işten dönmeyeceklerini söylemişti. Şeyhülislâm'ın sözleri sultanın hoşuna gitmiş, fakat kuşatılanlar görüşmek için yeniden İşân'ın gelmesini istemişlerdi. Hoca Ahrar üçüncü defa gelmiş ve isteğine kavuşmuştu. İşân şehrin teslim olacağını bildirmekle Ebû Said'e kuşatılanlara aman vereceğine ve hayatlarına dokunulmayacağına dâir yemin etmişti[135]. Bu söz, anlaşılan, Mirzâdan başka herkese uygulanmış olsa gerektir. Muhammad Cuki'ye Şahruhiye ve Semerkand'da iken saygı gösterilmiş, fakat Herat'a getirildikten sonra, 1464 yılının Ocak ayı başında[136], İhtiyareddin kalesinde bir kule şeklindeki hapishaneye atılmış ve orada aynı yıl içinde ölmüştür[137].

Ebû Said'in ikinci defa Horasan'ı ele geçirmesi dolayısı ile 863 (1458-59)'de Şeyhülislâm Burhanüddin'in de adı geçiyor. O, Ebu Said ile birlikte Herat'a gelmiş, fakat aynı yıl içinde yeniden Semerkand'a gönderilmiştir[138]. Ebû Said Herat'ı Semerkand'a tercih ettiğinden, Horasan'ı ele geçirdikten sonra burasını başşehir edinmişti[139]. Onun burada idâresini kurması, yine Timur devrini bile gölgede bırakan ölüm ve idâmlarla gerçekleşmişti. 1457'de Ebû Said'in buyruğu ile yaşı oldukça ilerlemiş bulunan Gevherşad Hatun öldürüldü. Gevherşad, Alâüddevle'nin oğlu Sultan İbrahim ile gizli münâsebetlerde bulunmakla suçlandırılmıştı[140]. 1462 yılı Ocak ayı sonunda Herat'da ordu için vergi toplayan Hoca Muizüddin ve Sarraf Şeyh Ahmed rüşvet ve faizcilikle suçlandırılmışlardı. Ebû Said'in buyruğu ile şehrin kuzey kapısı yanında Şeyh Ahmed'in diri diri derisi yüzülmüş ve Hoca Muizüddin de kale surları yanında kaynar su dolu kazana atılarak haşlanmıştı[141].

Hoca Ahrar'ın faaliyeti, Ebû Said Horasan'ı ele geçirdikten sonra da sâdece Mâverâünnehr ile sınırlı kalmıştı. Ebû Said 1460'da Buhara köylerinden Nur'da yaşayan Emîr Nur Said'in Buhara ve Semerkand civarını yağma etmekte olduğunu öğrendi. Bu Emîr'e akınlarına son vermesini öğütlemek için elçi gönderildi. Gönderilen adama sözünü Emîr'e dinletemediği takdirde, Hoca Ahrar'a baş vurması buyurulmuştu. Âsi ne Ebû Said'in gönderdiği adamın, ne de bulunduğu dağlara dek gelen Hoca Ahrar'ın sözlerine kulak asmıştı. Bunun üzerine âsî Emîr Semerkand'dan gönderilen askerler tarafın-

135 Aynı eser, 331b.

136 Ebû Said Herat'a 22 R.âhir 868 (3 Ocak 1464)'de dönmüştü (aynı eser, 332a).

137 Aynı eser, 333a.

138 Aynı eser, 318b.

139 Ebû Said'e ait olarak gösterilen sözlere bk. (aynı eser, 311a): merâ dâiye-i ân bûd ki Herat-râ dârussaltana sâhte incâ ikâmet nemâyem.

140 A. Semerkandi, 310b.

141 Aynı eser, 328b.

dan Nur'dan koğularak, bozkıra kaçmış[142] ve az sonra da Muhammed Cuki'nin çıkardığı ayaklanmaya katılmıştı. Hoca Ahrar daha önce Nur'dan doğru Herat'a gitmiş ve aynı yılın Aralık ayının 8'inden 25'ine dek orada kalmıştı[143]. Onun ricası üzerine Ebû Said, Semerkand ve Buhara'da tamganın kaldırılmasına râzı olmuş ve ileride bütün ülkesinde dînen yasaklanmış herşeyi kaldıracağına dâir söz vermişti.

Ebû Said 1467-68 yılı kışını Merv civârında geçirmişti. Burada iken kudretli Türkmen hükümdârı Cihanşah'ın ölümü haberi üzerine Batı İran'ın fethi için sefere çıkmaya karar vermişti. Bu fikrini bildirmek için öğütleri ile hareket etmeye alıştığı Hoca Ahrar'ı yanına çağırmıştı[144]. Hoca Semerkand'dan Merv'e gelmiş ve Sultan'ın askerleri tarafından büyük bir törenle karşılanmıştı. Birgün Sultan Şeyh'in, ertesi gün Şeyh Sultan'ın konuğu olmuştu. Uzun bir kengeşten (danışma) sonra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılının Şubat ayı sonunda[145], Ebû Said, kendisi ve ordusunun büyük bir kısmının ortadan kaldırılması ile sona eren (1469) sefere başlamak üzere kış ordugâhından ayrılmıştı.

Hoca Ahrar'ın hayır duası ile başlayan savaşın başarısızlıkla sonuçlanması İşân'ın gücünün sona ermesi şöyle dursun, aksine, hocaya rakibini tamamen sahneden uzaklaştırmak ve Semerkand'ın tam bir hâkimi olma imkanını vermişti. Reşâhat yazarının sözlerine göre[146], Ebû Said'in ölümü haberi ilk günlerde Semerkand'da İşân'ın aleyhine bir cereyân doğurmuştur. Daima İşân'a karşı entrikalar çeviren Şeyhülislâm Burhanüddin, başlarında Ebû Said'in kayınbiraderi Derviş Muhammed Tarhan[147] olduğu halde birkaç beg, bundan sonra İşân'ın evine gitmemeye ve Hoca'nın sözlerini dinlememeye karar vermişlerdi. Sâdece Derviş Muhammed Tarhan'ın akrabalarından Abdül-Ali Tarhan[148], bu kararın iyi bir sonuç vermeyeceğini daha baştan bildirmişti. İşân bu sıralarda Maturid (şehrin kuzeyinde)'de bulunuyordu. Şeyhülislâm bu başarısı ile övünmek için İşân'ın bulunduğu yere gitmiş ve o sırada yanında bulunan konuğuna da "bakınız ben bu köy şeyhi ile ne yapacağım"[149] sözleri ile

[142] Aynı eser, 324b.

[143] 0,23 Safer'de gelmiş (A. Semerkandi, 324b) ve 11 R. evvel 865'de ayrılmıştı (aynı eser, 325a).

[144] Aynı eser, 338b.

[145] 872 yılı Şa'ban ayının ilk günlerinde (aynı eser, 339b).

[146] Reşâhât, A. 172a; B. 233b; C. 323.

[147] Babur'a göre (21b) öyledir. Aynı yerde onun Sultan Ahmed zamanında beglerbegi olduğu yazılıdır.

[148] Babur'a göre (22a) İşân'ın bu savunucusu "zâlim ve sefih" bir kimse olduğu halde, Derviş Muhammed "müslüman ve derviş bir kimse" idi (21b): muselmân ve âdemî ve derviş kişi.

[149] Şeyh-i rustâyı.

onu da yanına almıştı. Maturid'de konuklar İşân tarafından karşılanmışlar ve İşân, Şeyhülislâm'a kendi elleri ile yemek getirmişti. Yemek sırasında İşân'ın adamı içeri girerek, Mîrza'nın (Ebû Said'in oğlu Sultan Ahmed) beglerle birlikte ansızın geldiklerini bildirdi. Şeyhülislâm, beglere İşân'ın evinde görünmemek için, Şeyh, Mirzâ'yı karşılamaya çıktığında, bulunduğu yerden uzaklaştı. Bundan sonra Mirzâ ve begler, Ebû Said'in zamanındakinden daha fazla İşân'ı ziyâret etmeye başladılar. Şeyhülislâm'ın ise nüfuzu hiçe inmiş, Herat'tan uzaklaşarak ömrünün son günlerini Emîr Çakmak Medresesi'nde herkes tarafından terkedilmiş bir halde geçirmişti[150]. Yazar, Şeyhülislâm'ın son hastalığı ve ölümü hakkında bâzı bilgiler vermektedir. Güya ölümünden önce bağışlanması dileğinin Şeyh'e söylenmesini ricâ etmişti.

Şeyhülislâm'ın Semerkand'dan ayrılması ve bununla ilgili bilgileri biz başka kaynaklarda bulamıyoruz. Abdürrezzak'ın sözlerinden görüldüğü üzere o, eserini yazarken, Şeyhülislâm henüz hayatta idi[151]. Fakat Ebû Said'in ölümünden sonra Şeyhülislâm'ın Herat'a dönüşünden hiç söz edilmiyor. Reşâhat yazarının anlattıklarına dayanarak ancak şu olayların gerçekten cereyân etmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Herhalde İşân'ın hayır duası ile başlattığı seferin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Semerkand'da Ebû Said'in ölümünden sonra İşân'ın aleyhinde bir cereyân başgöstermiş ve Ebû Said'in İşân'a karşı saygı ve güveninin devamlı olduğunu göstermesi ile bu cereyân sona ermişti.

Ebû Said'in büyük oğlu Sultan Ahmed, Ebû Said'in Semerkand'ı ele geçirdiği yıl doğmuştu (855/1451)[152]. Babur'a göre, Sultan Ahmed şehirde büyümesine rağmen "sâde bir Türk olup"[153] hiçbirşey okumazdı. Böyle bir hükümdârın babasına göre, daha çok İşân'ın tesiri altında kalması tabiî idi. Sultan Ahmed devamlı, vaktinde namazını kılar ve şarap içmekten başka şeriatın bütün hükümlerine uymaya çalışırdı. İçkiye o denli düşkün idi ki, 20-30 gün aralıksız içebilirdi[154]. Hattâ bu gibi şölenler sırasında bile namazını kılmayı unutmazdı[155]. İslâm hükümlerine göre devleti idâre etmek

[150] Şahruh devri beglerinden olup, 833 (1429-30) yılı olayları dolayısı ile ondan söz edilmektedir (A. Semerkandî, 239a).

[151] "Edâm-Allahu teâlâ eyyâme hayavetihi" tâbiri, (318b). Ayrıca bk. s. 140, nr. 95.

[152] Babur'a göre (18a) öyledir.

[153] Aynı eser, 18b: Türk ve sâde idi.

[154] Aynı eser, 19a.

[155] Aynı eser, 18b: Bilindiği üzere Kur'an (IV 4b)'da sarhoş iken namaz kılmak yasaklanmıştır.

ve âdil bir hükümdâr olmak isterdi. Bununla birlikte çağdaşlarının gözünde onun idâresi, aslında İşân'ın saltanatı olarak kabul edili yordu[156]. Sultan Ahmed, İşân'dan sonra ancak birkaç yıl yaşamıştı[157].

Babur amcası Sultan Ahmed devrinin büyük adamlarını sayarken ne bir âlim ve ne de bir şâirin adını veriyor. Semerkand'da anlaşılan artık bunlardan kimse bulunmuyordu. "Köy Şeyhi"nin yendiği şehir medeniyeti mümessilleri Herat'a giderek Sultan Hüseyin'in (Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in torununun oğlu) parlak sarayında iyi bir şekilde karşılanmışlardı. Ebû Said'in ölümünden sonra Horasan'ın idâresi Sultan Hüseyin'in eline geçmiş bulunuyordu. Babur'un biraz da abartılmış yorumuna göre, dünyada Herat gibi bir şehir yoktu. Sultan Hüseyin zamanında Herat'ın ihtişamı on veyâ yirmi kat artmıştı[158]. Onun sarayında herhangi bir iş ile uğraşan bir kimse işini en mükemmel bir dereceye getirmeye gayret ederdi[159].

Bununla birlikte Semerkand'da da fikir hayatı tamâmen durmamıştı. Uluğ Beg'in tohumunu ektiği müsbet ilimler Semerkand'da gelişmek için uygun bir ortam bulamamıştı. Buna rağmen Sultan Ahmed'in halefi ve kardeşi olan Sultan Mahmud (kardeşlerinin aksine o İşân'ı hiç sevmezdi[160]) Matematikten bir parça anlardı[161]. Uluğ Beg Medresesi'nin çalışmaları hakkında yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Uluğ Beg devri İslam İlâhiyat İlmi tarihi üzerinde derin izler bırakmıştır. Kelâm ilminin dervişler üzerinde de tesir etmemesi mümkün olamazdı. "Büyük Hoca" (Hâce-i Kelân) yahut "Hocaların Hocası" (Hâcegân-ı Hâce)[162] diye adlandırılan İşân'ın oğlu, artık ilmi ile tanınıyordu. İslâm skolastik ilâhiyât ilminin olumsuz yönleri ne kadar olursa olsun, medeniyetin daha çok düşmanı olan Orta Asya tasavvufuna karşı mücâdelesini, insanlığa yaptığı büyük bir hizmet olarak kabul etmek gerekir.

[156] Aynı eser, 24a: ekser muâmele-i hazret-i Hâce cihetidin adl ve şer'i tariki bile idi. Reşâhat'da (A, 170b; B, 230a; C, 319) Mîrek Hasan hakkında bir hikâye anlatılmaktadır. O, Sultan Ahmed'in Divan Beg'i olup, İşân'a, Mirzâ'yı tamamen idareden uzaklaştırmayı teklif etmiş, İşân da bu teklifi öfke ile geri çevirmişti. İki hafta sonra Mirek Hasan, bir suçundan dolayı Sultan Ahmed'in buyruğu ile derisi yüzülerek öldürülmüştü.

[157] İşân, 29 R. evvel 895 Cumartesi günü (Reşâhat, A, 199b, burada yanlışlıkla R. âhir deniliyor, B, 286a; C, 289) yâni 20 Şubat 1490'da ölmüştü. Sultan Ahmed ise 899 yılı Şevval ayı ortalarında (Babur, 18a), yâni 1494 yılı Temmuz ayında ölmüştür.

[158] Babur, 188a.

[159] Aynı eser, 177b.

[160] Aynı eser, 26a.

[161] Aynı eser, 23b (siyâk ilmini hub bilür idi) ve 25b (siyâk ilmini bilür idi).

[162] Reşahât, A, 179a; B, 247a; C, 340: âraste be-envâ' ve esnâf-ı ulûm-ı zâhiri ve bâtınî ve danişmendân-ı mutebahhir bûdend ve der ulûm-i aklî ve naklî derece-yi kemâl dâştend.

ULUĞ BEG'İN HAYATININ KISA KRONOLOJİSİ

1394- 22 Mart. Uluğ Beg'in Sultaniye'de doğumu.

1394-1405- Uluğ Beg'in Saray Mülk hanımın gözetimi altında yetişmesi.

1394- Mayıs. Hanımların çocukları ile birlikte Güney Kafkasya'ya çağırılmaları.

1395- Onların Semerkand'a dönmeleri.

1396- Timur'un Huzar'da karşılanması.

1397-1398- Hint Seferi'ne giderken Timur'a Kâbil'e dek yoldaşlık etmesi.

1399- 30 Mart. Timur'un Amu Deryâ boyunda karşılanması.

1399-1404- Timur'un Batı Seferi'ne katılması.

1400-1401- Sultaniye'de kışlaması.

1401-1402- Karabağ'da kışlaması.

1402-1403- Sultaniye'de kışlaması.

1403- Erzurum'da Timur'un karşılanması.

1403-1404- Karabağ'da kışlaması.

1404- Semerkand'a dönüş, Uluğ Beg'in düğünü. Çin Seferi'ne katılması. Taşkend ve Moğolistan hâkimliğine tâyinî.

1405- 14 Ocak. Otrar'a varış.

1405- 18 Şubat. Timur'un ölümü.

1405-1411- Emîr Şah Melik'in Atabegliği sırasında Uluğ Beg.

1405- Mart. Buhara'da yerleşme ve Horasan'a kaçması.

1405-1406- Uluğ Beg'in Şapurgan ve Andhoy hâkimi olması.

1405- Amu Deryâ'nın öte yakasına sefer. Uluğ Beg'in hanımının dönmesi.

1406- Şubat. Karşı yanında yenilmesi ve Horasan'a kaçması.

1406-1409- Uluğ Beg'in Kuzey ve Orta Horasan bölgelerinin hâkimliği.

1407- Mâzenderân'ın Uluğ Beg'in ülkesine katılması. Bu bölgede ayaklanma çıkması. Şahruh'un seferi ve Kûçan'da Uluğ Beg ile buluşması.

1409- Şahruh'un Semerkand üzerine seferi ve bu şehri ele geçirmesi (13 Mayıs). Çin'e bir elçilik heyetinin gönderilmesi.

1409-1449- Uluğ Beg'in Mâverâünnehr hâkimliği.

1410- Şeyh Nureddin ile mücâdele. Şah Melik ile Uluğ Beg'in Kızıl Ribat'ta yenilgileri (20 Nisan). Uluğ Beg'in Kelif ve Tirmiz'e gitmesi. Şahruh'un seferi. Şah Melik'in yeniden yenilmesi. Şahruh'un Kızıl Ribat'ta zaferi (12 Temmuz). Semerkand'ın ele geçirilmesi (14 Temmuz). Şahruh'un Semerkand'dan ayrılması (23 Temmuz).

1411- Şeyh Nureddin'in çıkardığı ayaklanmanın bastırılması. Şahruh'un yeniden seferi. Kaşka Deryâ üzerinde Uluğ Beg ile buluşması (Güzün). Şahruh ve Şah Melik'in ayrılmaları.

1412- Uluğ Beg'in büyük kızının doğumu. (Herat, 19 Ağustos).

1413-1426- Şah Melik'in Harezm hâkimliğine tâyini.

1413- Şahruh'un batı seferi. Semerkand'dan fillerin gönderilmesi.

1414- Uluğ Beg'in Fergana'yı ele geçirmesi. Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi (Kasım).

1415- Semerkand elçilerinin Çin'e varması.

1416- Uluğ Beg'in Özbekler'e karşı sefere çıkmak üzere Sir Deryâ boyuna gelmesi (Mart-Nisan). Kaşgar'ın ele geçirilmesi. Moğolistan'dan elçilerin gelmesi.

1417- Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi (7 Mayıs). Çin elçilerinin kabul törenine katılması. Çirçik boyunda kışlaması.

1418- Uluğ Beg'in Semerkand'a dönüşü (Şubat). Moğolistan'da hükümet değişikliği ve oradan Semerkand'a elçilerin gelişi. Semerkand kalesinde tutsak bulunan Moğolların salıverilmeleri.

1419- Uluğ Beg'in hanımı Öge Begüm'ün ölümü. Özbek mirzalarından Burak'ın gelmesi. Çin elçileri Semerkand'da (Ağustos). Sir Deryâ üzerine sefer (Ağustos-Ekim). Moğolistan'da kargaşalıklar. Hudâydâd'ın elçilerinin gelmesi. Semerkand'a dönüş. Buhara'ya seyahat (Kasım). Uluğ Beg'in Buhara'da yaptırttığı medresenin adından söz edilmesi. Muhammed Parsâ'nın Hacca gitmesi. Çin'e elçilik heyetinin gönderilmesi (Aralık).

1420- Herat elçilerinin Çin'e varmaları. Onlar ile birlikte Uluğ Beg'in elçi göndermesi (Şubat). Moğollar üzerine yürümek için Sir Deryâ'ya doğru sefer (Haziran-Temmuz). Uluğ Beg'in oğlu Abdullah'ın doğumu (Temmuz). Şir Muhammed Hân'ın gelmesi. Onun kaçma teşebbüsünde bulunması (Ekim). Uluğ Beg'in rızası ile Şir Muhammed'in Semerkand'dan ayrılması (Aralık). Semerkand'da da bir medrese ve Hangâh yaptırtması. Uluğ Beg'in askerleri tarafından Ruh kalesinin ele geçirilmesi.

1421- Uluğ Beg'in oğlu Abdurrahman'ın doğumu (13 Ocak). Şir Muhammed Hân'ın Moğolistan'daki başarıları hakkında bilgi alınması (Mayıs-Haziran). Uluğ Beg'in oradaki ordularının başarıları.

1421-1422- Buhara'da kışlaması. Tibet elçilik heyetinin gelişi.

1422- Uluğ Beg'in Herat'a gitmesi.

1423- Burak Hân'ın Altın Ordu'daki tasarılarına ait haberlerin alınması. Uluğ Beg ile Moğollar arasında çarpışma.

1424- Moğolistan seferine hazırlık. Sir Deryâ boyunda kışlaması.

1425- Burak Hân'ın yeni başarılar elde etmesine dâir haberler. Künges'e dek uzanan Moğolistan seferi (Şubat-Haziran). Uluğ Beg Herat'ta (Ekim-Kasım).

1426- Burak Hân'ın iddiaları ve Uluğ Beg ile aralarının açılması.

1427- Uluğ Beg'in Sağanak üzerine seferi, yenilgiye uğraması ve Özbekler'in Mâverâünnehr'i yağma ve tahrip etmeleri. Gıyâsüddin Cemşid-i Kâşî'nin Matematik'e dâir olan eserinin tamamlanması (2 Mart) ve Uluğ Beg'e sunulması. Şahruh'un seferi ve Semerkand'da ikâmeti (Temmuz-Ekim).

1428- Ebûl-Hayr'ın Özbek Hân'ı ilân edilmesi.

1429- Burak Hân'ın ölüm haberi.

1429- Veys Hân'ın Satuk Hân ile yaptığı savaş sırasında ölümü.

1430- Semerkand'dan Çin'e elçilik heyetinin gönderilmesi.

1430-1431- Kış. Özbekler'in Harezm üzerine akını.

1432- Uluğ Beg'in oğlu Abdurrahman'ın ölümü (15 Ocak). Türkmen mirzası Yar Ali'nin Semerkand'a gönderilerek (Güzün) orada tutuklanması.

1433- Moğol ileri gelenlerinin Semerkand'da öldürülmeleri ve Yunus Hân'ın tutsak edilmesi.

1434- Uluğ Beg'in Herat'a seyahatı.

1434-1435- Mirzâ Abdülaziz adına Şah Zinde binâsının inşâsı.

1435- Kaşgar'ın elden çıkması.

1437- Herat'ta Abdüllâtif'in sünnet düğünü. Uluğ Beg'in Astronomi cetvellerinin tamamlanması.

1438- Uluğ Beg'in kızının Semerkand'a gelmesi.

1439- Onun Herat'a dönmesi.

1441- Abdüllâtif'in Semerkand'a gelmesi. Uluğ Beg'in veziri Nâsırrüddin-i Hvâfî'nin ölümü (20 Temmuz).

1442- Uluğ Beg'in annesi Gevher Şad'ın Semerkand'a gelmesi (Ocak) ve onun Abdüllâtif ile birlikte Herat'a dönmesi (Şubat).

1444- Şahruh'un hastalığı ve veliaht tartışmaları.

1445- Çin İmparatoru'nun Uluğ Beg'e mektubu.

1446- Şahruh'un batıya seferi. Uluğ Beg'e âit olan ülkelerin kuzey hudutlarının Özbekler tarafından ele geçirilmesi.

1447- Şahruh'un ölümü (12 Mart). Abdüllâtif'in Nişabur yakınında yenilip (29 Nisan) tutsak düşmesi. Uluğ Beg'in seferi ve Alâüddevle ile anlaşma.

1447-1448- Kış. Alâuddevle ile Abdüllâtif arasında çatışma.

1448- Uluğ Beg'in Tarnab yakınında Alâuddevle'yi yenmesi. Herat'ın ele geçirilmesi. İbrişim ırmağına dek sefer ve dönüş. Neretu kalesinde ayaklanma ve ayaklananların Herat'ı kuşatmaları. Uluğ Beg'in Herat'a gelmesi. Uluğ Beg'in askerlerince Herat yöresinin yağmalanması (Kasım). Özbekler'in Mâverâünnehr'e akınları. Uluğ Beg'in Semerkand'a, Abdüllâtif'in Herat'a dönüşü.

1449- Türkmen Mirzası Yar Ali, Babur ve Sultan Muhammed'in Horasan için mücâdeleleri. Abdüllâtif'in Uluğ Beg'e karşı ayaklanması. Amu Deryâ üzerinde yer yer çatışmalar. Ebû Said'in ayaklanması ve Uluğ Beg'in Semerkand'a dönmesi. Abdüllâtif'in Dımaşk'ta Uluğ Beg'e gâlip gelmesi (Eylül-Ekim), Uluğ Beg'in öldürülmesi (25 veyâ 27 Ekim). Uluğ Beg'in oğlu Abdülaziz'in öldürülmesi.

1450- Abdüllâtif'in öldürülmesi.

1451- İbrahim'in oğlu Abdullah'ın öldürülmesi. Ebû Said'in Semerkand tahtına oturması.

1458-1459- Ebû Said'in Herat'ı ele geçirmesi.

1461-1463- Muhammed Cuki'nin ayaklanması.

1469- Ebû Said'in ölümü.

1490- Hoca Ahrar'ın ölümü.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜRREZZAK-I SEMERKANDÎ, Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, Leningrad Üniv. yazm. nr. 157 (yay. Muhammed Şefi', Lahor 1946-1949, I, II).

ARENDT, C., Synchronistische Regentabellen zur Geschichte der chinesischen Dynastien, MSOS, IV, Ostasiat. Studien, s. 114-170, (1901).

BABAR-NÂME: The Bâbâr-nâma, reproduced in fascimile from a MS. belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarâbâd and edited with Preface and Indexes, by Mrs. (Annette S.) Beveridge (GMS, I), London-Leyden 1905.

BARTHOLD, WİLHELM, Die persische Şu'ubija und die moderne Wissenschaft, Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete XXVI, Strassburg 1912, s. 249-266.

——— Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana, St. Petersburg 1903.

——— K istorii oroşeniya Turkestana, Izdanie Otdela Zemel'nych Uluçşeniy Ministerstva Zemledeliya, St. Petersburg 1914.

——— Oçerk istorii Semireç'ya- Pamyatnaya knizka Semireçenskago oblastnago Statistiçeskago Komiteta na 1898g. II, Vernyj 1898.

——— OTÇET o poezdke v Srednyuyu Aziyus nauçnayu cel'yu, 1893-1894 gg., ZAN, VIII. seri, Tarih-Dil bölümü, C. VIII, nr. 4, St. Petersburg 1897.

——— Persidskaya nadpis na stene Aniyskoy meçeti Manuçe, Aniyskaya seriya nr. 5, St. Petersburg 1911. (Türkçe trc: Abdülkadir-İnan-, İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, THİTM, I, İstanbul 1931, s. 135-159).

——— Turkestan down to the Mongol Invasion, Translated from the original Russian and revised by the author with the assistance of H. A. R. Gibb, M. A. (GMSNS, V) London 1928; Rusça: Turkestan v epochu mongol'skago naşestviya, C. I (metinler) St. Petersburg 1898; C. II (araştırma), St. Petersburg 1900. (Türkçe hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Moğol istilâsına kadar Türkistan, İstanbul 1981).

BLOCHET, E., Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale, I, Paris 1905, II, Paris 1912.